

OD REGIONU GEOGRAFICZNEGO DO REGIONU TURYSTYCZNEGO

LUBELSZCZYZNA – implikacje historyczne, teoretyczne, naukowo-badawcze, edukacyjne

OD REGIONU GEOGRAFICZNEGO DO REGIONU TURYSTYCZNEGO

**LUBELSZCZYZNA – implikacje historyczne,
teoretyczne, naukowo-badawcze, edukacyjne**

REDAKCJA

Teresa Brzezińska-Wójcik

Ewa Skowronek

Andrzej Świeca

**WYDAWNICTWO UNIwersYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
LUBLIN 2016**

Recenzent

prof. dr hab. Krzysztof H. Wojciechowski

Redakcja

Anna Adamczyk

Redakcja techniczna

Aneta Okuń

Projekt okładki i stron tytułowych

Marta Kwiatkowska

Skład i łamanie

Jarosław Bielecki

Ryciny na okładce:

Krainy fizjogeograficzne województwa lubelskiego

(według A. Chałubińskiej i T. Wilgata 1954)

Subregiony, obszary i miejscowości turystyczne na Roztoczu

(według T. Brzezińskiej-Wójcik, E. Skowronek i A. Świecy 2016)

Opracowanie, przygotowane przez pracowników

Zakładu Geografii Regionalnej i Turystyki UMCS,

sfinansowano z badań statutowych

Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS

(BS-P-12-011-16-S-01; ZFIN 0000046)

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016

ISBN 978-83-7784-853-1

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

20-031 Lublin, ul. Idziego Radziszewskiego 11

tel. 81 537 53 04

www.wydawnictwo.umcs.lublin.pl

e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy: tel./faks 81 537 53 02

Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu

e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Drukarnia „Elpil”, ul. Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Region – aspekty teoretyczne i wymiar praktyczny	
(TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK, ANDRZEJ ŚWIECA)	9
1.1. Zarys historii badań nad regionem geograficznym	11
1.2. Zagadnienia regionalizacji	15
1.3. Region fizycznogeograficzny (naturalny, fizyczny)	20
1.3.1. Krajobraz a region naturalny	23
1.4. Region społeczno-ekonomiczny (ekonomiczny)	25
1.4.1. Kryteria klasyfikacji regionów społeczno-ekonomicznych	27
1.4.2. Współczesne pojęcie regionu społeczno-ekonomicznego i jego rozmiary	29
1.5. Region turystyczny jako dezagregacja regionów fizycznogeograficznego oraz społeczno-ekonomicznego	32
1.5.1. Przegląd wybranych koncepcji regionalizacji	35
1.6. Podsumowanie	36
2. Ewolucja problematyki naukowo-badawczej oraz działalności dydaktycznej w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu UMCS w latach 1956–2016	
(TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK, EWA SKOWRONEK, MARTA J. JÓŹWIK, ANDRZEJ ŚWIECA)	39
2.1. Zarys historii Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu	40
2.2. Działalność naukowo-badawcza	53
2.3. Prezentacja problematyki badawczej oraz organizacja konferencji naukowych	70
2.4. Aplikacyjny wymiar badań	75
2.5. Działalność edukacyjna	78
2.5.1. Kształcenie na kierunku <i>geografia</i>	78

2.5.2. Kształcenie na kierunku <i>turystyka i rekreacja</i>	82
2.5.3. Projekty i granty edukacyjne	85
2.6. Podsumowanie	86
3. Wyżyna Lubelska – od krainy fizjograficznej do regionu turystycznego (ANDRZEJ ŚWIECA, ANDRZEJ TUCKI)	89
3.1. Wyżyna Lubelska jako kraina fizjograficzna	91
3.2. Wyżyna Lubelska jako region turystyczny	97
3.2.1. Regiony i miejscowości turystyczne Wyżyny Lubelskiej w świetle regionalizacji turystycznych Polski	97
3.2.2. Klasyfikacja atrakcyjności turystycznej przestrzeni geograficznej Wyżyny Lubelskiej	99
3.2.3. Ocena Wyżyny Lubelskiej pod względem potencjału turystycznego	100
3.2.4. Regiony turystyczne	103
3.2.5. Miejskie centra/regiony turystyczne Wyżyny Lubelskiej	110
3.3. Podsumowanie	111
4. Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie – od krainy fizjograficznej do regionu turystyczno-rekreacyjnego (RENATA KRUKOWSKA)	113
4.1. Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jako kraina fizjograficzna	113
4.2. Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jako region turystyczno-rekreacyjny	119
4.2.1. Atrakcyjność turystyczna w świetle analizy walorów i zagospodarowania turystycznego	120
4.2.2. Atrakcyjność turystyczna w świetle badań ankietowych	125
4.3. Podsumowanie	131
5. Roztocze – od krainy fizjograficznej do regionu turystycznego (TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK, EWA SKOWRONEK, ANDRZEJ ŚWIECA)	133
5.1. Roztocze w podziałach regionalnych Polski	135
5.2. Roztocze jako kraina fizjograficzna	136
5.3. Roztocze jako region geomorfologiczny	138
5.4. Roztocze jako region turystyczny	144
5.4.1. Przegląd dotychczasowych badań nad przestrzenią turystyczną Rostocza	146
5.4.2. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju turystyki	147
5.4.3. Kulturowe uwarunkowania rozwoju turystyki	152
5.4.4. Zagospodarowanie turystyczne	155
5.4.5. Atrakcyjność turystyczna Rostocza	158
5.4.6. Aktywność samorządów lokalnych na rzecz turystyki	159
5.4.7. Natężenie ruchu turystycznego	160
5.4.8. Najważniejsze obszary i miejscowości turystyczne Rostocza	163
5.5. Podsumowanie	168
Literatura	169

Wprowadzenie

Współcześnie bardzo ważnym zadaniem dla geografa jest zrozumienie procesów i zjawisk zachodzących w przestrzeni. W tym kontekście szczególnie ważne są relacje pomiędzy przyrodą i człowiekiem. Siła tych powiązań (np. przyrodniczych, społecznych, gospodarczych, kulturowych) ma istotny wpływ na ich spójność i funkcjonowanie oraz stanowi podstawę wyróżniania podprzestrzeni rozumianych jako regiony.

Badania nad takimi zależnościami są podstawą działalności naukowej i dydaktycznej pracowników Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu, od początku jego funkcjonowania jako Katedra Geografii Regionalnej pod kierownictwem Profesor Anieli Chałubińskiej. Początkowo te powiązania prezentowano w różnego rodzaju opracowaniach i podręcznikach szkolnych, obejmujących kontynenty, kraje i regiony Polski. W kolejnych latach rozwój nauki spowodował zawężanie pól badawczych, prowadząc do szczegółowych studiów regionalnych, zwłaszcza do badań obejmujących Lubelszczyznę. Niezależnie od tego, którą specjalnością w dyscyplinie geografii zajmowali się pracownicy jednostki, podejmowane przez nich prace odnosiły się zawsze do regionu lubelskiego i jego subregionów. Zmieniały się przy tym podejścia metodologiczne w odniesieniu do analizowanych problemów, których złożoność spowodowała konieczność podejmowania prac zespołowych i nawiązywania współpracy z przedstawicielami różnych dyscyplin naukowych.

W ciągu 60 lat pracownicy Zakładu przykładali dużą wagę do nauczania studentów oraz praktycznego zastosowania wyników badań.

W pierwszym rozdziale monografii przedstawiono zarys historii badań nad regionem geograficznym i omówiono kryteria jego wydzielania. Ponadto poruszono trudne zagadnienia związane z regionalizacją i współczesnym wymiarem regionu. Scharakteryzowano też region turystyczny, zwracając

uwagę na złożoność i różnorodność przesłanek prowadzących do jego wyodrębnienia.

W drugim rozdziale przybliżono dorobek naukowo-badawczy Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu w latach 1956–2016. Zwrócono uwagę na ewolucję problematyki podejmowanej przez pracowników, ich aktywność w zakresie prezentowania rezultatów na konferencjach krajowych i międzynarodowych, współpracę badawczą i wymiar aplikacyjny. Opisano również rozwój oferty dydaktycznej w nawiązaniu do zmieniających się potrzeb rynku pracy.

W kolejnych rozdziałach uwagę poświęcono trzem regionom – Wyżynie Lubelskiej, Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskiemu oraz Rostoczu. Były one polem badawczym pracowników Zakładu. Scharakteryzowano przede wszystkim cechy przyrodnicze i kulturowe jako podstawy rozwoju różnorodnych funkcji, ze szczególnym uwzględnieniem funkcji turystycznej.

Motywy przewodnim opracowania jest ewolucja regionalizacji wykonanych przez pracowników Zakładu, związana z rozwojem studiów regionalnych. Pierwsze podziały: fizjograficzny – województwa lubelskiego A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1956), oraz geomorfologiczny – Rostocza autorstwa J. Buraczyńskiego (1995), były przygotowywane na podstawie wiodących cech środowiska przyrodniczego. Kolejne dwie regionalizacje – turystyczne (Tucki 2009b; Brzezińska-Wójcik i in. 2016) – uwzględniają relacje zachodzące pomiędzy zasobami przyrodniczymi, kulturowymi i człowiekiem. Pokazują one dynamikę zjawisk zachodzących w przestrzeni, odnosząc się do sposobu gospodarowania.

Redaktorzy

Region – aspekty teoretyczne i wymiar praktyczny

1

TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK, ANDRZEJ ŚWIECA

Podstawę rozwoju geografii, jako jednej z najstarszych gałęzi wiedzy, stanowiły obserwacje i pomiary dotyczące cech przyrodniczych wykonywane przez uczonych greckich i rzymskich. Wykorzystywano je do syntetycznych charakterystyk Ziemi oraz jej powierzchni, poczynając od Herodota, przez Hekateusza (540–470 p.n.e.), aż do Posidoniusza (135 p.n.e.). Syntezy te dały początek geografii regionalnej (Leszczycki 1962). Do jej prekursorów należy zaliczyć Strabona (ok. 63/68 p.n.e. – ok. 19/24 n.e.), który przez swoje dzieło *Geographica*, co podkreśla J. Staszewski (1966), wniósł do niej trwale wartości. Istotne w tym zakresie było podejście metodologiczne – synteza geograficzna (Wojtanowicz 2008).

Geografia regionalna, jako opisowa – traktująca zjawiska według przestrzennych części ziemi, wyraźnie zarysowywała się do XVIII wieku obok drugiego nurtu – geografii ogólnej (systematycznej), przekazującej zespół syntetycznych wiadomości o przyrodzie Ziemi (Leszczycki 1962).

Początek nowemu podejściu do geografii regionalnej dały badania K. Rittera (1779–1859), który traktował geografę jako naukę przyrodniczo-humanistyczną, scalającą, uogólniającą, dającą syntetyczne poglądy na Ziemię, ale z punktu widzenia antropogenicznego. Autor ten w swoich opracowaniach na plan pierwszy wysuwał związki pomiędzy przyrodą a człowiekiem, prowadząc studia porównawcze. To właśnie jedno spośród nich – monograficzne studium Afryki i Azji – zapewniło Ritterowi miano twórcy geografii regionalnej.

Region jest jedną z kluczowych kategorii używanych w badaniach przestrzennych, wyróżnianą od zarania dziejów jako część powierzchni Ziemi. Pojęcie regionu jako przedmiotu badań naukowych pojawiło się jednak dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku, zaś pierwsze próby klasyfikacji regionów podejmowano na przełomie lat 50. i 60. XX wieku (Runge 1999). Jednocześnie

dowodzono (m.in. F. Ratzel), że pierwszoplanową rolę w delimitacji regionu i determinowaniu jego wewnętrznych własności pełnią cechy fizycznogeograficzne, a dopiero w drugiej kolejności zróżnicowanie związane z działalnością człowieka. Zaczęła się też kształtować, za sprawą W. Isarda (1960), nowa dyscyplina *regional science* (Wróbel 1962), którą coraz powszechniej nazywa się regionalistyką (Mazurski 2000). Aktualnie termin „region”, w odniesieniu do wycinka przestrzeni geograficznej, jest jednym z najczęściej stosowanych nie tylko w dziedzinie geografii.

Najbardziej ogólną definicję regionu geograficznego przywołuje D. Gregory (1978). Według tego autora regionem jest fragment powierzchni Ziemi wyróżniony na podstawie jednej lub wielu cech przyrodniczych albo społeczno-gospodarczych, odmiennych niż w obszarach otaczających. Wydzielenie regionu ma więc na celu utworzenie obszaru odróżniającego się od innych. Podobnie region definiuje Z. Chojnicki (1999). Szczegółowe cechy regionu są określone jego granicami i wewnętrznymi właściwościami oraz stopniem zróżnicowania pomiędzy tymi własnościami wewnątrz regionu i poza jego granicami (Jafari [ed.] 2001).

W literaturze geograficznej termin „region” jest najczęściej używany w trzech podstawowych znaczeniach: 1) jako narzędzie badania, 2) jako przedmiot poznania, 3) jako narzędzie działania (Dziewoński 1967). Między tymi trzema pojęciami istnieją ścisłe zależności o charakterze zwrotnym. Dzielenie przestrzeni dla celów badawczych zawsze w końcu znajduje odbicie w rezultacie badań, gdyż regiony statystyczne (narzędzia badania) służą do identyfikowania substancji społeczno-gospodarczej w jej charakterystycznych jednostkach przestrzennych, a więc regionów jako przedmiotów poznania. Wyniki badania podziałów substancjalnych są brane pod uwagę w podziałach organizacyjnych stosowanych w planowaniu i prowadzeniu działalności społeczno-gospodarczej (Domański 1990).

Jednostki regionalne cechuje zwartość terytorialna i wewnętrzna spójność. Spójność ta jest rezultatem położenia geograficznego, wspólnej historii rozwoju i dynamicznego związku elementów budujących regiony. Jednostki takie są z natury rzeczy heterogeniczne, ale ich elementy są powiązane, co powoduje, że region jako całość funkcjonuje w określony sposób. O spójności regionu decyduje siła powiązań pomiędzy jego składowymi (Degórski i in. 2014).

W zależności od przyjętych kryteriów wyróżnia się zatem różne kategorie regionów – powierzchniowe (jedno- i wielocechowe, np. przyrodnicze, ekonomiczne, kulturowe, miejskie, polityczne), funkcjonalne i węzłowe.

1.1. Zarys historii badań nad regionem geograficznym

Zagadnieniem istoty regionu geograficznego (elementy składowe, cechy wewnętrzne, powiązania z innymi jednostkami) zajmowali się m.in. geografowie francuscy (Vidal de la Blache 1903a; Gallois 1908; de Martonne 1919; Cholley 1940, 1951; Chabot 1950; Claval 1987, 2006; Robic 1993; Baudelle, Ozouf-Marignier, Robic [eds.] 2001; Orain 2006), niemieccy (m.in. Hettner 1927; Wernli 1958), amerykańscy (Hartshorne 1939; Whittlesey 1954), brytyjscy (Dickinson 1947) i szwajcarsko-amerykańscy (Carol 1956).

Rozważania teoretyczne nad koncepcją regionu prowadzili także geografowie polscy, m.in. E. Massalski (1930), J. Ernst (1932), S. Pawłowski (1938b), J. Flis (1939), M. Janiszewski (1959), A. Wróbel (1965), W. Wilczyński (1997), J. Runge (1999) i Z. Rykiel (2001). Szczegółową dyskusję w zakresie rozwoju poglądów na fizycznogeograficzną regionalizację Polski przeprowadził J. Kondracki (2000). Na znaczenie regionu w odniesieniu do edukacji na różnych poziomach nauczania geografii wielokrotnie wskazywał A. Suliborski (2003a, 2003b). Rozważania nad regionem geograficznym i turystycznym – w kontekście podstaw teoretycznych – zawiera praca L. Mazurkiewicz (2012). Syntetyczny przegląd poglądów na istotę regionu, także współczesnego, w kontekście jego wymiarów zawierają opracowania J.E. Żółtowskiej (2010) i M. Wójcika (2012).

Region (w najstarszym ujęciu) był przede wszystkim przedmiotem poznania. Uważano go za obiektywnie istniejącą organiczną jedność zjawisk i procesów występujących na danym obszarze, wyraźnie różniącym się od otoczenia. W takim aspekcie występował już w geografii antycznej, np. w dziele Strabona *Geographica*, składającym się z 17 ksiąg zawierających opisy krajów znanych ówczesnym Europejczykom (Wilczyński 1997).

Badacze zajmujący się teorią regionu wywodzą jego nazwę z czasów rzymskich i języka łacińskiego, uznając, że jest to zbitka słów *rex* ('król') i *regio* ('królestwo, kraj'). Pod pojęciem regionu rozumiano zatem obszar podległy monarsze (Wilczyński 1997). W myśl powyższej definicji region jest narzędziem działania – obszarem, na którym ludność organizuje się lub jest organizowana do wspólnego życia, tworząc pewną całość (społeczność regionalną).

Do XVII wieku większość opracowań geograficznych stanowiły opisy kontynentów i państw. Stanowiły one rodzaj zintegrowanych kompendiów wiedzy z pogranicza geografii regionalnej i geografii kultury (Orłowska 2000). U schyłku XIX i na początku XX wieku podstawową cechą badań regionalnych było dążenie do zawarcia w pojęciu „region” określonej syntezy nauko-

wej, obejmującej zarówno zróżnicowanie środowiska przyrodniczego, jak i cech: demograficzno-społecznych, gospodarczych, historycznych, etnograficznych itp. Zależności pomiędzy sposobem funkcjonowania społeczeństwa (*genre de vie*) a środowiskiem biofizycznym i społecznym (*milieu*) pokazał w swoich regionalnych syntezach P. Vidal de la Blache (1903b). Badacz twierdził, że w procesach poszerzania ekumeny poszczególne wspólnoty ludzkie wytworzyły „różne sposoby funkcjonowania – *genre de vie*”, odpowiadające ich poziomowi cywilizacyjnemu. Jego zdaniem syntezą *genre de vie* i *milieu* jest region (*pays*), czyli obszar, na którym nastąpiło połączenie wszystkich kategorii bytów, wzajemne ich dopasowanie i przystosowanie do wspólnego działania (Claval 2007). W takim rozumieniu w regionie występuje swoiste zespolenie wszystkich zjawisk ukształtowanych w ciągu wieków pomiędzy przyrodą a człowiekiem (Wilczyński 1997).

Vidalowska koncepcja geografii regionalnej uzyskała szeroki rozgłos i uznanie w całym ówczesnym świecie (Skandynawia, Stany Zjednoczone, Rosja). Przeświadczenie o istnieniu regionów jako organicznych całości było szczególnie silne wśród reprezentantów niemieckiej *Landerkunde*. Ich celem badawczym było poznanie cech regionów (przez zrozumienie współzależności pomiędzy różnymi sferami rzeczywistości) oraz powierzchni Ziemi jako całości obejmującej kontynenty i regiony (Kondracki 1969). Teorię krajobrazu geograficznego, obejmującego zjawiska przyrodnicze i wytwory działalności człowieka, rozwinął A. Hettner (1927), którego uznaje się za prekursora klasycznej koncepcji regionu naturalnego. Autor ten podjął próbę pogodzenia kierunków fizycznego i antropogenicznego oraz ujęcia ich w jedną całość. Badacz uważał, że przestrzenne badania zjawisk powinny być prowadzone metodami geografii systematycznej. Miały one doprowadzić do wykrywania związków przestrzennych i przyczynowych pomiędzy zjawiskami przyrodniczymi i społecznymi, dając podstawy do badań regionalnych. Według Hettnera punktem wyjścia w takich badaniach jest krajobraz tworzący pewną całość, obejmującą wszelkie elementy przyrodnicze i społeczne. Autor ten utożsamiał geografę w ogóle z geografą regionalną oraz wprowadził systematykę monograficznych opracowań regionalnych, znaną jako hettnerowski schemat geografii regionalnej. Schemat ten polega na analizowaniu regionu według poszczególnych jego cech (od budowy geologicznej po gospodarkę i kulturę). Hettner twierdził, że nie istnieją regiony określone przez naturę, są one wynikiem wyboru cech, na podstawie których następuje wydzielanie regionów, a wybór ten zależy od subiektywnego sądu wartościującego badacza (Leszczycki 1962).

Rozwój nauki w drugiej połowie XIX i w XX wieku wymagał w badaniach zastosowania różnorodnych pomiarów i precyzyjnych metod. W odniesieniu do badań regionów zaowocowało to stosowaniem coraz bardziej

wyrafinowanych sposobów delimitacji (statystycznych, matematycznych oraz modelowych), których celem było głównie wydzielenie jednostek przestrzennych różniących się od innych w zakresie konkretnie wybranego parametru (Liszewski 2008). W ten sposób doszło do wydzielenia i opisów bardzo różnych, często jednostkowych („przymiotnikowych”) regionów, np. fizyczno-geograficznych, klimatycznych, społeczno-ekonomicznych, demograficznych.

W pierwszej połowie XX wieku, z powodu braku wypracowanej metodologii badań, nastąpił upadek *vidaliańskiej* tradycji rozumienia regionu. Dziedziną, w której najbardziej akceptowano różnorodność krajobrazową regionów była antropogeografia (*human geography*). Wyrazem tego są opisy regionów węzłowych, zwłaszcza w geografii osadnictwa (Chabot 1948).

Istotne zmiany w problematyce badań nad regionem przyniósł okres od lat 50. XX wieku. Duży wpływ na to miała m.in. rewolucja ilościowa, polegająca na wprowadzeniu do geografii metod matematyczno-statystycznych, ale też rozwój teorii regionu ekonomicznego (w tym dyskusja nad pojęciem regionu w geografii), rozwój metod delimitacji regionu i analizy jego własności strukturalnych, pogłębianie różnic między problematyką regionu fizyczno-geograficznego i społeczno-ekonomicznego (Leszczycki 1962).

D. Whittlesey (1954) wyraził pogląd, że region jest tylko narzędziem generalizacji przestrzennej i pojęciem intelektualnym, obiektem utworzonym drogą doboru pewnych cech, istotnych dla jakiegoś badanego zjawiska lub problemu przestrzennego. Zgodnie z zaproponowaną przez badacza teorią regionu, jednostki te nie istnieją obiektywnie, lecz są intelektualnymi strukturami utworzonymi drogą wyboru pewnych cech istotnych dla badanego zjawiska lub problemu przestrzennego, przy pominięciu cech, które uznano za nieistotne (James, Jones 1954). Zdaniem K. Dziewońskiego (1957), jeżeli zjawiska zachodzące w rzeczywistości zostaną prawidłowo uchwycone, to region umowny stanie się jednak odzwierciedleniem regionu istniejącego w rzeczywistości.

D. Whittlesey (1954) wyróżnił sześć zasadniczych cech regionu jako pojęcia intelektualnego i narzędzia analitycznego. W tym kontekście region: 1) to każdy wycinek powierzchni Ziemi, o ile jest jednorodny w zakresie ściśle określonych kryteriów, 2) wyraża się kryteriami istotnymi dla badanego problemu, 3) jest przestrzennie zwarty (ciągły), 4) jest trójwymiarowy, 5) w pewnym stopniu jest zdeterminowany przeszłością w zakresie jego aktualnych cech, 6) ma ustalone miejsce w hierarchii regionów tej samej kategorii. Chociaż wszystkie cechy regionu wyróżnione przez D. Whittleseya są jednakowo ważne, uwagę zwraca przede wszystkim to, że według niego region ma charakter subiektywny, a nie obiektywny, jak uważało wielu innych autorów zajmujących się tą problematyką.

Podobny punkt widzenia na jednostkę regionalną reprezentował szwajcarsko-amerykański geograf H. Carol. Odrzucając możliwość obiektywnego rozgraniczenia regionów, wprowadził pojęcie „geomeru” (*ge* – ‘Ziemia’, *meros* – ‘część całości, okolica’) jako dowolnie ograniczonej części geosfery (Carol 1956). Był on zdania, że taka złożona całość, jaką przedstawia cała geosfera, a także każda dowolna jej część, jest obiektywnie niepoznawalna i można ją jedynie relatywnie interpretować z jakiegoś punktu widzenia. Każdy geomer obejmuje zarówno składniki przyrodnicze („formalne”), jak i funkcjonalne powiązania elementów gospodarki (Kondracki 1969).

Myśl H. Carola rozwinął O. Wernli (1958), proponując wprowadzenie nowego pojęcia – geoptomu (*ntoma* – ‘przypadek’) – na oznaczenie geomeru traktowanego z jakiegoś konkretnego punktu widzenia (np. geoptom rolniczy). Aby zbliżyć się do istoty geomeru, należałoby przeanalizować wiele geoptomów, ale do pełnego jego poznania byłyby potrzebna nieskończona ilość takich różnych aspektów. Geoptom badany jakąś jedną metodą został nazwany ptomatropem (*tropos* – ‘zwrot, obrót’). Konkretnie badania dotyczą z reguły jednostek geoptomicznych lub ptomatropicznych (Kondracki 1969). Niestety, oba zaproponowane pojęcia nie przyjęły się w geografii regionalnej.

W latach 60. i 70. XX wieku (nazywanych okresem poszukiwań), w zależności od sposobu rozumienia pojęcia „region”, określenia odnoszące się wówczas do niego można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią te, które są rezultatem ograniczenia zakresu zainteresowań badawczych do jednej sfery rzeczywistości. W tym kontekście regiony wyodrębniano na podstawie jednej (homogeniczność) lub kilku cech (heterogeniczność). Ich delimitacja służyła tylko uwidocznieniu terytorialnego zasięgu pewnego zjawiska lub procesu (np. regiony klimatyczne, turystyczne, sadownicze, przemysłowe). Drugą grupę określić stanowiły te, które były wyrazem pojmowania regionu jako całości uwarunkowanej konfiguracją wszystkich elementów środowiska geograficznego (przyrodniczych i związanych z działalnością człowieka). Przykładem takiego podejścia była regionalizacja Polski przeprowadzona przez M. Janiszewskiego (1959). Autor ten podkreśla cechę naturalnej spójności komunikacyjnej z punktu widzenia elementów wiążących i dzielących, ważnych w procedurze regionalizacji. Innym przykładem była regionalizacja Polski autorstwa A. Dylikowej (1973). Krainy geograficzne stanowiły w niej terytorialne systemy miejsc połączonych sieciami interakcji, skoncentrowanymi w ośrodkach regionalnych. Ich cechy to funkcjonalność i dynamika, a zwłaszcza duża różnorodność krajobrazowa. W większości ówczesnych opracowań regionalnych przeważał jednak encyklopedyczny układ treści bez pokazywania współzależności i dynamiki zjawisk.

W badaniach nad regionami podejmowano również próby tworzenia teoretycznych podstaw koncepcji regionu pojmowanego w kategoriach działalności człowieka. Aktywność tę traktowano jako wypadkową czynników kulturowych, środowiskowych, historycznych, ekonomicznych i politycznych, oddziaływujących na siebie.

Prowadzone w ostatnim półwieczu XX wieku badania nad regionami często przyjmowały postać formalnych procedur taksonomicznych. Ideę tradycyjnego regionu wydzielanego na podstawie obecności człowieka (*human occupance*), którego podstawą jest organiczna spójność (funkcjonalność), zastąpiły „regiony formalne”, definiowane na podstawie kryteriów delimitacji stosowanych w ramach poszczególnych dyscyplin geograficznych. Różnorodność krajobrazową zastąpiła koncepcja jednorodności w odniesieniu do pojedynczych elementów środowiska geograficznego.

Od lat 80. XX wieku widoczne jest ponowne zainteresowanie paradygmatem regionalnym w światowej geografii człowieka (*human geography*). Jego nowe podstawy teoretyczne są budowane w oparciu o teorię nauk społecznych (Johnston 2003), uzupełnioną teorią socjologiczną. Region jest odtąd rozumiany w trzech wymiarach – jako system relacji społecznych, krążenia kapitału i znaczeń (Wójcik 2012 i literatura tam cytowana). Ekonomiczne podejście do regionu, jak podkreśla M. Wójcik (2012), koncentruje się np. na problemie rozwoju i wzrostu regionalnego, zaś antropologiczne lub historyczne podejścia odwołują się do regionalnego wymiaru kultury i przeszłości (Hagget 1983).

Aktualnie w badaniach geograficznych w zakresie struktur tworzących powłokę Ziemi uwzględnia się regiony fizycznogeograficzne (krainy naturalne) oraz struktury ekonomiczno-geograficzne (regiony społeczno-ekonomiczne). Pozostałe koncepcje regionów uważa się niekiedy za dezagregację tych dwóch podstawowych jednostek. Jednakże Z. Rykiel (2001) podkreśla, że zróżnicowanie znaczeniowe terminu „region” jest bardzo złożone i może być rozpatrywane w co najmniej sześciu kontekstach: filozoficznym, hierarchicznym, koncepcyjnym, formalnym, semantycznym i wielowymiarowości.

1.2. Zagadnienia regionalizacji

Regionalizacja jest szczególnym rodzajem klasyfikacji odniesionym do zjawisk przestrzennych (Mazurkiewicz 2012). Z formalnego punktu widzenia polega ona na łączeniu jednostek w większe całości. Jej przeciwieństwem

jest podział logiczny, który polega na podziale większej całości na mniejsze fragmenty na zasadzie różnic pomiędzy nimi (Grigg 1967). W przypadku każdej klasyfikacji przeprowadzenie regionalizacji wymaga ustalenia kryteriów, według których dokonuje się wyodrębniania (delimitacji) regionów. Kryteriami tymi są jednak głównie opisujące je cechy. Mogą one mieć charakter jakościowy lub ilościowy, a dobierane są zgodnie z przyjętym celem analizy badawczej.

Oddzielnym zagadnieniem jest problem granic w regionalizacji. Szerokie dyskusje w tym zakresie, wraz z przeglądami koncepcji i literatury, przeprowadzili m.in. E. Romer (1901, 1948), S. Lencewicz (1958), M. Janiszewski (1959), L.K.D. Kristof (1959), Z. Rykiel (1990), T. Zipser (1997), J. Wojtanowicz (2008).

Pierwsze próby wyodrębniania regionów podjęto już w XV wieku. W prezentowanych wówczas podziałach Ziemi i niektórych krajów na regiony przyrodnicze uwzględniano dorzecza wielkich rzek. W pierwszej geografii Polski – *Chorografia Regni Poloniae* Jana Długosza (1415–1480) – pojawiła się hydrograficzna regionalizacja kraju. W obszarze ówczesnej Polski autor opisał dorzecze siedmiu rzek, w tym pięciu I rzędu (Wisły, Odry, Niemna, Dniestru i Dniepru) oraz dwu – II rzędu (Warty i Bugu).

Klasyfikację obszarów z uwzględnieniem ich granic przyrodniczych przygotował P. Buache (1700–1773). Autor ten, w pracy zatytułowanej *Essai de géographie physique* (1752), przeprowadził podział lądów na płaskowyże (*plateau*) i baseny, rozgraniczone działami wodnymi. Koncepcję podziału Ziemi na strefy i piętra klimatyczne oraz na strefy świata roślinnego i świata zwierząt zaproponował A. Humboldt. Czynniki fizyczne, przede wszystkim rzeźbę terenu i sieć rzeczną, za główne kryteria wyodrębniania jednostek przestrzennych (*Landschaften*) przyjął K. Ritter, jednak nie przypisywał im jakiegos wyjątkowego znaczenia (Kondracki 1969).

Szersze rozwinięcie problemu zróżnicowania regionalnego znajdujemy dopiero pod koniec XIX i na początku XX wieku. Geografem, który zwrócił uwagę na regionalne zróżnicowanie warunków fizycznogeograficznych Polski był Wincenty Pol (1876), który założył w 1859 roku pierwszą w Polsce samodzielną katedrę geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1905 roku A.J. Herbertson dał podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej świata. Potrzebę badań mniejszych fragmentów przestrzeni (krajów, regionów) widział W. Nałkowski (1911), który w pracy *Geografia rozumowa* zwrócił uwagę na przyczynowy związek występujący w każdym regionie. Nałkowski za punkt wyjścia podziału Polski na główne krainy przyjął zróżnicowanie orograficzne i wyróżnił cztery równoleżnikowe pasy: górski, wyżynny, wielkich dolin i wyżyn północnych wraz z pobrażem bałtyckim, które następnie podzielił

na poszczególne krainy w oparciu o cechy budowy geologicznej i krajobrazu. Jego poglądy, wyrażone po raz pierwszy w 1888 roku w *Geograficznym rzucie oka na dawną Polskę*, zostały obszerniej omówione dopiero w wydanych pośmiertnie *Materiałach do geografii ziem dawnej Polski* (Nałkowski 1913; Kondracki 1969). Nieco inaczej przedstawiał się podział regionalny Polski A. Rehmana (1895–1904). Mimo że został on odniesiony do wielkich jednostek środkowoeuropejskich, to autor nie operował pojęciem „pasowości” krajobrazu Polski.

Możliwość obiektywnego podziału Ziemi na regiony kompleksowe negowali geografowie amerykańscy. Regiony i ich granice za bardziej lub mniej umowne kompromisy z rzeczywistością uważał m.in. R. Hartshorne (1939). Region był dla niego tylko konstrukcją rozumową, a nie ustalonym, obiektywnym faktem czy przedmiotem badań. Systematyczne studia geograficzne Hartshorne traktował jako wstęp do końcowej syntezy całej wiedzy w kategoriach struktury przestrzennej regionów. W swojej monografii *The Nature of Geography* (1939) poświęcił duży rozdział metodom podziału świata na regiony.

Z kolei badacze rosyjscy przeprowadzali wyraźną granicę między regionalizacjami – przyrodniczą a ekonomiczną – podkreślając, że opierają się one na odmiennych zasadach.

Problem regionalizacji fizycznogeograficznej znalazł też wyraz w opracowaniach geografii fizycznej europejskiej części ZSRR autorstwa B. Dobrynina (1956) oraz azjatyckiej części ZSRR opracowanej przez S. Susłowa (1961). Próbę fizycznogeograficznej regionalizacji ZSRR, opartą na zasadzie „kompleksowości genetycznej”, przeprowadził zespół pod kierunkiem N. Gwoździeckiego. Przy opracowaniu brano pod uwagę następujące czynniki: strefowość szerokościową, zróżnicowanie długościowe (wzdłuż równoleżników) klimatu i cech krajobrazowych, piętrowość krajobrazów, strukturę geologiczną, rozwój procesów geomorfologicznych, a także charakter i stopień zagospodarowania terenu (Gwoździecki, Żuczkowa 1968). Własne metody typologii i regionalizacji fizycznogeograficznej stosowali A. Basałykas (Basałykas, Sleinite 1965) oraz K.G. Ramans (1965).

Wśród polskich autorów problematykę regionalizacji w najszerszym zakresie podejmował J. Kondracki. Po II wojnie światowej, na skutek zmian granic politycznych, ponownie powstała pilna potrzeba ustalenia regionalnego nazewnictwa geograficznego i weryfikacji poglądów na regionalizację fizycznogeograficzną kraju. Inicjatywę taką podjęło Polskie Towarzystwo Geograficzne. W 1947 roku opublikowano wyniki dyskusji w tym zakresie. Mimo szczegółowych propozycji podziałów regionalnych, przedstawionych przez R. Galona, M. Klimaszewskiego i S. Pietkiewicza, w dalszym ciągu jednak

było wiele wątpliwości (Kondracki 1969). Wynikały one z braku dostatecznej podbudowy teoretycznej w zakresie zasad regionalizacji oraz z rozpatrywania podziału regionalnego kraju bez nawiązywania do wielkich europejskich jednostek regionalnych i podziałów regionalnych sąsiednich krajów. Właśnie na ten aspekt zagadnienia zwracał uwagę w wielu publikacjach J. Kondracki (1955, 1960, 1961, 1967). Autor ten opracował nowy, szczegółowy podział regionalny kraju, zastosowany w podręczniku *Geografia fizyczna Polski*.

Problemowi podstaw regionalizacji wiele uwagi poświęcił M. Janiszewski (1959). Zwrócił on uwagę na elementy budowy regionu geograficznego, w tym na zagadnienie granic naturalnych (doliny rzeczne, działy wodne, krawędzie gór lub wyżyn) i wielkich form rzeźby terenu – wklęsłych (np. kotliny) oraz wypukłych (np. wyżyny). Podkreślał on znaczenie ich cech wiążących i dzielących podczas delimitacji regionów. Autor ten przeanalizował – na przykładzie Polski – zależności pomiędzy regionem geograficznym a krainą naturalną, okręgiem gospodarczym, regionem miejskim i regionem administracyjnym. Omówił również stosunek regionów geograficznych do historycznych jednostek terytorialnych.

Na zagadnienie jasno wyrażonych granic w procedurach regionalizacji zwrócili uwagę również Z. Czeppe, J. Flis i R. Mochnacki (1966). Podkreślali oni niejednorodne kryteria (wysokości względne i bezwzględne, przeciętne stromości, cechy szaty roślinnej, typy gleb) i metody ich wyznaczania (mechaniczne, izogrady, poszukiwanie cech przewodnich dla obszarów). Zwracali ponadto uwagę na dysonanse przestrzenne pomiędzy jednostkami przyrodniczymi a zmieniającymi się podziałami administracyjnymi.

A. Dylikowa (1973) w podziale Polski na krainy geograficzne uwzględniła nie tylko uwarunkowania przyrodnicze (cechy budowy geologicznej, rzeźby terenu, świata roślin, układu sieci rzecznej), ale także różne formy gospodarczej działalności człowieka (strukturę użytkowania gruntów, rodzaje produkcji rolniczej, górnictwo, rozmieszczenie ludności i ośrodków miejskich, sieć komunikacyjną). W celu podkreślenia zróżnicowania środowiska geograficznego wykorzystała również dane statystyczne odnoszące się do grup powiatów w granicach wyróżnionych krain.

Zagadnieniami regionalizacji zajmował się też J. Runge (1999), który traktował ten proces dwojako, tj. jako procedurę lub jako rezultat wyodrębniania regionu. Autor ten regionalizacją nazywa „taki specyficzny typ klasyfikacji przestrzennej jednostek, gdzie jednostki należące do danej klasy sąsiadują ze sobą, tworząc obszar terytorialnie zwarty”. Regionalizację uważał on za jedną z pomocniczych procedur badawczych, która ułatwia ujęcie najbardziej typowych dla danego regionu zjawisk w ramy przestrzenne.

Zagadnienia regionalizacji fizycznogeograficznej zajmowały stosunkowo mało miejsca w działalności Międzynarodowej Unii Geograficznej. Niemniej na kongresie londyńskim w 1964 r. nad problematyką regionalizacji fizycznogeograficznej rozwinęła się dosyć ożywiona dyskusja, w której zarysowały się dwa różne punkty widzenia. Pierwszą grupę reprezentował D. Whittlesey (1954). Dominowała w niej koncepcja chorologiczna, akcentująca badanie przestrzennego rozmieszczenia zjawisk. Drugi pogląd reprezentował H. Carol (1956), który podtrzymywał pogląd, że nie można podzielić geosfery na jednoznaczne regiony naturalne i że regionalizacja jest pseudoproblemem, którego nie da się rozwiązać metodami naukowymi. Jako argument przeciwko obiektywnemu istnieniu regionów badacz wysuwał fakt rozbieżności różnych istniejących systemów regionalizacji (Kondracki 1969).

Nowego impulsu do szczegółowych prac w zakresie regionalizacji i typologii dostarczył rozwój urbanistyki i planowania przestrzennego. Opracowania z tego zakresu oparto na wynikach analizy poszczególnych składników krajobrazu: ukształtowania powierzchni, charakteru gruntu, występowania wód podziemnych i powierzchniowych, gleb, roślinności i klimatu miejscowego. Syntezę stanowiła mapa kwalifikacyjna zawierająca podział terenu na jednostki o określonych cechach przyrodniczych, ocenianych na podstawie przydatności do zabudowy. Prace z zakresu typologii krajobrazu i regionalizacji fizycznogeograficznej, a częściowo również z zakresu fizjografii urbanistycznej, były prowadzone w różnych ośrodkach geograficznych Polski, m.in. pod kierunkiem R. Galona, B. Krygowskiego, T. Bartkowskiego, A. Jahna, S. Szczepankiewicza, W. Walczaka, J. Flisa, A. Dylikowej i M. Dorywalskiego (Kondracki 1969).

Współcześnie regionalizacja w mniejszym stopniu koncentruje się wokół środowiska materialnego, natomiast w szerszym zakresie skupia uwagę na strukturach mentalnych, znaczeniach określających wspólne przywiązanie do określonych obszarów (Wójcik 2012). Zwraca się także uwagę na pojęcie „regionalizmu” jako pewnego działania lub procesów kształtujących specyfikę społeczno-gospodarczą obszaru, a także ruchy społeczne dążące do rozwoju dziedzictwa regionalnego i wzrostu poczucia tożsamości regionalnej (np. Kwaśniewski 1993, Latoszek 1993).

Aktualnie regionalizacja jest pojmowana znacznie szerzej. Według założeń teoretycznych, w kontekście rozwoju regionalnego i polityki regionalnej, rozumiana jest jako preliminowanie regionów w określonym założeniu i na podstawie konkretnych warunków lub jako metoda organizacji i realizowania zadań publicznych (Żelazny 1997; Lemańska 2008). Pojęcie to oznacza działanie oraz jego efekt i w każdym wypadku wymaga przyjęcia konkretnej definicji regionu (Lemańska 2008). Regionalizacja charakteryzuje się faktycz-

ną aktywnością przestrzenną i staje się elementem polityki regionalnej (Woś 2005). Ma zatem istotny wymiar praktyczny.

Należy podkreślić, że praktyczną stronę regionalizacji dostrzegali już starożytni i średniowieczni przedstawiciele geografii opisowej, traktując wydzielone „klimaty” jako płaszczyznę odniesienia dla opisywanych zjawisk, a nie jako przedmiot badań.

1.3. Region fizycznogeograficzny (naturalny, fizyczny)

W skali globalnej istotny wpływ na obraz regionów fizycznogeograficznych mają elementy środowiska przyrodniczego zmieniające się w kierunku południkowym, uzyskując między równikiem i biegunami wyraz naturalnie uporządkowanego układu. Tworzą go jednostki przestrzenne określane mianem stref. Zakres geosferyczny odnosi się do całej powierzchni Ziemi lub wielkich jej części i opiera się głównie na kryteriach geofizycznych, takich jak bilans promieniowania, bilans wodny, planetarny system krążenia powietrza, strefowość klimatyczna.

Pierwszą próbę teoretycznego sformułowania istoty regionu naturalnego podjął w swoim dziele *Geographia universalis* B. Varenius (1622–1650). Według niego cechy powierzchni Ziemi powinny być rozpatrywane zarówno w skali całej Ziemi, jak i poszczególnych jej części. Tezę, że Ziemia składa się z krain naturalnych, których układ wyznaczają główne pasma górskie, wysunął Atanasius w 1665 roku. Twierdzenie to rozwinęli inni badacze, m.in. P. Bauche (1700–1736) (Leszczycki 1962). W 1808 roku A. Humboldt wprowadził do nauki pojęcie regionów jako krajobrazów naturalnych.

W drugiej połowie XIX wieku pojawiły się nowe koncepcje regionu naturalnego, częściowo oparte na wcześniejszych założeniach. Do pewnego stopnia kontynuatorem idei A. Humboldta był F. Richthofen (1833–1905). Wprowadził on jednak do swoich opisów regionalnych człowieka, traktując go jako zjawisko przyrodnicze w ramach biogeografii. Uwzględnił przy tym tylko te problemy społeczne, które wykazywały bezpośredni związek ze środowiskiem geograficznym. Richthofen łączył w badaniach regionalnych metodę opisową i analityczną, uzyskując chorologiczny/przestrzenny sposób przedstawiania zjawiska (Kondracki 1969). Inni geografowie (np. A. Bucher) odrzucali koncepcję „krain naturalnych”, traktując je jako pozytywistyczne oraz sugerując skupienie się na odkrywaniu praw i/lub zjawisk zachodzących w regionie w czasie i przestrzeni (Leszczycki 1962).

W 1905 roku A.J. Herbertson przedstawił podział Ziemi na 59 regionów naturalnych. Miał on charakter regionalno-typologiczny i opierał się na takich kryteriach, jak cechy klimatu, rzeźby terenu i roślinności. Koncepcję regionów naturalnych, nazywanych także fizycznogeograficznymi, w oparciu o wielkie jednostki strukturalne rozwinął E. de Martonne (1931), wiążąc całokształt cech przyrodniczych z geologią i rzeźbą terenu.

Bardzo formalistyczną koncepcję regionu naturalnego (krajobrazu) przedstawił jeden z geografów włoskich – P. Supino (1959), wychodząc z założenia, że krajobraz jest kompleksem naturalnym. Do jego charakterystyki zaproponował systematykę opartą na symbolach cyfrowych i literowych, właściwych dla każdego z wymienionych czterech „typów” krajobrazu. Typ geomorfologiczny oznaczył cyframi rzymskimi i małymi literami (na oznaczenie skał), typ klimatyczny – dwucyfrowymi liczbami arabskimi, typ biogeograficzny – jednocyfrowymi liczbami arabskimi, a typ antropogeniczny – oznaczeniem wielocyfrowym, zaczynającym się od „0”.

W zakresie wydzielania regionów w granicach różnych państw jednym z pierwszych był podział Wielkiej Brytanii na regiony naturalne zaproponowany przez L.D. Stampa (1948). Podstawą ich wyróżnienia były cechy budowy geologicznej i rzeźby terenu.

Szczegółowy, czterostopniowy podział kraju przedstawił V. Kral (1968) w *Atlasie Narodowym Czechosłowacji*. Podział ten na ogół odpowiadał ówczesnej regionalizacji Polski. Z kolei regionalizację fizycznogeograficzną Węgier zaprezentował M. Pecs (Lang 1960).

W rosyjskiej literaturze naukowej w badaniach nad strefowym zróżnicowaniem zjawisk fizycznogeograficznych podstawę syntez regionalnych stanowiły idee W. Dokuczajewa, rozwijane przez L. Berga i G. Wysockiego. Podział europejskiej części ZSRR autorstwa B. Dobrynina (1956) oraz azjatyckiej części ZSRR S. Susłowa (1961) oparto na sześciu lub siedmiu stopniach hierarchicznych, takich jak: kraina, strefa (odcinek strefy w obrębie krainy), prowincja, podprowincja, okręg, region i ewentualnie podregion (Kondracki 1969). A. Basałykas i O. Sleinite (1965) analizy przestrzenne wykonali dla Litwy. Ich wynikiem były mikroregiony, w których wyróżniono jeszcze mniejsze jednostki – uroczyska. Odwrotną procedurę postępowania zaproponował K.G. Ramans (1965). Facje określał on jako „krajobrazy pierwszego stopnia”, które łączył w poduroczyska i uroczyska, a te z kolei w podregiony i regiony. Zróżnicowanie krajobrazów opierał na cechach położenia, rzeźby, litologii i stosunków wodnych, dzieląc je na litogeniczne i hydrogeniczne, równinne i pagórkowate. Ponadto wyróżnił topowarianty, warianty klimatyczne, florystyczne i antropogeniczne, oznaczając każdą z tych właściwości odpowiednimi symbolami.

W polskiej literaturze przedmiotu najczęściej przywoływana jest regionalizacja fizycznogeograficzna Polski opracowana przez J. Kondrackiego (1968), kilkakrotnie zmieniana i uzupełniana, opublikowana w *Atlasie Rzeczypospolitej Polskiej* (Kondracki, Richling 1994) i w podręczniku *Geografia regionalna Polski* (Kondracki 2000). W podziale tym jako jednostki pierwszego rzędu wyróżniono obszary fizycznogeograficzne (Zachodnia i Wschodnia Europa), o których decyduje rozczłonkowanie lądów, morfostruktura i zróżnicowanie makroklimatu. Obszary zostały podzielone na prowincje wyróżniane na podstawie struktury geologicznej, efektów ruchów neotektonicznych oraz ogólnego zróżnicowania rzeźby i klimatu. W obrębie prowincji wydzielono podprowincje na podstawie zróżnicowania hydrologicznego, biogeograficznego i glebowego. Jednostki mniejsze od prowincji noszą nazwę regionów. Makroregiony stanowią efekt współdziałania wszystkich komponentów środowiska przyrodniczego, ale zostały wydzielone na podstawie położenia, charakteru i pochodzenia rzeźby oraz zróżnicowania litologii. Mezoregiony uzyskano przez bardziej szczegółowe potraktowanie kryteriów leżących u podstaw delimitacji makroregionów. Mikroregiony wydzielono na podstawie szczegółowych studiów odnoszących się do całości warunków przyrodniczych, ze szczególnym uwzględnieniem zmian wprowadzonych przez działalność człowieka (Degórski i in. 2014).

Z czasem w atlasach narodowych i regionalnych pojawiły się specjalne mapy z podziałami krajów na regiony. Jednym z pierwszych w tym zakresie był *Atlas Finlandii*, którego trzecie wydanie z 1928 roku zawierało mapy z podziałem fizycznogeograficznym opracowanym przez J.G. Grano. Zastosował on w nich swoją metodę „nakładania” poszczególnych składników. W ten sposób kraj został podzielony na 19 „terytoriów” oznaczonych przez symbole liczbowo-literowe, odnoszące się do wyróżnionych regionów. Druga, większa mapa przedstawiała podział kraju na 41 „okręgów”, a trzecia – na 111 krain. Metoda Grano nie znalazła szerszego uznania ze względu na swój formalny, czysto kartograficzny charakter. Pewną modyfikację tej metody zaprezentował w czwartym wydaniu *Atlasu Finlandii* z 1960 roku L. Aario, który przedstawił nowy podział regionalny Finlandii na czterech mapach. Mapa fizycznogeograficznej regionalizacji Rumunii, nawiązująca do poglądów geografów radzieckich, zawarta jest w monografii Rumunii (*Monographia...* 1960). Mapy regionalizacji fizycznogeograficznej krajów zamieszczono także w *Atlasie Izraela* z 1956 roku, *Atlasie Kanady* z 1957 roku oraz w niemieckich i austriackich atlasach regionalnych i planistycznych.

1.3.1. Krajobraz a region naturalny

Ujęcia regionalne zarysowały się również w badaniach nad krajobrazem. Termin „krajobraz” jako „region naturalny” był używany w różnym znaczeniu. Rozróżniano krajobraz naturalny (przyrodniczy) oraz kulturalny. Wprowadzono pojęcie krajobrazu pierwotnego (*Urlandschaft*) i krajobrazu uwarunkowanego naturalnie (*naturbedingte Landschaft*). Przecistawiano krajobraz – jako pojęcie ogólne i typologiczne – obszarowi krajobrazowemu (*Landschaftsraum*) jako konkretnej jednostce przestrzennej, nazywanej też obszarem naturalnym (*Naturraum*) (Kondracki 1969).

Twórca pojęć „geografii krajobrazowej” i „nauki o krajobrazie” (*Landschaftskunde*), S. Passarge (1923), wyróżniał strefy krajobrazowe, które dzielił na obszary krajobrazowe, a te z kolei na krajobrazy indywidualne. Uważał on, że krajobrazy składają się z mniejszych jednostek – krajobrazów częściowych (*Teillandschaften*), te zaś z części krajobrazowych (*Landschaftsteilen*). Badacz podkreślał, że proces łączenia tych najmniejszych jednostek w całości wyższego rzędu ma charakter subiektywny, jest wynikiem „taktu” lub „smaku” (Kondracki 1969). Passarge był zwolennikiem krajoznawstwa i porównawczej nauki o krajobrazie, którą ostatecznie nazwał „nauką o krajach”.

Szczegółowe regionalizacyjne studia krajobrazowe podjęli po II wojnie światowej geografowie niemieccy, m.in. J. Schmithüsen (1948), C. Troll (1950) i E. Neef (1963). Dla większości z nich region był indywidualną, różnorodną całością przestrzenną z wyraźnymi cechami głównymi odróżniającymi tę jednostkę od otoczenia. Badania w takich jednostkach miały na celu poznanie rzeczywistości geograficznej. Analizowano wzajemne powiązania zjawisk oraz ich dynamikę, a w szczególności związki zachodzące pomiędzy biotycznymi a abiotycznymi składnikami krajobrazu. C. Troll (1950) systematykę krajobrazów ujął w 4–8 szczeblach. Najmniejszą, podstawową jednostkę przestrzenną wyróżnił jako ekotop, zwany niekiedy komórką krajobrazową (*Landschaftszelle*), zaś najwyższą określił jako pas krajobrazowy. Ekotop, jako indywidualną jednostkę typologiczną, badacz analizował w zakresie: morfologii krajobrazu (wewnętrznej struktury); fizjologii lub ekologii krajobrazu (funkcji jego składników); typologii lub systematyki krajobrazów (opartej na poszczególnych ich składnikach, np. rzeźba, roślinność, lub syntetycznie – na całym kompleksie zjawisk krajobrazowych, np. krajobraz krasowy, wysokogórski); chronologii krajobrazów, a raczej ich historii (paleogeografia); ochrony i kształtowania krajobrazów. Autor ten wyróżnił krajobrazy naturalne (*naturliche Landschaften*, wydzielane na podstawie cech przyrodniczych zmodyfikowanych przez człowieka), krajobrazy przyrodnicze (*Naturlandschaften* – na terenach niezmiennych przez gospodarkę) oraz krajobrazy kulturalne

(utworzone wskutek przestrzennego przenikania się elementów przyrodniczych ze sposobem zagospodarowania, związanym z różnymi kręgami kulturowymi). Jako najmniejsze jednostki wydzielał wsie, przysiółki i pojedyncze gospodarstwa (Kondracki 1969).

Pewne doprecyzowania terminów używanych w regionalizacji krajobrazów wprowadził J. Schmithüsen (1948). Według niego każdy realny krajobraz składa się z trzech sfer: organicznej, nieorganicznej i związanej z działalnością człowieka. Wprowadził on także pojęcie „naturalnego podziału przestrzennego” (*Naturraumliche Gliederung*), nawet na terenach objętych intensywnym zagospodarowaniem. W ostatnim przypadku podział oparł na kompleksie abiotycznym jako potencjalnym siedlisku świata organicznego.

Z kolei E. Neef (1963) wyróżnił cztery kategorie jednostek chorologicznych: mikrochorę (złożoną z niewielu ekotopów tworzących pewną genetyczną całość); mezochorę (składającą się z wielu mikrochor występujących w pewnym charakterystycznym zestawie i proporcji, przy czym określone mikrochory stanowią dominantę); makrochorę (wyróżnianą na podstawie określonych cech przewodnich: geologicznych, geomorfologicznych lub klimatycznych, a nie na podstawie struktury wewnętrznej i szczegółów ekologicznych); megachorę (znacznie zróżnicowaną wewnątrz, przy wyróżnianiu której bierze się częściej pod uwagę jej cechy formalne niż wzajemne powiązanie czynników).

Największym osiągnięciem rosyjskiej myśli geograficznej była nauka o krajobrazie w zakresie regionalizacji przyrodniczej. Pojęcie krajobrazu, zapożyczone wraz z nazwą (*landszaft*) od geografów niemieckich, rozwinął L. Berg (1947–1952). Według niego takie elementy przyrodnicze, jak rzeźba terenu, klimat, szata roślinna i pokrywa glebowa, łączą się w jedną harmoniczną całość, tworząc określony krajobraz na przestrzeni określonej strefy Ziemi. Z tego względu obszary, na których przeważają takie same krajobrazy, nazwał strefami krajobrazowymi. Nawiązał w ten sposób do stref przyrodniczych wyróżnionych przez W. Dokuczajewa (Kondracki 1969).

Koncepcję krajobrazu jako kompleksu geograficznego, nazywanego okresem przyrodniczym lub terenem (*miestnost*), stosował G. Wysocki – wybitny gleboznawca, geobotanik i hydrolog. Wskazał on na potrzebę sporządzania map krajobrazowych („fitotopologicznych”) i na specyfikę regionalizacji fizycznogeograficznej, której nie można łączyć z regionalizacją ekonomiczną (Kondracki 1969).

Zdaniem G. Haasego (1979) w celu ograniczenia subiektywizmu regionalizacji powinny być wprowadzone wzorce typów regionów (typów normatywnych), nazywanych przez niego geomami. Taki geom, obejmujący różne

warunki siedliskowe, powinien być opisywany przez formację roślinną, typ gleby i substrefowy typ klimatu.

Pod koniec pierwszej dekady XXI wieku J. Balon (2009) przedstawił próbę określenia wzorca drogą nakładania na siebie podstawowych porządków przestrzennych. Uwzględniał on następujące cechy: strefowość (zmienność związaną ze zróżnicowaniem szerokości geograficznej); pasowość (zmienność związaną z występowaniem jednostek tektoniczno-morfologicznych); stopień kontynentalizmu/oceanizmu (zmienność wynikająca z oddziaływania oceanów i mórz na geosystemy lądowe); piętrowość (zmienność będącą pochodną zróżnicowania wysokości bezwzględnej w górach); sekwencję morfologiczną (zmienność związaną ze zróżnicowaniem wysokości względnej). Zestawienie wymienionych porządków daje ogólną wiedzę nie tylko o strukturze krajobrazu, ale również o sposobie jego funkcjonowania (Degórski i in. 2014).

Zdaniem K. Ostaszewskiej (2002) zarówno regionalizacja, jak i typologia krajobrazowa (fizycznogeograficzna) są metodami służącymi pewnemu systematyzowaniu oraz syntetycznym ujęciom krajobrazu.

Praktyczny aspekt regionalizacji krajobrazowych podkreślał szczególnie D. Armand (1980), mimo że jego zdaniem procedura ta ma charakter subiektywny i zależy od celu, któremu ma służyć. Autor ten uważa, że regionalizacji krajobrazowej (kompleksowej) nie należy utożsamiać z regionalizacją fizycznogeograficzną, która jest pojęciem szerszym i obejmuje także regionalizację poszczególnych składników krajobrazu.

1.4. Region społeczno-ekonomiczny (ekonomiczny)

Region społeczno-ekonomiczny stanowi odmienny ontologicznie typ w stosunku do regionu fizycznogeograficznego. Odnosi się on do świata człowieka (region demograficzno-społeczny), świata rzeczy (region ekonomiczny) bądź do stanu świadomości (regiony wyobrażeniowe).

A. Rykiel (1991) wyróżnia pięć historycznych ujęć badań nad regionami: klasyczne, dogmatyczne, pozytywistyczne, dialektyczne, systemowe. W ujęciu klasycznym zakładano, że społeczno-ekonomiczne elementy regionu są pochodną zróżnicowań przyrodniczych (determinizm). Wydzielano regiony naturalne (fizycznogeograficzne) i sztuczne (społeczno-ekonomiczne). Ujęcie dogmatyczne traktuje region jako konsekwencję przestrzennych zróżnicowań działalności produkcyjnych (region ekonomiczny). W ujęciu pozytywistycznym region jest odzwierciedleniem przestrzennego zróżnicowania cech

społeczno-ekonomicznych (podział na regiony powierzchniowe i węzłowe), przy czym region uznaje się za kategorię obiektywnie istniejącą bądź jako narzędzie analityczne. Dialektyczne podejście polega na analizie regionu w kategoriach systemu. Nawiązuje ono zarazem do pojęcia systemu regionalnego lub koncepcji terytorialnego systemu społecznego. Ujęcie systemowe opiera się na założeniach filozofii systemów i rozpatruje rzeczywistość społeczną jako zbiór systemów w znaczeniu realnym (Chojnicki 1988).

Geograficzne ujęcie rzeczywistości społecznej uwzględnia te aspekty, które są przedmiotem zainteresowań geografii społeczno-ekonomicznej, czyli dotyczą aspektu przestrzennego i ekologicznego zjawisk społecznych (Durydziwka, Kowalczyk 2003).

Istnieje wiele rozmaitych koncepcji regionu społeczno-ekonomicznego (ekonomiczno-geograficznego), które w sposób całkowicie odmienny ujmują jego istotę i w rezultacie prowadzą do odmiennych wyników (Jędrzejczyk 1993). A. Rykiel (2001) podkreśla, że różnice poglądów w tym zakresie wiążą się z zasadniczymi różnicami metodologicznymi, filozoficznymi, światopoglądowymi, a nawet ideologicznymi.

Dwa znaczenia terminu „region ekonomiczny” wyróżnił A. Wróbel (1965). W znaczeniu pierwszym region jest obiektywnie istniejącą jednostką obszaru wyróżnioną na podstawie rzeczywistych zjawisk, niezależną od podziałów instytucjonalnych. W drugim natomiast jest terytorialną jednostką planowania i zarządzania gospodarką, wyznaczaną przez państwo.

Z kolei K. Dziewoński (1967), nawiązując do koncepcji przestrzeni, definiuje region ekonomiczny jako charakterystyczną część ogólnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Według tej definicji region ekonomiczny: 1) jest częścią większego zbioru, jakim jest przestrzeń społeczno-ekonomiczna, 2) sam jest przestrzenią, tj. zbiorem, w którym relacje pomiędzy jego elementami są określone, 3) ma odrębne cechy – odrębne domknięcie. Relacje charakteryzujące region ekonomiczny nie cechują pozostałych elementów przestrzeni społeczno-ekonomicznej. W zakresie tych relacji region ekonomiczny jest zbiorem domkniętym. Pojęcie regionu jest więc ściśle związane z pojęciem domknięcia. Domknięcie to może mieć charakter podwójny: 1) może być wynikiem niezależności, samowystarczalności w stosunku do pozostałych obszarów przestrzeni społeczno-gospodarczej, 2) może wynikać ze współzależności, tj. określonych funkcji spełnianych w stosunku do pozostałych obszarów (Dziewoński 1967).

Według A. Rykla (2001) w kontekście praktyki badawczej termin „region społeczno-ekonomiczny” może być rozumiany na sześć sposobów jako: 1) dowolna część kraju wokół ośrodka regionalnego, 2) część kraju, która wyróżnia się istotnym domknięciem, przy czym interakcje, w których domknięcie

jest rozpatrywane, mogą być dowolne, 3) część kraju charakteryzująca się istotnym domknięciem, tworząca system średniego szczebla, a więc nie lokalny, 4) dzienny system miejski ośrodka regionalnego jako zbiór dziennych systemów miejskich niewyczerpujących całości terytorium kraju, 5) region miejski ośrodka regionalnego jako zbiór regionów miejskich wyczerpujący całość terytorium kraju, 6) jednostka polityczna średniego szczebla, zarówno administracyjna, samorządowa, jak i autonomiczna.

1.4.1. Kryteria klasyfikacji regionów społeczno-ekonomicznych

Założenia podziału regionów społeczno-ekonomicznych są różne. Należą do nich: koncepcje, odmiennosc strukturalna, zmienność i wzrost procesów społeczno-gospodarczych oraz wymiarowość.

Według Z. Chojnickiego (1996) można mówić o dwóch koncepcjach regionu: analitycznej i przedmiotowej. W koncepcji analitycznej za region uznaje się jednorodny obszar występowania pewnej cechy lub zespołu cech istotnych z punktu widzenia określonego problemu badawczego. W koncepcji przedmiotowej region jest natomiast realnym obiektem społecznym (składniki rzeczywistości społecznej) w postaci pewnej całości wyodrębnionej przestrzennie, jaką trzeba odkrywać, a nie tworzyć. W zasadzie pokrywa się z tym podział na regiony formalne (jednorodne pod względem określonych cech) i regiony funkcjonalne (ich jednorodność odnosi się tylko do organizacji różnych działań przy istnieniu wyraźnego centrum) (Czerny i in. 1999).

Ze względu na odmiennosc strukturalną wyróżnia się dwa zasadnicze rodzaje regionów: powierzchniowe (jednolite/formalne) oraz funkcjonalne (węzłowe) (Platt 1935; Whittlesey 1954; Wróbel 1965, 1967; Jafari [ed.] 2001). Regiony obu rodzajów są jednorodne, z tym że regiony powierzchniowe (jednolite/formalne) są jednorodne w granicach wyznaczonych przez kryteria przyjęte przy ich wydzielaniu i jednolitość ta nie jest całkowita, ponieważ zawsze występuje zróżnicowanie cech, dopuszczone w ramach przyjętych kryteriów, a różnice nieistotne są pomijane (Domański 1990). Jednorodność regionów powierzchniowych jest więc czysto formalna (Rykiel 2001). Regiony powierzchniowe tworzone są w oparciu o cechy skalarne (do ich zdefiniowania wystarczy znajomość liczbowej wartości przy określonej jednostce miary). Są one wyznaczane głównie na podstawie określonych właściwości przyrodniczych, np. warunków klimatycznych, szaty roślinnej czy świata zwierząt (Jafari [ed.] 2001). Kryteriami wyróżniania regionów powierzchniowych mogą być również takie właściwości państw, jak poziom uprzemysłowienia, stopień urbanizacji, intensywność rolnictwa itd. (Domań-

ski 1990). Regiony funkcjonalne (węzłowe) są tworzone w oparciu o cechy wektorowe (do ich scharakteryzowania potrzebne jest dodatkowo wskazanie kierunku oddziaływania z uwagi na relacyjną własność cechy). Regiony te są jednorodne pod względem swej wewnętrznej struktury (Domański 1990; Rykiel 2001), której zasadniczymi elementami są ognisko (węzeł) i powiązany z nim przyległy obszar. Koncepcja regionu węzłowego opiera się na założeniu powiązania funkcjonalnego obszarów (Rykiel 2001). Regiony funkcjonalne są więc wyznaczane w celach organizacyjnych lub dla sprawniejszego określenia przestrzennych powiązań w zakresie działalności społeczno-gospodarczej (Jafari [ed.] 2001). Granice regionów funkcjonalnych przebiegają zatem tam, gdzie zanikają bądź ulegają osłabieniu powiązania z jednym ogniskiem na rzecz innego (Rykiel 2001).

Z punktu widzenia zmienności i wzrostu procesów społeczno-gospodarczych w przestrzeni geograficznej można wyróżnić cztery typy regionów: upadające, samo podtrzymujące się, otwarte regiony rosnące, otwarte regiony rozwijające się. Wzrost regionów zależy od ich zdolności do interakcji z otoczeniem zarówno przyrodniczym, jak i społeczno-gospodarczym (Berry, Conkling, Ray 1976).

Regionem upadającym nazywa się taki region, w którym z jakiegokolwiek powodu interakcje te ulegają ograniczeniu lub ustają, zanikają lub zmniejszają się. Przykładem mogą być miejskie regiony górnicze po wyeksploatowaniu złóż mineralnych (np. Virginia City, Nevada, Wabana, Bell Island). Innym przykładem są miasta ominięte przez nowoczesny transport, wskutek czego utraciły one dawną funkcję transportową. Z kolei wprowadzenie do transportu lotniczego długodystansowych samolotów odrzutowych wyeliminowało potrzebę lądowań pośrednich. Przykładami takich upadających regionów miejskich są: Gander, Nowa Funlandia, Goose Bay, Labrador. Inną przyczyną upadku regionów mogą być niekorzystne zmiany demograficzne, wyludnianie się lub starzenie się ludności (Domański 1990).

Region samo podtrzymujący się nie wykazuje ani wzrostu, ani upadku. Podtrzymuje swoją wielkość i strukturę przez interakcję z otoczeniem. Interakcje takie nazywa się nieinnowacyjnymi. Region tego typu może jednak zostać wytrącony ze stanu równowagi wskutek zewnętrznego szoku. Szokiem dla regionu uprawy kawy może być nagły wzrost cen kawy, wywołany nieurodzajem. Region położony poza obszarem nieurodzaju korzysta na tej wyższości cen. Może więcej inwestować i konsumować, lecz w następnych latach negatywne sprzężenia zwrotne (spadek dochodów i jego konsekwencje) sprowadzają go do nowego stanu równowagi stabilnej (Domański 1990).

Wzrost regionów otwartych (rosnących lub rozwijających się) może dokonywać się przez źródła wewnętrzne i zewnętrzne. Wzrost indukowany

z zewnątrz dokonuje się pod wpływem ważnych zmian w popycie i podaży, a także rozwoju i rozprzestrzenianiu się nowych technologii. Wzrost generowany od wewnątrz zachodzi dzięki sprzężeniom zwrotnym o charakterze dodatnim. Sprzężenia tego rodzaju powodują, że elementy regionu, oddziałując na siebie, wzmacniają się wzajemnie, tworzą nowy popyt, pobudzają podaż i sprzyjają rozwojowi infrastruktury stwarzającej impulsy do dalszego wzrostu (Domański 1990).

Pod względem wymiarowości wyróżnia się regiony jednocechowe/proste i regiony wielocechowe/złożone.

1.4.2. Współczesne pojęcie regionu społeczno-ekonomicznego i jego rozmiary

Niezwykle istotna jest kwestia hierarchicznej organizacji regionu. Zdaniem A. Rykla (2001) pod pojęciem „region” rozumie się albo jednostkę dowolnego szczebla hierarchicznego (wówczas przyjmuje się niczym nieograniczoną koncepcję regionów różnych rzędów), albo szczebel pośredni między krajowym a lokalnym.

Region w hierarchii podziałów terytorialnych, w potocznym rozumieniu, następuje bezpośrednio po państwie. W takim sensie interpretują go plany regionalne. Tę samą rangę ma włoska „prowincja” czy niemiecki „Land”. Nie da się tutaj zastosować żadnego kryterium wymiarów, gdyż rozległość strefy wpływów zależy od wielu zmiennych czynników.

Definicja powinna natomiast uwzględniać element funkcji. Według E. Juillarda (1962) region zazwyczaj nie jest państwem, odznacza się jednak pewną samowystarczalnością, nie w sensie ekonomicznym, lecz w sensie obejmowania większości najważniejszych funkcji i usług. Dzięki temu potrafi zaspokoić większość potrzeb swoich mieszkańców, a z jego metropolii wychodzą bodźce i decyzje. Odwoływanie się do szczebla wyższego ma miejsce tylko w wypadkach wyjątkowych i w dziedzinach bardzo wyspecjalizowanych. Mimo przyjęcia kryteriów usługowości, w rozwoju regionu niezbędna jest podstawa przemysłowa, która może pobudzić proces urbanizacji, umożliwiając tym samym funkcjonowanie obszaru (Juillard 1962). Tak pojęty podział regionalny jakiegoś terytorium jest odbiciem jego wyposażenia w miasto, a regionalizacja idzie w parze z rozwojem gospodarczym i społecznym. Definicja taka odnosi się do istoty funkcji regionalnych. Jest przy tym oczywiste, że ich treść zmienia się wybitnie w zależności od studium rozwojowego, w związku z czym rozmiary regionu są zmienne i w czasie i w przestrzeni oraz zależne

od stopnia uprzemysłowienia i urbanizacji, gęstości zaludnienia, poziomu życia i technicznego stanu komunikacji (Juillard 1962).

Postęp integracji europejskiej nie pozwala obecnie pojmować organizacji regionalnej w ramach oddzielnych państw, ponieważ tworzą się zespoły niezależne od granic. Strefa stolic i wielkich portów morskich wytwarza tendencję do koncentrowania się wokół Morza Północnego, od Paryża po Hamburg, głównych organów dyspozycyjnych Europy północno-zachodniej. W ten sposób utworzył się zespół miast – Europolis. Oś Renu (od Szwajcarii do krajów Beneluxu) wiąże w całość regiony najsilniej uprzemysłowione, pomiędzy którymi coraz bardziej zacieśniają się różnego rodzaju więzy. Coraz wyraźniej też zaznacza się ich przewaga nad regionami atlantyckimi. Na peryferiach tych stref można jednak wydzielić regiony słabiej zaludnione, słabiej uprzemysłowione, ale bardziej wyspecjalizowane, które mogą zapewnić swoim mieszkańcom taką samą stopę życiową, jak pozostałe.

W każdym razie „stara” Europa, złożona z „krain”, ustępuje Europie narodów i przechodzi do ery innych przestrzeni. Nie znaczy to, że powiększenie rozmiarów jednostek regionalnych może postępować w nieskończoność. Wzrost zaludnienia, postęp urbanizacji i podnoszenie się stopy życiowej stwarzają w tych samych granicach rynek coraz pojemniejszy dla urządzeń i usług. Te ostatnie warunkują istnienie metropolii stosunkowo bliskich, związanych z zagęszczoną siecią satelitów. Ostatecznie maksymalny i minimalny rozmiar regionów wyraża się raczej liczbą ludności i jej siłą nabywczą niż kilometrami kwadratowymi. Gdy mówi się o „wielkich przestrzeniach” europejskich, chodzi w rzeczywistości o wzrastającą specjalizację regionów. To ona przyczynia się do wzrostu ich wzajemnej zależności bez wielkiej modyfikacji rozmiarów.

Obecnie pojęcie regionu jest bardzo elastyczne i oznacza narzędzie badania wzajemnych związków między zjawiskami. Jednostka przestrzenna jest w tym ujęciu najczęściej sposobem na syntezę indywidualnych informacji o pewnej klasie zjawisk. Potwierdza to przykład próby podjętej przez F.B. Contel (2015), zmierzającej do wydzielenia regionów istotnych z punktu widzenia zdrowia mieszkańców. Regionem jako narzędziem działania jest region administracyjny kraju lub region planistyczny (Dziewoński 1967).

Współcześnie w regionalizacji występuje również nurt interpretacji przestrzeni w ujęciu kulturowo-socjologicznym, o czym świadczą dwie upowszechniane definicje. Według Deklaracji Rady Europy (Mazurski 2000) region to

(...) wspólnota ludzka żyjąca w obrębie największej obszarowo jednostki danego kraju i charakteryzująca się historyczną lub kulturową, geograficzną lub gospodarczą jednolitością albo kombinacją tych cech charakterystycznych, które danej

ludności nadają jednolity charakter w zakresie dążenia do realizacji wspólnych interesów i celów.

Z kolei według Karty Wspólnoty Parlamentu Europejskiego jest to

(...) obszar, który z geograficznego punktu widzenia stanowi wyraźną jedność albo jednolity kompleks obszarów, przedstawiających sobą zwartą strukturę i których ludność charakteryzuje się określonymi elementami, która chciałaby wynikające stąd właściwości zachować i dalej rozwijać w celu dalszego pobudzenia postępu w zakresie kultury (...) i gospodarki. Owe wspólne elementy to język, kultura, tradycja historyczna, interesy w zakresie gospodarki i komunikacji (Nowak 1999).

W świetle aktualnego w Polsce stanowiska encyklopedystów problem pojmowania regionu obejmuje dwie możliwości interpretacyjne (*Nowa Encyklopedia...*1996) na płaszczyźnie: 1) geograficznej (jako umownie wydzielony, względnie jednorodny obszar) oraz 2) prawnej (jako nazwa jednostki podziału administracyjnego najwyższego stopnia). Wydaje się w przypadku drugim, iż jest ona pochodną terminologii Unii Europejskiej, która przyjęła określenie „region” jako neutralny wobec bardzo zróżnicowanych nazw stosowanych w poszczególnych krajach członkowskich dla takich jednostek. Są one traktowane przez Unię jako drugi (od „góry”) stopień administrowania państwem, np. w Luksemburgu wydzielono trzy okręgi, w Austrii – dziewięć landów (krajów), we Włoszech – 20 regionów, w Wielkiej Brytanii – ponad 80 jednostek o różnych nazwach (Żywień 1999). Dodatkowo różnią się one wyraźnie obejmowaną przez siebie powierzchnią, która w Luksemburgu wynosi 890 km², w Danii – 2870 km², w Portugalii – 19 290 km², a w Hiszpanii nawet 29 690 km², natomiast w Polsce np. województwo dolnośląskie zajmuje obecnie 19 948 km², a więc niemal dokładnie tyle, ile wynosi średnia dla wszystkich województw.

Niejako automatycznie terminologia ta została przeniesiona na grunt krajowy w latach 1997–1998. Dotyczy to utożsamiania po 1998 roku pojęcia „województwo” z „regionem”. W sensie funkcjonalnym przeprowadzona reforma administracyjna państwa na wzór zachodnioeuropejski nosi cechy odbudowy właściwości politycznych województw, zdegradowanych reformami z 1952 i 1975 roku do kategorii reliktowych, a w nawiązaniu do czynników konstytutywnych – przejawiających się w postaci odrębności gospodarczych, etnicznych, kulturowych i historycznych (Mazurski 2000).

1.5. Region turystyczny jako dezagregacja regionów fizycznogeograficznego oraz społeczno-ekonomicznego

Kwestia delimitacji regionów turystycznych jest trudna. Obszerny przegląd literatury przedmiotu w zakresie kryteriów ich wydzielenia zawierają m.in. opracowania S. Liszewskiego (2009), Z. Kruczka i P. Zmyślonego (2010), M. Durydiwki (2012) oraz S. Sobotki (2014). Problem systematyki i klasyfikacji regionów turystycznych podejmowano na łamach takich czasopism, jak „Turyzm” (2003, t. 13, z. 1) i „Folia Turistica” (2009, t. 21), jak również w innych studiach, m.in. autorstwa W. Deji (1982), Z. Kruczka (2003), M. Derek (2008) i S. Liszewskiego (2008).

Region turystyczny najczęściej jest jednak zaliczany do kategorii społeczno-ekonomicznych jednostek przestrzennych. M.I. Mileska (1963) definiuje go jako obszar o wysokich walorach turystycznych, na którym koncentruje się ruch turystyczny. R. Bar i A. Doliński (1974) również traktują region turystyczny jako obszar charakteryzujący się walorami turystycznymi i odpowiednimi do nich warunkami recepcyjnymi, do którego kieruje się ruch turystyczny. Z kolei według J. Warszńskiej i A. Jackowskiego (1978) region turystyczny jest rozumiany jako obszar pełniący funkcję turystyczną na zasadzie pewnej jednorodności cech środowiska geograficznego oraz wewnętrznych powiązań usługowych. Obejmuje on na ogół obszary o wysokich walorach turystycznych oraz dobrze rozwiniętej infrastrukturze turystycznej i dostępności komunikacyjnej. Definicję regionu w podobnym wymiarze sformułowali A.S. Kornak i A. Rapacz (2001).

Podobne elementy akcentuje w swojej definicji S. Liszewski (2002), twierdząc, iż region turystyczny to obszar, który charakteryzuje się atrakcyjnymi walorami turystycznymi (głównie naturalnymi) oraz odpowiednim zagospodarowaniem, na którym koncentruje się ruch turystyczny. Ważną cechą określającą region turystyczny jest jego wewnętrzna spójność i powiązanie, których intensywność wyznacza granice regionu.

Ze względu na odmienną strukturę wyróżnia się dwa zasadnicze rodzaje regionów – powierzchniowe (jednolite lub formalne) i funkcjonalne (węzłowe) (m.in. Whittlesey 1954; Wróbel 1967; Jafari [ed.] 2001). Regiony powierzchniowe są tworzone na podstawie wybranych skalarnych cech zjawisk, do zdefiniowania których bierze się pod uwagę ich liczbowe wartości odniesione do określonej jednostki miary (Domański 1990; Jafari [ed.] 2001). Regiony funkcjonalne (węzłowe) są tworzone w oparciu o cechy wektorowe,

do scharakteryzowania których niezbędne jest wskazanie kierunku oddziaływania z uwagi na relacyjną własność cechy. Zasadniczymi elementami regionu funkcjonalnego są ognisko (węzeł) oraz powiązany z węzłem obszar przyległy (Domański 1990; Rykiel 1991).

Z ekonomicznego punktu widzenia region turystyczny może być utożsamiany z regionem węzłowym i definiowany jako zaplecze (*hinterland*) lub strefa oddziaływania (*catchment area*) dla potencjalnych użytkowników zarówno miejscowości turystycznej, jak i centrum handlowo-rozrywkowego oraz obiektów i urządzeń sportowych (Durydiwka, Kowalczyk 2003). Zdaniem S. Liszewskiego (2002, 2003) regiony węzłowe są związane z wykształceniem się w przestrzeni turystycznej wyraźnego rdzenia osadniczego, który będąc centrum rozrządowym ruchu turystycznego, organizuje wokół otaczającą przestrzeń, podporządkowując ją sobie funkcjonalnie. Wykształcenie się turystycznego regionu węzłowego może się zatem wiązać zarówno z rozwojem turystyki masowej (długo-, średnio- i krótkookresowej), jak i tzw. turystyki alternatywnej, utożsamianej z niewielkim natężeniem ruchu turystycznego (Durydiwka, Kowalczyk 2003). Ekonomiści (m.in. Gołembski [red.] 1999; Kornak, Rapacz 2001; Zmyślony 2003) postrzegają region przede wszystkim jako narzędzie działania służące tworzeniu i porządkowaniu systemu organizacji przestrzennej. W tym kontekście P. Zmyślony (2003) uważa region za jednostkę przestrzenno-fazową, zmieniającą się w czasie.

Specyficzną formą regionu węzłowego jest turystyczny region metropolitalny, który tworzy się w otoczeniu dużych skupisk miejskich (miast, aglomeracji, konurbacji) jako naturalny, najbliższy obszar wypoczynkowy, zwłaszcza wypoczynku weekendowego mieszkańców miasta. Bezpośrednią przyczyną rozwoju turystycznego regionu metropolitalnego jest popyt na wypoczynek podmiejski, a wielkość regionu zależy od skali popytu mieszkańców miasta. Forma przestrzenna turystycznych regionów metropolitalnych jest uzależniona od dostępności komunikacyjnej i prawnej obszaru, co sprawia, że walory przyrodnicze nie zawsze odgrywają dominującą rolę (Liszewski 2002, 2003).

Region turystyczny, ze względu na infrastrukturę turystyczną lub wpływ środowiska na rozwój turystyki na danym obszarze geograficznym, może być traktowany także jako region powierzchniowy (Jafari [ed.] 2001). S. Liszewski (2003) wiąże ten typ regionów z rozwojem turystyki masowej, nazywając je – od najczęściej przyjmowanych kształtów – regionami pasmowymi. Rozwijają się one zwykle wzdłuż wybrzeży morskich (m.in. wybrzeża śródziemnomorskie Francji, Hiszpanii, Włoch, Chorwacji i Grecji, jak również niektóre odcinki wybrzeża Oceanu Atlantyckiego w Stanach Zjednoczonych – stany: Floryda, Georgia i Karolina Południowa, stan Rhode Island, obszar na wy-

brzeżu stanów Queensland i Nowa Południowa Walia w Australii, niektóre odcinki wybrzeża Morza Północnego w Holandii i Belgii).

W nawiązaniu do dwóch koncepcji teoretycznych – klastrów i ogólnej teorii systemów – P. Zmysłony (2009) traktuje region turystyczny jako kompleks podmiotów i obiektów pozostających w ciągłej interakcji i współzależności.

W odniesieniu do koncepcji przestrzeni turystycznej definiują region m.in. S. Liszewski (2003) i B. Włodarczyk (2009) jako przestrzeń rzeczywistą lub realną (Wallis 1990; Liszewski 2005), w pięciu jej różnych typach – eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji i urbanizacji (Liszewski 1995), a także w kategorii konkretnego miejsca/obszaru (Włodarczyk 2009).

Coraz częściej, nie tylko w literaturze zagranicznej (m.in. Richie 1993; Palmer, Bejou 1995; Buhalis 2000), ale także polskiej (m.in. Mikos von Rohrscheidt 2008), region utożsamia się z destynacją turystyczną (*tourism/tourist destination*), odnoszoną zwykle do miejscowości, regionów lub ich części. Destynację turystyczną rozumie się zwykle w dwóch wymiarach – geograficznym (przestrzennym) i percepcyjnym (sposobem postrzegania jej przez turystów) (Jefferies 2001).

Istotny jest również edukacyjny wymiar regionu, na co zwraca uwagę Z. Kruczek (2009). Autor ten podkreśla, że region tworzy nie tylko ramy do opisu walorów i atrakcji turystycznych, oceny potencjału turystycznego opisywanego obszaru, ale jest także przedmiotem analizy różnorodnych zjawisk turystycznych.

Analiza wybranych definicji regionu turystycznego pozwala stwierdzić, że głównymi jego wyróżnikami są: konkretny obszar z walorami turystycznymi (Mileska 1963; Bar, Doliński 1974; Warszńska, Jackowski 1978; Liszewski 2002); zagospodarowanie turystyczne (Bar, Doliński 1974; Warszńska, Jackowski 1978; Liszewski 2002); ruch turystyczny (Mileska 1963; Bar, Doliński 1974; Liszewski 2002, 2003); powiązania wewnętrzne (Warszńska, Jackowski 1978; Liszewski 2002, 2003); występowanie ściśle określonych granic (Liszewski 2002); jednorodność środowiska i dostępność komunikacyjna (Warszńska, Jackowski 1978).

Podsumowując, można się zgodzić z poglądem P.L. Knoxa (1998), iż w szerokim kontekście region – jako fragment przestrzeni geograficznej o pewnej charakterystycznej kombinacji cech przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych służących turystyce (np. Kruczek, Sacha 1977) – można uznać za dezagregację regionów fizycznogeograficznego i społeczno-ekonomicznego.

1.5.1. Przegląd wybranych koncepcji regionalizacji

Regionalizacja turystyczna jest procedurą złożoną ze względu na różnorodność stosowanych kryteriów, do których należą cechy (m.in. fizyczno-geograficzne obszaru, społeczno-gospodarcze, administracyjne, statystyczne) i cele (m.in. dla potrzeb planowania przestrzennego i edukacji).

Z zestawienia kilkunastu przeprowadzonych w Polsce regionalizacji turystycznych wynika, że w zakresie czynników definiujących przestrzeń dla potrzeb turystyki jest duże rozproszenie merytoryczne (Kruczek 2003, 2009). Jak podkreśla S. Sobotka (2014), w większości spośród regionalizacji turystycznych Polski ich autorzy kierowali się często intuicją (arbitralnością) i przyjmowali na ogół własne (subiektywne) kryteria, niekoniecznie poparte danymi liczbowymi. Były to m.in.: walory turystyczne i zagospodarowanie (Bajcar 1969; Bar, Doliński 1970); wskazania fizjologii wypoczynku (Wyrzykowski 1975); granice regionów fizycznogeograficznych wyróżnionych przez J. Kondrackiego (1967), zastosowane przez Z. Kruczka i S. Sachę (1977); bonitacja walorów, ocena bazy (Bartkowski 1982); koncentracja ruchu turystycznego (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 1985); granice administracyjne województw (Kruczek 2002); dominujący typ przestrzeni turystycznej, funkcje turystyczne i sezonowość ruchu turystycznego (Liszewski 2009). Najstarsza spośród nich (Mileska 1963), stosowana przez wiele lat, łączyła bonitację walorów turystycznych z oceną bazy i ruchu turystycznego (Mazurski 2009).

W regionalizacji zmierzającej do wydzielenia turystycznego regionu powierzchniowego, skomplikowany obraz przestrzennego zróżnicowania zjawisk uogólniano na drodze łączenia niewielkich obszarów prezentujących podobne cechy (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002), tak jak czyniono to w regionalizacji geograficznej. Wyodrębniano także tego typu regiony metodą krajobrazową, która polegała na łączeniu krajobrazów turystycznych o podobnym charakterze (Mazurkiewicz 2012).

W regionalizacji zmierzającej do wydzielenia turystycznego regionu analitycznego jednostki takie są wyznaczane za pomocą granic administracyjnych jednostek terytorialnych (Durydiwka 2012). W takim ujęciu region analityczny jest zgeneralizowanym przestrzennie zbiorem lub klasą, ale nie realnym układem występującym w rzeczywistości (Chojnicki 1996).

W zakresie turystyki istotny jest praktyczny wymiar regionu. Może być on wyznaczany w celu usprawnienia działań marketingowych, organizacyjnych i planistycznych lub informacji przestrzennej o rozwoju infrastruktury turystycznej (Jafari [ed.] 2001). Jest on traktowany zatem zarówno jako narzędzie badania i przedmiot poznania, jak i narzędzie działania.

1.6. Podsumowanie

Region jest jedną z podstawowych kategorii badawczych w naukach geograficznych. Znaczenie tej problematyki wynika z podstaw metodologicznych geografii, w której przestrzenne przedstawianie zjawisk jest traktowane jako zasadniczy atrybut dyscypliny, odróżniający ją od innych nauk.

Współcześnie funkcjonuje wiele definicji regionu, różne są też kryteria klasyfikacji. W najbardziej ogólnym rozumieniu regionem jest fragment powierzchni Ziemi wyróżniony na podstawie jednej lub wielu cech przyrodniczych albo społeczno-gospodarczych. Jego wydzielenie ma na celu utworzenie obszaru odróżniającego się od innych. Szczegółowe cechy regionu są określone jego granicami i wewnętrznymi właściwościami oraz stopniem zróżnicowania pomiędzy właściwościami wewnątrz regionu i poza jego granicami. Generalnie pojmowanie terminu „region” daje się sprowadzić do dwóch zasadniczych koncepcji: analitycznej i przedmiotowej. W zasadzie pokrywa się z nią podział regionów pod względem strukturalnym na powierzchniowe (jednolite lub formalne – jednorodne pod względem określonych cech, w tym właściwości przyrodniczych) i funkcjonalne, których jednorodność odnosi się tylko do organizacji różnych działań przy istnieniu wyraźnego centrum. Koncepcja regionu węzłowego opiera się na założeniu powiązania funkcjonalnego obszarów.

W aspekcie wymiarowości wyróżnia się regiony jedno- i wielocechowe (proste i złożone). Większość regionów wyodrębnianych współcześnie ma charakter wielocechowy. Są one: narzędziem analitycznym; jednorodne w zakresie ściśle określonych kryteriów istotnych dla badanego problemu; przestrzennie zwarte (ciągłe); trójwymiarowe; w pewnym stopniu wynikiem ich przeszłości. Ponadto mają one ustalone miejsce w hierarchii regionów tej samej kategorii.

Zmienne są rozmiary regionu. W hierarchii podziałów terytorialnych, w odniesieniu do regionu, nie da się zastosować żadnego kryterium wymiarów, gdyż rozległość strefy wpływów zależy od wielu zmiennych czynników.

Współczesne pojęcie regionu jest bardzo elastyczne. W naukach geograficznych określenie „region” jest najczęściej używane jako przedmiot poznania, narzędzie badania lub narzędzie działania. Wydzielanie regionów będących przedmiotem poznania sprowadza się do wyodrębnienia fragmentów obszaru, na których występują zjawiska lub obiekty wykazujące określone właściwości. Desygnatami regionu jako narzędzia badania są regiony statystyczne. Region jako narzędzie działania występuje jako region administracyjny kraju lub region planistyczny, wyróżniony w celu organizowania w jego ramach dzia-

łalności społeczno-gospodarczej i zarządzania. W regionalizacji występuje również nurt interpretacji przestrzeni w ujęciu kulturowo-socjologicznym czy geopolitycznym.

Głównymi wyróżnikami regionu turystycznego (wypoczynkowo-turystycznego) są walory turystyczne, zagospodarowanie turystyczne oraz ruch turystyczny. Istotne są powiązania wewnętrzne oraz występowanie ściśle określonych granic, jednorodność środowiska i dostępność komunikacyjna. Region taki może być wyznaczany w celu usprawnienia działań marketingowych, organizacyjnych i planistycznych, jest więc traktowany zarówno jako narzędzie badania i przedmiot poznania, jak i narzędzie działania.

Aktualnie w Polsce region jest rozumiany na płaszczyźnie geograficznej jako umownie wydzielony, względnie jednorodny obszar oraz na płaszczyźnie prawnej jako nazwa jednostki podziału administracyjnego najwyższego stopnia, pochodna terminologii Unii Europejskiej. W sensie funkcjonalnym przeprowadzona reforma administracyjna państwa na wzór zachodnioeuropejski nosi cechy odbudowy właściwości politycznych województw, a w nawiązaniu do czynników konstytutywnych – odrębności gospodarczych, etnicznych, kulturowych i historycznych.

Należy podkreślić, że praktyczną stronę regionalizacji dostrzegali już starożytni i średniowieczni przedstawiciele geografii opisowej, traktując ówczesne regiony jako płaszczyznę odniesienia dla zachodzących w nich zjawisk. Podobnie jest dzisiaj – regionalizacja odnosząca się do faktycznej aktywności przestrzennej mieszkańców staje się elementem polityki regionalnej i ma istotny wymiar praktyczny.

Ewolucja problematyki naukowo-badawczej oraz działalności dydaktycznej w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu UMCS w latach 1956–2016

2

TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK, EWA SKOWRONEK,
MARTA J. JÓŻWIK, ANDRZEJ ŚWIECA

Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu jest aktualnie jedną z 14 jednostek i jednym z 11 zakładów na Wydziale Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS. W latach 1956–1970 funkcjonował jako Katedra Geografii Regionalnej, następnie jako Zakład Geografii Regionalnej, a od 2008 roku – Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu. W okresie sześćdziesięciolecia zmieniały się osoby kierujące jednostką, problemy badawcze podejmowane przez pracowników i zakres kształcenia. Stałym elementem oferty Zakładu, skierowanej do studentów, była i nadal pozostaje geografia regionalna. W 2003 roku z inicjatywy pracowników jednostki uruchomiono specjalność *geografia turystyki*, a w 2008 roku nowy kierunek studiów – *turystyka i rekreacja*. W rezultacie zakres problematyki badawczej i oferty dydaktycznej pracowników Zakładu znacznie się poszerzył, co w konsekwencji doprowadziło do zmiany nazwy jednostki.

Historia Zakładu, osiągnięcia naukowe i dydaktyczne pracowników oraz ich sylwetki były przedstawiane w opracowaniach związanych z jubileuszami Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej i jego wydziałów. Wśród nich należy wymienić: *Księgę Pamiątkową Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie* (1995), *Wydział Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie* (2005) oraz *70 lat ośrodka geograficznego w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie* (Jóźwik, Kardaszewska, Nowak [red.], 1995; Jóźwik, Kardaszewska, Nowak [red.], 2005; Skowronek, Kardaszewska, Flaga [red.] 2015). Ponadto analizę naukowego i dydaktycznego dorobku pracowników jednostki podejmowały prace A. Jackowskiego i J. Warszzyńskiej ([red.] 1981), K. Wojciechowskiego (1992),

M. Nowak (2002), T. Brzezińskiej-Wójcik i in. (2003, 2014), T. Brzezińskiej-Wójcik, A. Świecy i A. Tuckiego (2009), T. Brzezińskiej-Wójcik, M. Józwik i A. Świecy (2015), E. Skowronek i T. Brzezińskiej-Wójcik (2009), A. Świecy i T. Brzezińskiej-Wójcik (2010, 2013a, 2013b).

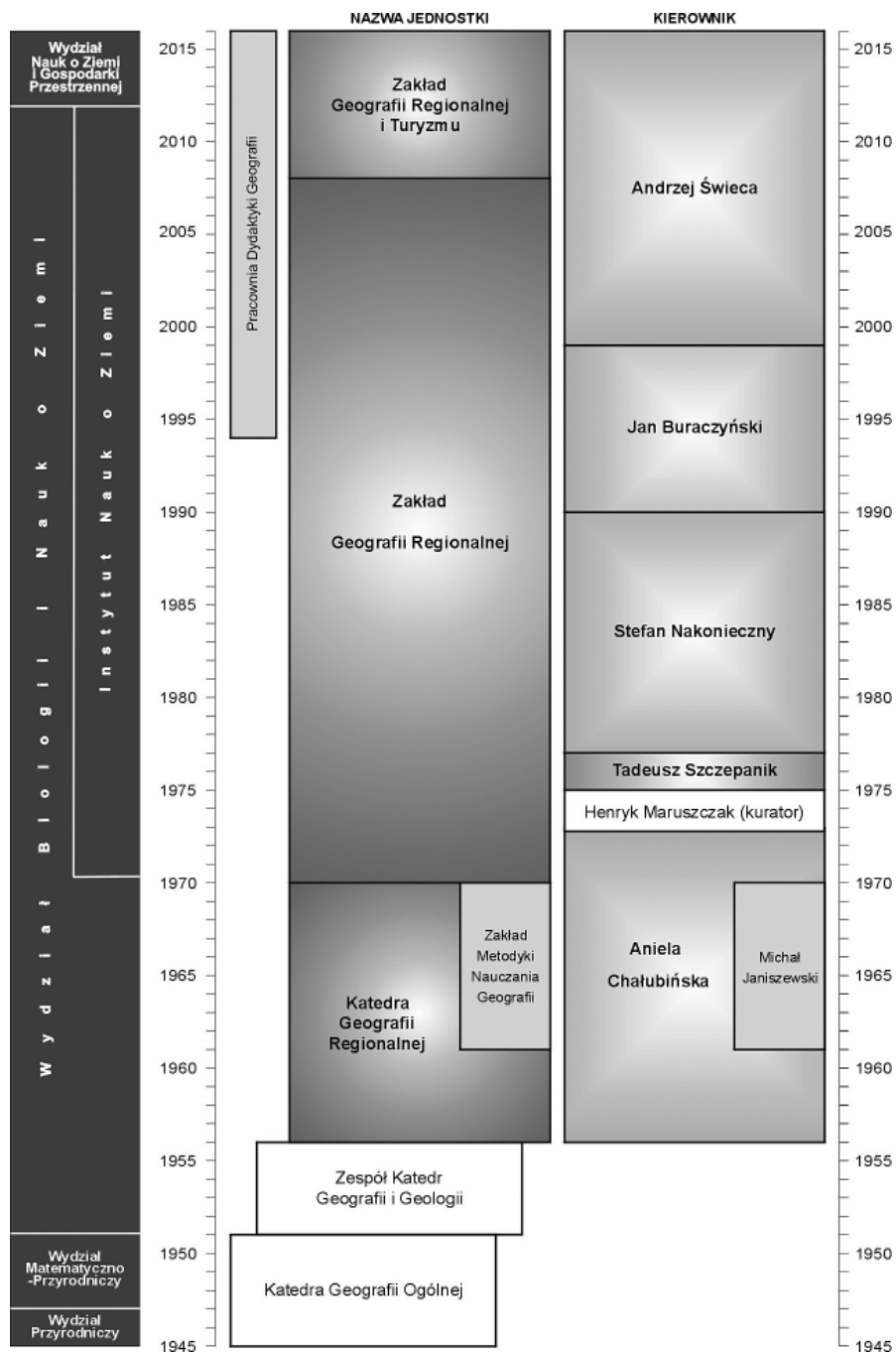
Celem niniejszego rozdziału jest próba podsumowania osiągnięć pracowników Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu w latach 1956–2016 w zakresie działalności edukacyjnej, dydaktycznej i naukowo-badawczej, zarówno w warstwie empirycznej, jak i teoretyczno-metodologicznej.

2.1. Zarys historii Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu

W rozwoju historycznym jednostki wyraźnie zaznaczają się etapy podkreślone nazwami: Katedra Geografii Regionalnej, Zakład Geografii Regionalnej oraz Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu.

Katedra Geografii Regionalnej została utworzona w dniu 1 kwietnia 1956 roku. Wywodziła się z Zespołu Katedr Geografii i Geologii, kierowanego przez prof. Adama Malickiego w ramach Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UMCS (ryc. 1). Organizatorką i pierwszym kierownikiem jednostki była dr Aniela Chałubińska (fot. 1), absolwentka Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, wywodząca się z romerowskiej szkoły geograficznej (Harasimiuk, Harasimiuk, Skowronek 2015). Została zatrudniona przez dr. Adama Malickiego w 1945 roku na etacie adiunkta w Katedrze Geografii Ogólnej. Zajęła się m.in. kształceniem studentów oraz dokształcaniem nauczycieli, którym edukację przerwała wojna. Organizowała kursy, wykłady i wycieczki dla nauczycieli oraz nadzorowała dyskusje poświęcone metodyce nauczania geografii (Kardaszewska [red.] 2015). W grupie nauczycieli kształtowanych przez A. Chałubińską znaleźli się m.in. Leokadia Grygiel, Lucyna Hryniewicka, Roman Konstankiewicz oraz Jadwiga Augustyńska, która opublikowała prace naukowe z zakresu dydaktyki i metodyki nauczania geografii (Nowak 2002). Do współpracujących z nią studentek należały m.in. Helena Strojna, Alina Bogusz i Leontyna Barwińska. Dr Aniela Chałubińska służyła pomocą również innym pracownikom nauki, współpracując m.in. z Tadeuszem Wilgatem, Bronisławą Szalkiewiczówną (fot. 2) i Elżbietą Duszyńską.

Zainteresowania badawcze A. Chałubińskiej były bardzo szerokie. Obok geografii regionalnej i dydaktyki często podejmowała tematy z innych dziedzin, np. historii myśli geograficznej czy klimatologii (Rodzoś 2012).

Ryc. 1. Rys historyczny Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu

Źródło: opracowanie własne.

Zespół pracowników Katedry Geografii Regionalnej w tym początkowym etapie funkcjonowania tworzyli dr Aniela Chałubińska, mgr Krystyna Wilgutowa (od 1956 roku), mgr Ewa Przesmycka (od 1957 roku) oraz doc. Michał Janiszewski (od 1960 roku) (tab. 1). W jednej Katedrze znalazło się zatem dwóch wybitnych geografów i dydaktyków. Doświadczenie dr Anieli Chałubińskiej i doc. Michała Janiszewskiego w zakresie nauczania oraz kształcenia i dokształcania nauczycieli (1926–1950), autorstwo podręczników szkolnych, map i atlasów oraz redagowanie czasopism dla nauczycieli (m.in. „Geografia w Szkole”) sprawiły, że w UMCS powstało centrum polskiej dydaktyki geografii, o bardzo bogatym i oryginalnym dorobku naukowym. Ówczesne władze, doceniając pozycję naukową ośrodka, w 1957 roku włączyły doc. dr A. Chałubińską do Zespołu Rzeczoznawców Sekcji Studiów Uniwersyteckich przy Radzie Głównej Szkolnictwa Wyższego. Ponadto doc. A. Chałubińska i doc. M. Janiszewski byli członkami Komisji Programowej w zakresie geografii przy Departamencie Programów i Podręczników Ogólnokształcących i Pedagogicznych.

Istotne zmiany w rozwoju Katedry nastąpiły już w latach 60. XX wieku. W marcu 1961 roku w ramach Katedry utworzono **Zakład Metodyki Nauczania Geografii**. Była to trzecia tego typu jednostka w Polsce, obok Uniwersytetu

Fot. 1. Dr Aniela Chałubińska – pierwszy kierownik Katedry Geografii Regionalnej

Fot. 2. Dr Aniela Chałubińska i mgr Bronisława Szalkiewiczówna podczas ćwiczeń terenowych

Tab. 1. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu

Pracownicy	Lata pracy	Pracownicy	Lata pracy
Aniela Chałubińska	1956–1973	Jan Buraczyński	1990–1999
Krystyna Wilgatowa	1956–1979	Ewa Skowronek	1990–
Ewa Przesmycka	1957–1990	Marta J. Jóźwik	1990–
Michał Janiszewski ¹⁾	1960–1971	Mirosław Siudak	1991–1992
Marianna Nowak ²⁾	1961–1994	Jolanta Rodzoś	1991–1994
Andrzej Gocłowski	1966–1976	Danuta Miłkowska	1993–2007
Jadwiga Michalczyk	1973–1991	Waldemar Kociuba	1993–
Tadeusz Szczepanik	1975–1977	Joanna Patyra	1993–1994
Andrzej Wiśliński	1975–1993	Marzena Bigos	1993–1994
Wojciech Żuchowski	1975–1983	Katarzyna Meksuła	1996–1997
Stefan Nakonieczny	1977–1990	Wojciech Janicki	1997–1999
Zbigniew Borkowski	1979–2000	Andrzej Świeca	1999–
Krzysztof Puchala	1981–1981	Renata Krukowska	1999–
Ryszard Molas	1983–1985	Iwona Samoń	2000–2001
Bożena Szargan	1983–1985	Andrzej Tucki	2001–
Jerzy Kuśpit	1985–1986	Jan Czezelewski	2010–
Piotr Libelt	1986–1987	Anna Dłużewska	2011–
Teresa Brzezińska-Wójcik	1989–	Paweł Różański	2011–

¹⁾ W latach 1961–1970 był kierownikiem Zakładu Metodyki Nauczania Geografii, który istniał przy ówczesnej Katedrze Geografii Regionalnej

²⁾ W latach 1961–1970 była pracownikiem Zakładu Metodyki Nauczania Geografii, który istniał przy ówczesnej Katedrze Geografii Regionalnej

Źródło: opracowanie własne.

Poznańskiego (na którym dydaktykę prowadziła prof. dr Maria Czekańska, uczennica prof. Stanisława Pawłowskiego) oraz Uniwersytetu Warszawskiego (gdzie kształceniem zajmował się wybitny dydaktyk – Gustaw Wuttke) (Nowak 2002). Kierownikiem Zakładu (od 1 września 1961 roku) został doc. Michał Janiszewski (fot. 3). Należał on do grona uczniów prof. Eugeniusza Romera z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Asystentką doc. M. Janiszewskiego została w 1961 roku mgr Marianna Białoch (Nowak). W 1966 roku do pracowników Katedry Geografii Regionalnej dołączył mgr Andrzej Gocłowski (fot. 4).

Mimo formalnego rozdziału organizacyjnego na Katedrę i Zakład, cały zespół prowadził wspólne tematy badawcze i realizował działalność dydaktyczną (Nowak 2002).

Fot. 3. Doc. Michał Janiszewski – pierwszy kierownik Zakładu Metodyki Nauczania Geografii

Fot. 4. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej (1972), od lewej: dr Krystyna Wilgat, dr Ewa Przesmycka, dr Marianna Nowak, mgr Andrzej Gociński

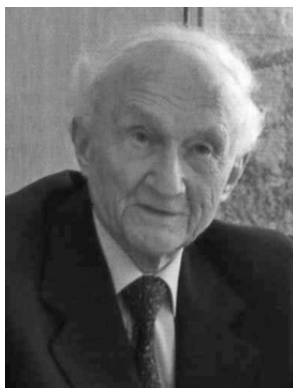
Zakład Geografii Regionalnej. W 1970 roku, po zmianach organizacyjnych na uczelni, utworzono Instytut Nauk o Ziemi. Istniejące dotychczas katedry przemianowano na zakłady. W rezultacie w miejsce Katedry Geografii Regionalnej powołano Zakład Geografii Regionalnej, a Zakład Metodyki Nauczania Geografii zlikwidowano (Harasimiuk, Harasimiuk, Skowronek 2015). Jego pracownicy stali się członkami zespołu Zakładu Geografii Regionalnej (doc. M. Janiszewski w następnym roku przeszedł na emeryturę), którym nadal kierowała prof. dr A. Chałubińska, aż do przejścia na emeryturę w 1973 roku. Wówczas w jednostce znalazła zatrudnienie kolejna asystentka – mgr Jadwiga Michalczyk (Nowak 2002).

Po odejściu dotychczasowego kierownika (z braku następcy) kuratelę nad Zakładem (do 1975 roku) objął prof. dr Henryk Maruszczak (fot. 5). Następnie w latach 1975–1977 funkcji kierownika podjął się dr Tadeusz Szczepanik (fot. 6), pracujący wcześniej jako starszy wykładowca w Zakładzie Geografii Ekonomicznej. Od 1977 roku aż do przejścia na emeryturę w 1990 roku jednostką kierował wywodzący się z Zakładu Geografii Fizycznej doc. dr hab. Stefan Nakonieczny (fot. 7) – były asystent (od 1950 roku) i adiunkt (od 1955 roku) w Katedrze Geografii Ogólnej, a następnie od 1968 roku docent w Katedrze Geografii Fizycznej.

W tym czasie w jednostce zatrudnieni byli również: dr Andrzej Wiśliński, mgr Wojciech Żuchowski, dr Zbigniew Borkowski, mgr Krzysztof Puchala, mgr Ryszard Molas, mgr Bożena Szargan, mgr Jerzy Kuśpit, mgr Piotr Libelt. W 1989 roku rozpoczęła pracę mgr Teresa Brzezińska-Wójcik (tab. 1).

W dniu 1 maja 1984 roku zmarł doc. Michał Janiszewski, pierwszy kierownik Zakładu Metodyki Nauczania Geografii w UMCS, wybitny metodyk geografii i kartograf, autor oryginalnych atlasów i map szkolnych (Ostrowski 2014).

W 1990 roku kierownictwo Zakładu objął doc. dr hab. Jan Buraczyński (fot. 8). Wywodził się on z Zakładu Geografii Fizycznej, gdzie w 1953 roku rozpoczął pracę jako asystent, a następnie w 1965 roku obronił pracę doktorską, której promotorem był prof. dr hab. Adam Malicki. W 1978 roku uzyskał stopień doktora habilitowanego. Po otrzymaniu stanowiska docenta, w 1979 roku został kierownikiem Roztoczańskiej Stacji Naukowej INoZ w Guciowie (1979–1982).

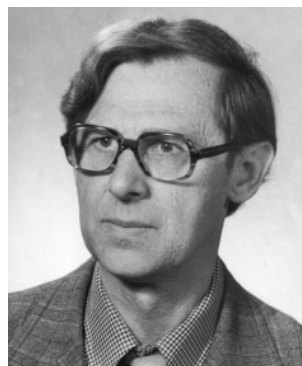
Fot. 5. Prof. Henryk Maruszczak – kurator Zakładu Geografii Regionalnej w latach 1973–1975

Fot. 6. Dr Tadeusz Szczepanik – kierownik Zakładu Geografii Regionalnej w latach 1975–1977

Fot. 7. Doc. dr hab. Stefan Nakoneczny – kierownik Zakładu Geografii Regionalnej w latach 1977–1990

Fot. 8. Prof. dr hab. Jan Buraczyński – kierownik Zakładu Geografii Regionalnej w latach 1990–1999

Po objęciu jednostki doc. dr hab. Jan Buraczyński zatrudnił trzy osoby pracujące do dnia dzisiejszego: mgr Ewę Skowronek (od 1990 roku), mgr Martę J. Chrzanowską (obecnie Jóźwik) (od 1990 roku) oraz mgr. Waldemara Kociubę (od 1993 roku). Okresowo do zespołu należeli również: mgr Mirosław Siudak, mgr Jolanta Pietrzak (obecnie Rodzoś), mgr Danuta Miłkowska, mgr Joanna Patyra (obecnie Szczęsna), mgr Marzena Bigos, mgr Katarzyna Meksuła i mgr Wojciech Janicki. W 1991 roku przeszła do pracy na KUL dr Jadwiga Michalczyk, w 1993 roku zrezygnował z pracy w jednostce dr Andrzej Wiśliński, a w 1999 roku – mgr Wojciech Janicki (tab. 1) (fot. 9–12).

Niezwykle ważnym wydarzeniem była uroczystość nadania prof. dr Anieli Chałubińskiej tytułu doktora *honoris causa* UMCS w dniu 22 października 1992 roku (fot. 13). Z tej okazji wydano dwa okolicznościowe opracowania, prezentujące sylwetkę i problematykę badawczą Jubilatki (Buraczyński [red.] 1993) oraz Jej osobiste refleksje (Chałubińska 1995).

Fot. 9. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 1991 roku. Od lewej stoją: mgr Zbigniew Borkowski, mgr Ewa Skowronek, mgr Marta Chrzanowska, dr Andrzej Wiśliński. Od lewej siedzą: dr Marianna Nowak, prof. dr Aniela Chałubińska (były Kierownik), dr hab. Jan Buraczyński, prof. UMCS (Kierownik), mgr Teresa Brzezińska-Wójcik. Nieobecni: dr Jadwiga Michalczyk, mgr inż. Mirosław Siudak

Fot. 10. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 1994 roku. Od lewej: mgr Waldemar Kociuba, mgr Danuta Miłkowska, mgr Joanna Patyra, mgr Zbigniew Borkowski, dr Marianna Nowak, dr hab. Jan Buraczyński, prof. UMCS (Kierownik), mgr Marta Chrzanowska, mgr Teresa Brzezińska-Wójcik, mgr Marzena Bigos. Nieobecni: mgr Jolanta Rodzoś, mgr Ewa Skowronek

Fot. 11. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 1995 roku. Od lewej stoją: mgr Waldemar Kociuba, mgr Marta J. Jóźwik, mgr Teresa Brzezińska-Wójcik, mgr Zbigniew Borkowski. Od lewej siedzą: mgr Danuta Miłkowska, dr hab. Jan Buraczyński, prof. UMCS (Kierownik), mgr Ewa Skowronek

Fot. 12. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 1998 roku. Od lewej stoją: mgr Zbigniew Borkowski, mgr Danuta Miłkowska, mgr Waldemar Kociuba, mgr Wojciech Janicki, dr Teresa Brzezińska-Wójcik. Od lewej siedzą: mgr Ewa Skowronek, dr hab. Jan Buraczyński (Kierownik), mgr Marta J. Jóźwik

Fot. 13. Uroczystość nadania prof. dr Anieli Chałubińskiej tytułu doktora *honoris causa* UMCS (22 października 1992 roku)

Z dniem 7 kwietnia 1994 roku z Zakładu Geografii Regionalnej wydzielono – jako oddzielną jednostkę – **Pracownię Dydaktyki Geografii** (ryc. 1). Na jej kierownika powołano dr Mariannę Nowak. Wraz z nią do Pracowni przeszły mgr Jolanta Rodzoś i mgr Joanna Szczęsna (Nowak 2002).

Zakładem Geografii Regionalnej kierował prof. dr hab. Jan Buraczyński do przejścia na emeryturę w 1999 roku. Pod jego kierunkiem rozprawy doktorskie sfinalizowało troje pracowników: dr Teresa Brzezińska-Wójcik (1996), dr Ewa Skowronek i dr Zbigniew Borkowski (1999), którzy awansowali na stanowiska adiunktów.

W dniu 2 lipca 1998 roku zmarła prof. Aniela Chałubińska, założycielka Katedry i jej wieloletni kierownik, wybitny polski geograf.

W 1999 roku kierownictwo Zakładu Geografii Regionalnej objął dr hab. Andrzej Świeca (fot. 14), który – podobnie jak poprzednicy – awanse zawodowe zdobywał w Zakładzie Geografii Fizycznej. W 1983 roku, w macierzystej jednostce, obronił rozprawę doktorską, której promotorem był prof. dr Henryk Maruszczak. W 1999 roku uzyskał stopień doktora habilitowanego.

Fot. 14. Prof. dr hab. Andrzej Świeca – kierownik Zakładu Geografii Regionalnej od 1999 roku

Pozostający pod kierownictwem dr. hab. Andrzeja Świecy zespół pracowników ulegał niewielkim zmianom. W 1999 roku na stanowisku asystenta została zatrudniona mgr Renata Zielonka (obecnie Krukowska). W 2000 roku z pracy w jednostce zrezygnował dr Zbigniew Borkowski. W jego miejsce została przyjęta mgr Iwona Samoń, a po jej odejściu – mgr Andrzej Tucki (tab. 1) (fot. 15–16).

Fot. 15. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 2000 roku. Od lewej stoją: mgr Waldemar Kociuba, dr Teresa Brzezińska-Wójcik, mgr Danuta Miłkowska, prof. dr hab. Jan Buraczyński (były Kierownik), dr Ewa Skowronek, mgr Marta J. Józwik, dr hab. Andrzej Świeca, prof. UMCS (Kierownik). Od lewej siedzą: mgr Iwona Samoń, mgr Renata Zielonka

Fot. 16. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 2002 roku. Od lewej stoją: dr Ewa Skowronek, mgr Andrzej Tucki, mgr Renata Krukowska, dr Waldemar Kociuba, mgr Danuta Miłkowska, dr Teresa Brzezińska-Wójcik, mgr Marta J. Józwik. Od lewej siedzą: prof. dr hab. Jan Buraczyński (były Kierownik), dr hab. Andrzej Świeca, prof. UMCS (Kierownik)

W 2002 roku, po obronie rozprawy doktorskiej, na stanowisko adiunkta awansował dr Waldemar Kociuba. Pozostali asystenci – R. Krukowska i A. Tucki – awans zawodowy uzyskali po obronach dysertacji w 2008 roku. Opiekunem rozpraw doktorskich był prof. A. Świeca.

W dniu 24 czerwca 2003 roku zmarł doc. Stefan Nakonieczny, były kierownik Zakładu, jeden z pierwszych absolwentów lubelskiej geografii.

Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu. Pod koniec lat 90. XX wieku pracownicy jednostki zaczęli się interesować zagadnieniami związanymi z geografą turystyki. W rezultacie w 2003 roku – w ramach kierunku *geografia* – w Zakładzie uruchomiono specjalność *geografia turystyki*. Cieszyła się ona dużym zainteresowaniem studentów. Zainspirowani tym pracownicy jednostki podjęli prace nad programem nowego kierunku studiów – *turystyka i rekreacja*. Uruchomiono go z początkiem roku akademickiego 2008/2009. Z dniem 15 lutego 2008 roku uległa zmianie nazwa jednostki na Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu (ryc. 1).

Duże zainteresowanie kierunkiem *turystyka i rekreacja* wymogło konieczność zwiększenia liczby pracowników Zakładu o nowych specjalistów w obszarze nauk o zdrowiu i kulturze fizycznej oraz praktyków. W 2011 roku przyjęto do pracy dr. Pawła Różańskiego (pracownika Akademii Wychowania Fizycznego im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Filia w Białej Podlaskiej). Pozyskano również dwoje samodzielnych pracowników naukowych – dr. hab. Jana Czeczelskiego (2010), prof. AWF w Białej Podlaskiej, specjalizującego się w zagadnieniach żywienia i aktywności fizycznej osób, oraz dr. hab. Annę Dłużewską (2011), z dużym doświadczeniem praktycznym (fot. 17).

Istotne wzmocnienie obsady personalnej jednostki nastąpiło w latach 2014–2016 po zakończeniu przewodów habilitacyjnych przez dr. Teresę Brzezińską-Wójcik, dr. Ewę Skowronek (fot. 18) i dr. Waldemara Kociubę.

Aktualnie w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu pracuje 10 osób, w tym: jeden profesor (Andrzej Świeca), pięcioro doktorów habilitowanych (Teresa Brzezińska-Wójcik, Jan Czeczelski, Anna Dłużewska, Waldemar Kociuba, Ewa Skowronek), troje doktorów (Renata Krukowska, Paweł Różański, Andrzej Tucki) oraz jeden pracownik naukowo-techniczny (mgr Marta J. Jóźwik) (fot. 19).

Fot. 17. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 2011 roku. Od lewej: dr Waldemar Kociuba, mgr Marta J. Jóźwik, dr Andrzej Tucki, mgr Adam Gruchoła (doktorant), dr Renata Krukowska, mgr Bartosz Skrzypek (doktorant), dr. hab. Anna Dłużewska, prof. UMCS, dr. hab. Jan Czeczelski, prof. UMCS, prof. dr. hab. Andrzej Świeca (Kierownik), dr Ewa Skowronek, dr Teresa Brzezińska-Wójcik. Nieobecny: dr Paweł Różański

Fot. 18. Uroczystość promocji habilitacyjnej Teresy Brzezińskiej-Wójcik i Ewy Skowronek (24 listopada 2014 roku)

Fot. 19. Pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej w 2015 roku. Od lewej stoją: dr Andrzej Tucki, mgr Marta J. Jóźwik, dr Waldemar Kociuba, dr Renata Krukowska, dr Paweł Różański. Od lewej siedzą: dr hab. Teresa Brzezińska-Wójcik, prof. dr hab. Andrzej Świeca (Kierownik), prof. dr hab. Jan Buraczyński (były Kierownik), dr hab. Ewa Skowronek. Nieobecni: dr hab. Jan Czezelewski, prof. UMCS, dr hab. Anna Dłużewska, prof. UMCS

2.2. Działalność naukowo-badawcza

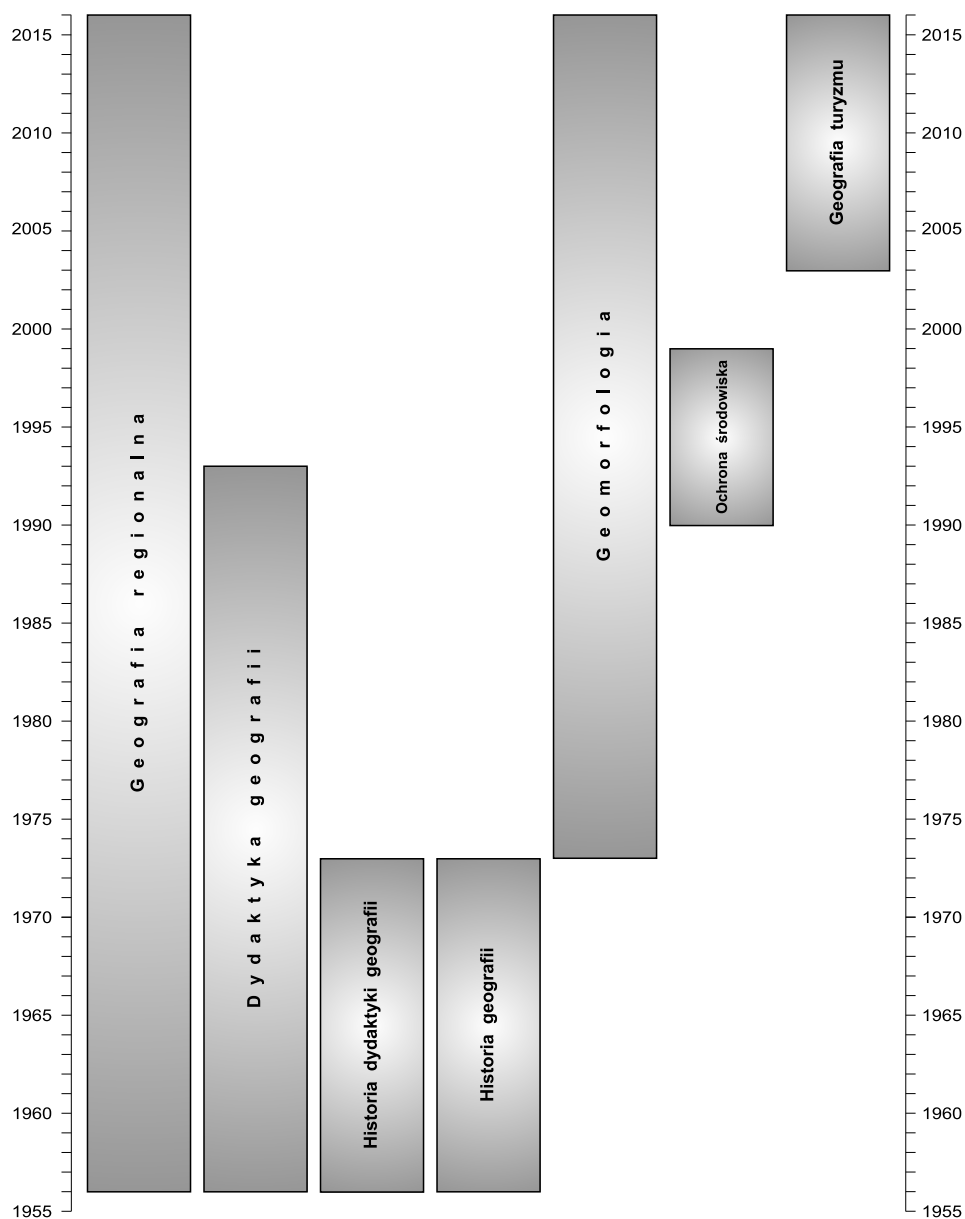
Problematyka naukowo-badawcza, podejmowana przez pracowników Zakładu, ewoluowała w czasie. Realizowano bardzo szeroki wachlarz zagadnień – od geografii regionalnej w wymiarze naukowo-badawczym i regionalnej geografii stosowanej w dydaktyce szkolnej, przez dydaktykę geografii i historię geografii, geomorfologię i ochronę środowiska, do geografii turystyki (ryc. 2).

Geografia regionalna w wymiarze naukowo-badawczym. Od początku powstania jednostki w problematyce badawczej pracowników dominowały zagadnienia z geografii regionalnej. W tym nurcie badawczym, w pierwszym etapie funkcjonowania, istotnym wydarzeniem było opracowanie *Podziału fizjograficznego województwa lubelskiego* autorstwa A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954) (fot. 20). Ta regionalizacja Lubelszczyzny, zaprezentowana na V Zjeździe Polskiego Towarzystwa Geograficznego w Lublinie, od ponad 60 lat skutecznie rywalizuje z innymi, późniejszymi podziałami. Kolejnymi ważnymi pozycjami, z punktu widzenia definicji regionu i zasad regionalizacji, były opracowania: *Regiony geograficzne Polski* autorstwa M. Janiszewskiego (1959) oraz *Wskaźnik urzeźbienia województwa lubelskiego* A. Chałubińskiej i E. Przesmyckiej (1963).

Z upływem czasu zaznaczył się podział problematyki badawczej na zagadnienia związane z podstawami regionalizacji oraz studia regionalne. Efektem

Fot. 20. Profesorowie A. Chałubińska i T. Wilgat podczas badań terenowych na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim (1954)

Ryc. 2. Problematyka naukowo-badawcza (dziedziny) podejmowana przez pracowników Zakładu Geografii Regionalnej (i Turystyki)

Źródło: opracowanie własne.

badania w zakresie pierwszego z podjętych tematów były dysertacje i awanse zawodowe dwojga pracowników. W 1965 roku mgr Ewa Przesmycka obroniła rozprawę na temat *Typologia granic fizyczno-geograficznych regionów Wyżyny Małopolskiej* (fot. 21), a w 1974 roku stopień doktora na podstawie pracy *Dział wodny Wisła-Odra i jego ewolucja* uzyskał mgr Andrzej Gocłowski. W zakresie studiów regionalnych stopień naukowy doktora uzyskały – mgr Krystyna Wilgatowa, broniąc pracę *Arizona – środowisko geograficzne* w 1967 roku, oraz mgr Izabela Jost na podstawie dysertacji *Osadnictwo kaszubskie w Ontario* w 1977 roku. Wszystkie prace doktorskie zostały przygotowane pod kierunkiem prof. A. Chałubińskiej.

Fot. 21. Uroczystość promocji doktorskiej Ewy Przesmyckiej (1965)

Na podkreślenie zasługuje także to, że źródłem informacji o analizowanych obszarach były nie tylko materiały wtórne (opracowania publikowane i archiwalne, prace kartograficzne i materiały statystyczne), ale przede wszystkim studia terenowe. Latem 1958 roku prof. A. Chałubińska wraz z mgr E. Przesmycką uczestniczyły w wyjeździe naukowym do Francji i w Alpy, a w latach 1958–1959 w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie przebywała mgr K. Wilgat. W 1975 roku ukazała się drukiem książka autorstwa dr K. Wilgatowej *Krajobrazy Kanady*. W opinii recenzentów i odbiorców została ona uznana za wzorcowe ujęcie geografii regionalnej.

Wyniki studiów regionalnych przełożyły się na problematykę zajęć dydaktycznych, obejmując wybrane obszary (w tym Alpy i Kanadę) i przyczyniając się do popularyzacji wiedzy z zakresu geografii regionalnej. Ważnym osiągnięciem było opracowanie 36 haseł z zakresu geografii regionalnej Polski w *Encyklopedia Britannica* przez dr K. Wilgatową.

Po odejściu na emeryturę prof. A. Chałubińskiej tematy badawcze, podjęte za jej kadencji, były nadal kontynuowane. Zagadnienia regionalizacji geograficznej podejmował ówczesny kurator Zakładu – prof. H. Maruszczak. W 1974 roku, wraz z zespołem, przygotował on podział geograficzny województwa lubelskiego, który został zaprezentowany na VIII Ogólnopolskim Zjeździe Polskiego Towarzystwa Geograficznego w Lublinie (Maruszczak, Uhorczak, Wilgat 1974).

Studia regionalne dotyczyły obszaru Finlandii (realizowane w latach 1976–1977 przez dr. Tadeusza Szczepanika), środowiska geograficznego i gospodarki województwa bialsko-podlaskiego (w latach 1977–1980 – przez mgr. Wojciecha Żuchowskiego). W latach 1979–1990 pod kierownictwem doc. Stefana Nakoniecznego realizowano kompleksowe badania środowiska geograficznego na Wyżynie Lubelskiej.

W latach 90. XX wieku, obok kontynuowanych zagadnień związanych z regionalizacjami i studiami regionalnymi, zarysowały się nowe tematy badawcze. Obejmowały one zagadnienia związane z: oceną środowiska geograficznego w świetle danych klimatycznych (m.in. Wiśliński 1991a, 1991b); obszarami chronionego krajobrazu (Borkowski, Turczyński 1992); historią i funkcjonowaniem obiektów chronionych na Roztoczu (m.in. Skowronek 1994; Buraczyński 2000).

Wyjątkowej rangi opracowaniem autorstwa M. Janiszewskiego, wydanym pośmiertnie w 1991 roku, jest synteza *Geograficzne warunki powstawania miast polskich*. Poprzedziły ją studia nad typologią położenia geograficznego stolic europejskich i pozaeuropejskich (Janiszewski 1982, 1983).

Pod koniec lat 90. badania naukowe realizowane przez pracowników Zakładu koncentrowały się głównie na Wyżynie Lubelskiej i Roztoczu.

W nurcie związanym z podstawami regionalizacji prowadzono badania nad wpływem osadnictwa na funkcjonowanie regionu. Ich podsumowaniem była rozprawa *Ocena przydatności potencjału osadniczego do regionalizacji geograficznej (na przykładzie Wyniosłości Giełczewskiej)*, na podstawie której mgr Zbigniew Borkowski uzyskał stopień doktora w 1999 roku (fot. 22).

W zakresie studiów regionalnych rozpoczęto badania dotyczące antropogenicznych przeobrażeń środowiska przyrodniczego Roztocza w czasach historycznych (Skowronek 1997). Ponadto opisano rozwój osadnictwa na Roztoczu i Wyżynie Lubelskiej (Skowronek 1996) oraz zrekonstruowano histo-

ryczne etapy przemian krajobrazów wybranych dorzeczy i wsi pod wpływem działalności człowieka od średniowiecza po współczesność (Skowronek 1998a, 1998b). Zwieńczeniem tych studiów była praca doktorska *Antropogeniczne przemiany krajobrazu Roztocza na przykładzie dorzeczy Białej Łady i Górnego Wieprza*, obroniona przez mgr Ewę Skowronek w 1999 roku (fot. 23).

W zakresie geografii regionalnej na początku XXI wieku kontynuowano studia nad przemianami środowiska geograficznego na międzyrzeczu Wisły i Bugu pod wpływem działalności człowieka. Na przykładzie Roztocza bada-

Fot. 22. Uroczystość promocji doktorskiej Zbigniewa Borkowskiego (1999)

Fot. 23. Uroczystość promocji doktorskiej Ewy Skowronek (1999)

no uwarunkowania rozwoju i kierunki przeobrażeń krajobrazu kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim (Skowronek, Krukowska, Świeca 2003; Skowronek [eds.] 2006). Analizowano również kolejne etapy ewolucji na tle przemian politycznych, społecznych i gospodarczych (Skowronek 2001; Skowronek i in. 2005), studiowano związki przyczynowo-skutkowe pomiędzy fizjonomią krajobrazu a kształtującymi go czynnikami (Urbanc i in. 2004; Palang i in. 2006; Skowronek, Wołoszyn 2006) oraz określono zakres czasowy i przestrzenny zachodzących przeobrażeń (Skowronek 2009). Ponadto wskazano elementy dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego zachowane w krajobrazie Roztocza (Skowronek 2005) oraz ustalono współczesne funkcje krajobrazu w regionie, a także zagrożenia i dalsze kierunki jego rozwoju (Skowronek, Furtak 2006, 2009). Efektem wieloletnich badań był m.in. cykl prac stanowiących rozprawę habilitacyjną pt. *Transformacje krajobrazu kulturowego Roztocza na tle przemian politycznych i społeczno-gospodarczych (w średniowieczu, czasach nowożytnych i najnowszych)* (Skowronek 2013), na podstawie której w 2014 roku Ewa Skowronek uzyskała stopień doktora habilitowanego.

W nurcie geografii regionalnej istotne są również trzy wydania monografii autorstwa prof. J. Buraczyńskiego. Pierwsza z nich charakteryzuje w sposób kompleksowy środowisko przyrodnicze Roztocza (Buraczyński [red.] 2002). Dwie pozostałe (Buraczyński 2008, 2011) są syntezą studiów nad dziejami osadnictwa na tym obszarze. To nieliczne opracowania regionalne, obejmujące bardzo szeroki zakres czasowy – od czasów prehistorycznych po współczesne. Rozwój osadnictwa opisano na tle wydarzeń politycznych, omówiono też problematykę gospodarczą i społeczną. Dzieje kultury materialnej oraz wieloetniczność i wielokulturowość ludności scharakteryzowano w odniesieniu do cech środowiska przyrodniczego regionu.

W działalności badawczej pracowników Zakładu znalazły się ponadto rozważania nad teoretycznymi podstawami regionalizacji, kryteriami wyróżniania i funkcją regionu (Świeca, Brzezińska-Wójcik 2008).

Regionalna geografia stosowana w dydaktyce szkolnej oraz dydaktyka geografii. Ważnym nurtem badawczym, od początku funkcjonowania jednostki aż do wydzielenia się z jej struktury Pracowni Dydaktyki Geografii, były zagadnienia związane z dydaktyką geografii (ryc. 2; Nowak 2002).

Problematykę geografii regionalnej Polski i świata zawierały (opracowywane przez pracowników Zakładu) podręczniki szkolne, atlasy, zeszyty ćwiczeń i skrypty. Drugą grupę stanowią publikacje dotyczące programów nauczania geografii, metod i form pracy ucznia, metodyki nauczania oraz historii dydaktyki.

Aniela Chałubińska swoją wiedzę i doświadczenia dydaktyka przekazała w książkach adresowanych do nauczycieli geografii, m.in. *Różne drogi nauczania geografii* (Chałubińska 1959) oraz w opracowaniu zbiorowym *Metodyka nauczania geografii* (Barbag [red.] 1966). Efektem współpracy A. Chałubińskiej i M. Janiszewskiego były wysoko oceniane i wielokrotnie wznawiane (do 1984 roku) podręczniki szkolne i zeszyty ćwiczeń do nauczania geografii (Nowak, Nowak [oprac. red.] 1986, 1994; Nowak 2002). Wydano także skrypty dla studentów: *Wybrane zagadnienia z geografii Australii* (Gocłowski 1973) oraz *Wybrane zagadnienia z geografii Półwyspu Indyjskiego* (Żuchowski 1983).

Warto podkreślić, że podjęto też teoretyczne studia nad analizą dorobku wybitnych geografów polskich, m.in. I. Domeyki (Chałubińska 1969) oraz E. Romera (m.in. Nowak 1974). Rezultatem badań była rozprawa doktorska *Eugeniusz Romer jako autor podręczników szkolnych*, obroniona przez mgr Mariannę Nowak w 1972 roku. Promotorem pracy była prof. A. Chałubińska.

Od roku 1979 dr M. Nowak włączyła się w ministerialne badania nad programami i założeniami podręczników do nauczania geografii. W rezultacie w 1987 roku ukazał się drukiem pierwszy z nich. W kolejnych latach wydano jeszcze kilkanaście podręczników szkolnych przygotowanych przez pracowników Zakładu (m.in. Golec, Nowak, Przesmycka 1987; Nowak 2002).

Oprócz podręczników szkolnych (autorstwa dr M. Nowak i dr E. Przesmyckiej) tematyka badań obejmowała także studia nad analizą modeli kształcenia i doksztalcania nauczycieli geografii (Nowak 2002). Przeanalizowano również założenia dydaktyczne, którymi kierował się G. Wuttke w nauczaniu geografii. Podsumowanie wyników tych badań stanowi praca *Gustaw Wuttke jako dydaktyk*, na podstawie której w 1981 roku mgr Jadwiga Michalczyk uzyskała stopień doktora. Opiekunem dysertacji była prof. Aniela Chałubińska (Nowak 2002). Opracowanie to – poświęcone wybitnemu dydaktykowi geografii – zostało wydane drukiem (Michalczyk 1990).

Geomorfologia. W latach 80. XX wieku problematykę badawczą Zakładu rozszerzono o zagadnienia z geomorfologii. Zwrócono uwagę na zmiany środowiska geograficznego Afryki w czwartorzędzie (Molas 1984), rozpoczęto prace nad klasyfikacją płatów śniegu, firnu i lodu w Tatrach (m.in. Wiśliński 1985) oraz podjęto studia nad genezą strukturalnych elementów rzeźby na Roztoczu (Brzezińska-Wójcik 1989/1990).

W kolejnych latach zajmowano się problematyką z zakresu kilku dziedzin geomorfologii: strukturalnej, eolicznej, dynamicznej i fluwialnej.

W zakresie geomorfologii strukturalnej przeanalizowano zależności cech rzeźby Roztocza od jego budowy geologicznej (m.in. Brzezińska-Wójcik, Skowronek 1995) oraz rozpoczęto badania nad oceną wpływu neotektoniki na orientację form rzeźby w tym regionie (m.in. Brzezińska-Wójcik 1995).

Wyniki tych badań były m.in. podstawą rozprawy doktorskiej *Wpływ budowy geologicznej na rozwój rzeźby Rostocza Tomaszowskiego i Rawskiego* przygotowanej przez mgr Teresę Brzezińską-Wójcik w 1996 roku (fot. 24).

W 1997 roku ukazała się drukiem pierwsza monografia Rostocza autorstwa J. Buraczyńskiego. Profesor przedstawił w niej zależności pomiędzy budową geologiczną, rzeźbą i krajobrazem tego regionu. Zaprezentował również podział Rostocza na jednostki geomorfologiczne.

W latach 1999–2007 koncentrowano się nad analizami kartometrycznymi i ich zastosowaniem do oceny młodej aktywności tektonicznej wybranych obszarów, zaś w latach 2008–2011 – nad jej wpływem na warunki sedymentacji osadów w dolinach na obszarze Rostocza (m.in. Brzezińska-Wójcik 1999; Brzezińska-Wójcik, Gawrysiak, Chabudziński 2010; Brzezińska-Wójcik, Kociuba, Superson 2001, 2010; Brzezińska-Wójcik, Superson 2004) oraz Kotliny Sandomierskiej (Superson, Gębica, Brzezińska-Wójcik 2010). W latach 2012–2013 badania te prowadzono w ramach nurtu *Przejawy neogeńskiej aktywności tektonicznej w annopolsko-lwowskiej strefie szwu transeuropejskiego* (TESZ). Wyniki zaprezentowano w opracowaniu monograficznym (Brzezińska-Wójcik

Fot. 24. Uroczystość promocji doktorskiej Teresy Brzezińskiej-Wójcik (1996)

2013), które w roku 2014 było podstawą nadania stopnia doktora habilitowanego dr Teresie Brzezińskiej-Wójcik. Efektem badań terenowych są arkusze Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski – Tomaszów Lubelski, Komarów, Nałęczów – wraz z objaśnieniami (Buraczyński, Brzezińska-Wójcik, Superson 1997; Buraczyński, Superson 1997; Buraczyński, Henkiel, Sz wajgier 2005).

Analizowano również uwarunkowania występowania i rozwoju form krasowych oraz wąwozowych na Rostoczu (m.in. Brzezińska-Wójcik, Harasiemiuk 2009b), a także struktur pograżowych w Kotlinie Sandomierskiej (m.in. Superson, Brzezińska-Wójcik, Gębica 2013) (fot. 25). Od 2013 roku są realizowane badania z wykorzystaniem programów GIS (w tym nowe, specjalnie przygotowane narzędzie ArcNEO) do analizy zróżnicowania morfometrycznego regionu lubelskiego oraz rozwoju różnych form rzeźby (Chabudziński, Brzezińska-Wójcik 2013; Brzezińska-Wójcik 2014).

Badania nad zagadnieniami związanymi z geomorfologią eoliczną na Rostoczu i w Kotlinie Sandomierskiej prowadził prof. Jan Buraczyński w latach 1991–1996. Pierwsze syntetyczne wyniki tych studiów zostały opublikowane w opracowaniu monograficznym *Rozwój procesów eolicznych piętra Wisły na Rostoczu i w Kotlinie Sandomierskiej* (Buraczyński 1993).

Fot. 25. Dr Teresa Brzezińska-Wójcik podczas badań terenowych w dolinie Wiśłoka (2004)

Problematyką geomorfologii dynamicznej, a zwłaszcza procesami wietrzeniowymi w Tatrach, zajmował się W. Kociuba (1995).

Zagadnienia paleogeografii i geomorfologii fluwialnej analizowano na przykładzie roztoczańskiego odcinka doliny Wieprza w latach 1995–1996. Badania były skoncentrowane na ewolucji dna doliny w piętrach Wisły i holocenu (m.in. Buraczyński 1996; Brzezińska-Wójcik, Kociuba 2001). Istotnym osiągnięciem w zakresie paleogeografii obszaru Rostocza było rozpoznanie i datowanie osadów eocenu w rowie Sołokiji (Buraczyński, Krzowski 1994).

Dorobek publikacyjny z zakresu geomorfologii fluwialnej (Świeca, Kociuba 2007; Świeca, Kociuba, Brzezińska-Wójcik 2015) opiera się na wynikach badań transportu rzeczno, studiowanego w geosystemach zlewni reprezentujących różne typy krajobrazu, różniących się budową geologiczną, rzeźbą i stopniem antropopresji. Transport fluwialny traktowano jako wskaźnik funkcjonowania współczesnych geosystemów. Wynoszone przez rzekę produkty wietrzenia skał w postaci roztworów, zawiesin i wleczyn ujmowano jako miarę denudacji chemicznej i mechanicznej zachodzącej w obrębie zlewni.

Nurt badawczy związany z problematyką fluwialną dokumentuje również grant kierowany przez prof. A. Świecę i podsumowująca go monografia *Przyrodnicze uwarunkowania dynamiki obiegu wody i natężenie transportu fluwialnego w zlewni górnego Wieprza* (Świeca [red.] 2004). Monografia jest próbą pierwszego kompleksowego opisu zlewni górnego Wieprza, zamkniętej przekrojem wodowskazowym IMiGW w Zwierzyńcu (404 km²). Procedura badawcza obejmowała m.in. poznanie całokształtu warunków środowiska przyrodniczego kształtującego obieg wody oraz ocenę jej ilości i jakości. Wyniki badań były również podstawą opracowania takich zagadnień, jak m.in.: 1) przestrzenne zróżnicowanie oraz sezonowa i wieloletnia zmienność cech fizykochemicznych i koncentracji zawiesin w wodach rzecznych, a także natężenie transportu roztworów i zawiesin w rzekach w zależności od warunków naturalnych oraz natężenia antropogenicznego, 2) związki ilościowe między mineralizacją ogólną a stężeniami składników jonowych w wodach rzecznych i źródłanych, 3) porównanie cech jakościowych wód rzecznych i źródłanych, 4) związki statystyczne między przepływem wód a koncentracją i ładunkiem materiału rozpuszczonego i zawieszonego w zależności od czynników naturalnych i antropogenicznych. Wyniki studiów, prowadzonych przez mgr. Waldemara Kociubę pod opieką prof. dr. hab. Andrzeja Świecy, były podstawą przygotowania rozprawy doktorskiej pt. *Współczesny rozwój dna doliny górnego Wieprza*, obronionej w 2002 roku.

Zagadnienia z zakresu geomorfologii fluwialnej były podstawą badań również na terenach zagranicznych. Od 2009 roku dr W. Kociuba rozpoczął badania nad współczesnymi przemianami geosystemów zlewni glacialnych

Fot. 26. Dr Waldemar Kociuba podczas badań terenowych na Spitsbergenie (2011)

i peryglacjalnych na Spitsbergenie (fot. 26). Jednym z głównych problemów była ocena transportu rumowiska rzeczno- i jezioro- i jego roli we współczesnym modelowaniu den dolin proglacjalnych. Realizował je m.in. za pomocą autorskiego narzędzia badawczego – łapacza rumowiska dennego w korytach rzecznych (*River Bedload Trap* – RBT), na który uzyskał dwa patenty: 210267 w Urzędzie Patentowym RP oraz EP 2333161 w European Patent Office (EPO). Kolejnym ważnym zagadnieniem badawczym było zastosowanie naziemnego skaningu laserowego (*Terrestrial Laser Scanning* – TLS) w badaniach geomorfologicznych (fot. 27). Wykonane w 2010 i 2013 roku pomiary topograficzne z zastosowaniem TLS były jednymi z pierwszych i największych obszarowo zastosowań tej techniki pomiarowej na obszarach arktycznych. Zaawansowane techniki pomiarowe TLS zastosowano również do powtarzalnych pomiarów tempa erozji wąwozowej na Wyżynie Lubelskiej. Prace te przyczyniły się do poszerzenia obszaru, zakresu badań i spektrum technik stosowanych w Zakładzie w zakresie geomorfologii dynamicznej i fluwialnej (m.in. Kociuba 2014, 2015, 2016a, 2016b; Kociuba, Janicki 2013, 2014, 2015a,

Fot. 27. Dr Waldemar Kociuba podczas badań terenowych w dolinie Tanwi na Roztoczu (2014)

2015b; Kociuba, Janicki, Siwek 2010; Kociuba, Kubisz, Zagórski 2014; Kociuba i in. 2015; Kociuba, Krząstek, Superson 2016).

Zainteresowania geomorfologiczne łączono także z zagadnieniami związanymi z regionalizacją. Istotna w tym zakresie jest regionalizacja geomorfologiczna Roztocza opracowana przez prof. J. Buraczyńskiego (1995).

Ochrona środowiska. Transport fluwialny był również podstawą studiowania problematyki z zakresu ochrony środowiska. Wyniki badań wykorzystywano dla określenia aktualnego stanu i kierunków zagrożeń środowiska przyrodniczego, z uwzględnieniem miejsca i roli człowieka.

Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 80. i 90. XX wieku przeanalizowano transformacje cech fizyczno-chemicznych z biegiem Wieprza

(Świeca, Zielonka, Józwik 2000) i Bugu (Świeca i in. 2002b). Stopień zanieczyszczenia rzek stanowił podstawę oceny degradacji środowiska w rejonie parków narodowych Lubelszczyzny (Świeca, Krukowska 2002). Określono zwłaszcza zróżnicowanie przestrzenne i zmienność sezonową koncentracji mineralnych form azotu i fosforanów w wodach rzecznych dorzecza Wieprza (Świeca, Krukowska, Tucki 2002; Świeca, Tucki 2002) oraz mineralnych form azotu w wodach Bugu i jego polskich dopływów (Świeca, Józwik, Kociuba 2005). Przy pomocy metod hydrometrycznych podjęto próbę oceny ładunku azotu mineralnego i fosforanów w analizowanych zlewniach cząstkowych i odprowadzanych z dorzecza Wieprza i Bugu.

Okres transformacji ustrojowej i poprawa w gospodarce wodno-ściekowej w latach 90. XX wieku stały się inspiracją do podjęcia próby oceny dynamiki zmian zanieczyszczenia wód rzecznych regionu lubelskiego. Oceny przeprowadzono dla Wieprza i jego dopływów (Świeca, Zielonka 2000; Świeca i in. 2001a, 2001b), dla Bugu i jego polskich dopływów (Świeca i in. 2002a) oraz dla przełomowego odcinka Wisły i jego lubelskich dopływów (Świeca i in. 2003). Wyniki analiz dokumentują przeważnie zahamowanie trendu degradacji wód rzecznych.

Należy podkreślić, że dzięki bogatemu materiałowi dokumentacyjnemu prace zamieszczone w „Gospodarce Wodnej” noszą cechy syntez i mogą stanowić podstawę śledzenia zmian składu chemicznego oraz stopnia antropogenizacji wód w latach następnych.

Geografia turystyki. Po 2000 roku w Zakładzie podjęto nową problematykę naukowo-badawczą – w zakresie geografii turystyki (ryc. 2). W tej dziedzinie szczególną uwagę zwrócono na relacje zachodzące pomiędzy turystyką, środowiskiem przyrodniczym a gospodarką. W ujęciu przestrzennym zainteresowania naukowe pracowników Zakładu koncentrują się w dalszym ciągu przede wszystkim na obszarach Polski środkowo-wschodniej i województwie lubelskim. W opracowaniach na podkreślenie zasługuje wieloaspektowe dokonywanie ocen oraz próby waloryzacji jako punktu wyjścia do optymalnego kształtowania przestrzeni turystycznej na różnych poziomach.

W początkowym okresie koncentrowano się głównie na uwarunkowaniach rozwoju turystyki w wybranych jednostkach administracyjnych (województwo lubelskie, powiat łęczyński, gmina Włodawa, miasto Krasnobród) i subregionach geograficznych (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Polesie Zachodnie, Wyniosłość Giełczewska, Rostocze) oraz obszarach chronionych (Parki Narodowe – Poleski i Rostoczański). Podejmowano też próby oceny środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki (Tucki 2003; Krukowska 2004; Świeca, Tucki 2007; Brzezińska-Wójcik, Świeca, Kociuba 2007; Skowronek i in. 2007; Brzezińska-Wójcik, Świeca 2011a; Świeca i in. 2012; Tucki,

Świeca 2013) oraz analizowano znaczenie walorów turystycznych (Krukowska, Skowronek 2009). Następnie oceniano atrakcyjność turystyczną wybranych gmin (Tucki 2004), miejscowości (Brzezińska-Wójcik, Skowronek 2015), subregionów (Krukowska, Krukowski 2009; Tucki 2011; Brzezińska-Wójcik, Skowronek, Świeca 2016) i regionu lubelskiego (Tucki 2009a).

Ponadto prowadzono studia w zakresie możliwości rozwoju różnych form turystyki, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki: aktywnej (Świeca 2006; Brzezińska-Wójcik, Baranowska 2012); kulturowej (Krukowska 2009a; Soszyński, Tucki 2012; Pioś, Skoczylas, Brzezińska-Wójcik 2014; Skowronek i in. 2016); geoturystyki (Zgłobicki i in. 2007; Brzezińska-Wójcik 2010); turystyki przyrodniczej (Brzezińska-Wójcik, Świeca 2014b), społecznej (Tucki, Skowronek 2012) i zdrowotnej (Tucki, Cleave 2014; Tucki, Hadzik 2014; Tucki, Skrzypek 2014; Wdowiak, Tucki [red.] 2015).

Równolegle z uwarunkowaniami rozwoju turystyki analizowano zmiany środowiska geograficznego Lubelszczyzny pod wpływem użytkowania turystycznego i rekreacyjnego (Krukowska, Skowronek, Krukowski 2003, 2010; Krukowska 2007; Tucki 2007a, 2007b; Świeca, Krukowska, Tucki 2007; Wołoszyn, Skowronek 2007).

W ramach studiów nad zagospodarowaniem turystycznym zbadano oraz opisano jego stan, strukturę i zróżnicowanie przestrzenne na przykładzie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (Krukowska, Świeca 2008a, 2008b; Krukowska, Krukowski 2012a, 2012b), Rostocza (Świeca i in. 2015) i województwa lubelskiego (Tucki, Skowronek, Krukowska 2012). Scharakteryzowano również rozwój funkcji turystycznej w subregionach Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (Krukowska 2010, 2011a) i Rostocza (Świeca i in. 2015). Oceniono poza tym przestrzeń turystyczną miast Lublina i Zamościa w aspekcie funkcjonalnym (Świeca, Brzezińska-Wójcik 2011; Superson i in. 2013).

Istotnym problemem badawczym, realizowanym w Zakładzie od 2008 roku, jest ocena przestrzeni turystycznej przez jej użytkowników. Najwięcej opracowań dotyczy percepcji przestrzeni miasta Lublin (Skowronek, Brzezińska-Wójcik, Krukowska 2008, 2009a, 2009b, 2011; Świeca, Brzezińska-Wójcik, Romańska 2009; Świeca i in. 2009). W tym zakresie oceniono także Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie (Krukowska, Świeca 2012).

Wiedza o zasobach turystycznych regionu lubelskiego, usystematyzowana przez wcześniejsze studia, zaowocowała nowym nurtem badawczym dotyczącym wykorzystania potencjału przyrodniczego, kulturowego, społecznego i gospodarczego Lubelszczyzny w kontekście turystyki. Wyniki badań zaprezentowano w odniesieniu do obszaru województwa (Brzezińska-Wójcik, Świeca, Tucki 2009; Tucki 2009a), wybranych gmin (Brzezińska-Wójcik, Skowronek 2009; Świeca, Brzezińska-Wójcik 2009; Świeca i in. 2014), subre-

gionów (Brzezińska-Wójcik, Świeca 2011b) i obszarów chronionych (Świeca, Krukowska, Tucki 2014).

Ważną sferą potencjału okazała się aktywność władz, organizacji i społeczności lokalnych regionu lubelskiego w dziedzinie turystyki. W ramach tego zagadnienia opublikowano wyniki prac nad rolą samorządów (Tucki 2007c; Tucki, Świeca 2008), organizacji turystycznych (Tucki i in. 2011; Tucki 2012) oraz społeczności i podmiotów (Skowronek, Krukowska, Tucki 2011; Skowronek 2015) w tym zakresie.

Kolejnym podjętym przez pracowników nurtem badań były studia nad uwarunkowaniami rozwoju oferty turystycznej i kreowaniem produktów turystycznych. Przeanalizowano współpracę branży turystycznej pod kątem realizacji produktów sieciowych (Krukowska 2011b; Skowronek 2011). Studiowano też działania innowacyjne branży turystycznej w województwie lubelskim w zakresie rozwoju oferty turystycznej (Krukowska, Skowronek, Tucki 2013) oraz ukierunkowanej na formy turystyki: aktywnej (Krukowska 2012); kulturowej (Skowronek 2012); zdrowotnej (Skowronek, Krukowska, Tucki 2012); geoturystyki (Brzezińska-Wójcik 2012); turystyki przyrodniczej (Brzezińska-Wójcik, Świeca 2014a). Zaproponowano również koncepcje produktów turystycznych (Biała, Krukowska 2011; Brzezińska-Wójcik 2015; Iwanicki i in. 2015; Skowronek i in. 2015) i przeanalizowano wybrane sposoby promocji ofert turystycznych (Tucki 2010; Hadzik, Tucki 2014).

W 2012 roku podjęto problematykę z zakresu oceny jakości przestrzeni turystycznej (Tucki, Vargas-Sanches 2013; Tucki, Skowronek 2015). W ramach studiów przypadku – Kazimierz Dolny i Zwierzyniec – oceniono postawy społeczności lokalnej w odniesieniu do rozwoju zjawisk turystycznych (Tucki, Soszyński 2012; Tucki, Skowronek, Krukowska 2013).

W 2013 roku pojawiły się pierwsze opracowania na temat krajobrazu turystycznego. Dotyczyły one koncepcji teoretycznej i definicji pojęcia (Skowronek, Jóźwik, Tucki 2013; Skowronek i in. 2016) oraz percepcji krajobrazu turystycznego przez jego użytkowników (Skowronek, Jóźwik, Tucki 2014; Skowronek, Tucki, Jóźwik 2015).

Obecnie prowadzone są studia dotyczące wybranych aspektów ruchu turystycznego (Krukowska, Świeca, Tucki 2016; Świeca i in. 2016).

Wyniki wieloletnich badań nad zjawiskami turystycznymi w regionie lubelskim zaowocowały próbami regionalizacji turystycznych. W latach 2006–2009 przygotowano podział województwa lubelskiego (Tucki 2006, 2009b), zaś w 2010 roku – Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (Krukowska 2010). W latach 2015–2016 przygotowano koncepcję regionalizacji turystycznej Rostocza (Świeca i in. 2015; Brzezińska-Wójcik, Skowronek, Świeca 2016).

Podsumowaniem wyników badań pracowników Zakładu nad geografią turystyki są dwie prace doktorskie przygotowane pod kierunkiem prof. Andrzeja Świecy, obronione w 2008 r. Pierwsza z nich – *Uwarunkowania rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim* – była podstawą awansu Renaty Krukowskiej, zaś druga – *Potencjał turystyczny regionu lubelskiego i możliwości jego wykorzystania* – Andrzeja Tuckiego.

Wraz z uruchomieniem studiów trzeciego stopnia w problematykę badawczą realizowaną przez zespół włączyli się doktoranci. Efektem ich działalności naukowej są dysertacje Małgorzaty Buczek-Kowalik (2009), Magdaleny Nowackiej (2014) i Sławomira Kuli (2014), przygotowane pod kierunkiem prof. Andrzeja Świecy. Ponadto w 2015 roku pracę obroniła Sylwia Golian, promotorem pomocniczym doktoratu była dr hab. Ewa Skowronek (tab. 2).

Tab. 2. Wykaz prac doktorskich wykonanych w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turystyki

Imię i nazwisko promotora	Imię i nazwisko doktoranta	Tytuł pracy	Rok obrony
1	2	3	4
Aniela Chałubińska	Ewa Przesmycka	<i>Typologia granic fizyczno-geograficznych regionów Wyżyny Małopolskiej</i>	1965
	Krystyna Wilgat	<i>Arizona – środowisko geograficzne</i>	1967
	Marianna Nowak	<i>Eugeniusz Romer jako autor podręczników szkolnych</i>	1972
	Andrzej Gocłowski	<i>Dział wodny Odra-Wisła i jego ewolucja</i>	1974
	Izabela Jost	<i>Osadnictwo kaszubskie w Ontario</i>	1977
	Jadwiga Michalczyk	<i>Gustaw Wuttke jako dydaktyk</i>	1981
Jan Buraczyński	Teresa Brzezińska-Wójcik	<i>Wpływ budowy geologicznej na rozwój rzeźby Rostocza Tomaszowskiego i Rawskiego</i>	1996
	Zbigniew Borkowski	<i>Ocena przydatności potencjału osadniczego do regionalizacji geograficznej (na przykładzie Wyniosłości Giełczewskiej)</i>	1999
	Ewa Skowronek	<i>Antropogeniczne przemiany krajobrazu Rostocza na przykładzie dorzeczy Białej Łady i górnego Wieprza</i>	1999

1	2	3	4
Andrzej Świeca	Waldemar Kociuba	<i>Współczesny rozwój dna doliny górnego Wieprza</i>	2002
	Renata Krukowska	<i>Uwarunkowania rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim</i>	2008
	Andrzej Tucki	<i>Potencjał turystyczny regionu lubelskiego i możliwości jego wykorzystania</i>	2008
	Małgorzata Buczek-Kowalik	<i>Funkcjonowanie turystyki uzdrowiskowej na obszarze transgranicznym Karpat w okresie transformacji ustrojowych</i>	2009
	Sławomir Kula	<i>Percepcja i wykorzystanie wybranych elementów potencjału turystycznego województwa lubelskiego a rozwój produktu turystycznego</i>	2014
	Magdalena Nowacka	<i>Uwarunkowania rozwoju funkcji turystycznej na terenie gmin powiatu szydłowieckiego</i>	2014
Ewa Skowronek (p. pomocniczy)	Sylvia Golian	<i>Stan i perspektywy rozwoju agroturystyki na Rostoczu</i>	2015

Źródło: opracowanie własne.

Granty i projekty. Pracownicy Zakładu wielokrotnie aplikowali o zewnętrzne środki na badania naukowe. Starania zakończyły się powodzeniem w przypadku czterech projektów. Pierwszy dotyczył *Przyrodniczych uwarunkowań dynamiki obiegu wody i natężenia transportu fluwialnego w zlewni górnego Wieprza* (KBN6PO4E01920) i był realizowany w latach 2004–2006 pod kierownictwem prof. Andrzeja Świecy.

Trzy kolejne granty: 1) *Funkcjonowanie systemu korytowego i stokowego strefy subpolarnej w warunkach globalnych zmian klimatu* (projekt zespołowy Prorektora UMCS ds. Badań Naukowych i Współpracy Międzynarodowej, 2009), 2) *Objęcie europejską ochroną patentową urządzenia do pomiaru natężenia transportu rumowiska dennego w korytach rzecznych* (projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, POIG.01.03.02-00-082/10-00, 2010–2015), 3) *Mechanizmy transportu fluwialnego i dostawy rumowiska do koryt rzek arktycznych o różnym reżimie hydrologicznym (Spitsbergen SW)* (grant NCN 2011/01/B/ST10/06996, 2011–2015) były pozyskane i realizowane przez dr. hab. Waldemara Kociubę.

2.3. Prezentacja problematyki badawczej oraz organizacja konferencji naukowych

Okazją do zaprezentowania podejmowanej problematyki badawczej pracowników Zakładu było uczestnictwo w konferencjach zagranicznych i krajowych oraz aktywne angażowanie się w organizowanie międzynarodowych i ogólnopolskich spotkań naukowych. Do każdego z nich przygotowywali się merytorycznie, prezentując aktualny stan badań podczas sesji kameralnych i objazdów terenowych. Każdemu takiemu wydarzeniu towarzyszyły publikacje, w których byli redaktorami lub autorami rozdziałów monografii i artykułów naukowych.

W zakresie **geografii regionalnej** do najważniejszych konferencji zagranicznych, w których aktywnie uczestniczyli pracownicy, należy zaliczyć: Międzynarodowy Kongres Geografów (Montreal, Kanada) w 1972 roku; IALE European Conference *Development of European Landscapes* (Sztokholm–Tartu, Szwecja–Estonia) w 2001 roku; pięć kolejnych konferencji *Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape* (PECSRL) (Tartu–Otepää, Estonia; Lesbos, Grecja; Berlin–Lublin, Niemcy–Polska; Lizbona, Portugalia; Ryga–Liepāja, Łotwa) w 2002, 2004, 2006, 2008 i 2010 roku. Prezentowano na nich problematykę związaną z przeobrażeniami środowiska geograficznego Lubelszczyzny, ze szczególnym uwzględnieniem etapów rozwoju krajobrazu kulturowego na Rostoczu – regionie pogranicza. Zwrócono również uwagę na zagadnienia rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich i chronionych.

Ważnym wydarzeniem, które miało miejsce w 2006 roku, była współorganizacja (z Zakładem Ochrony Środowiska) konferencji o randze międzynarodowej – 22th *Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape* (PECSRL). Do Lublina i na Rostocze przybyło wówczas 33 uczonych z 10 krajów. Na tę okazję przygotowano specjalną monografię *Cultural Landscapes of the Lublin Upland and Rostocze* (Skowronek i in. [eds.] 2006). Była to pierwsza anglojęzyczna monografia Lubelszczyzny, podsumowująca stan badań nad krajobrazem kulturowym (fot. 28).

Wyniki prac regionalnych były wielokrotnie prezentowane na konferencjach krajowych. Problematykę – związaną z oceną funkcjonowania i przeobrażeniami środowiska geograficznego, jak również charakterystyką i wykorzystaniem dziedzictwa przyrodniczego oraz kulturowego Lubelszczyzny – referowano podczas Ogólnopolskich Zjazdów Polskiego Towarzystwa Geograficznego organizowanych w Lublinie (w 1956, 1994, 2004 i 2015 roku)

Fot. 28. Uczestnicy międzynarodowej konferencji PECSRL w Siedliskach na Roztoczu (2006)

oraz na cyklicznych konferencjach Polskiej Asocjacji Ekologii Krajobrazu PAEK (w 1997, 2001, 2002, 2006, 2010 i 2012 roku).

Pracownicy jednostki wielokrotnie uczestniczyli we współorganizowaniu konferencji krajowych. Do najważniejszych należały zjazdy Polskiego Towarzystwa Geograficznego w 1956, 1994 i 2004 roku. Ostatnim tego typu wydarzeniem, związanym z jubileuszem ośrodka geograficznego w Lublinie, był Kongres Geografów Polskich w 2015 roku. Na tę okazję pracownicy Zakładu przygotowali tom jubileuszowy *70 lat ośrodka geograficznego w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie* (Skowronek, Kardaszewska, Flaga [red.] 2015) oraz wystawę „70 lat lubelskiego ośrodka geograficznego”. Pracownicy włączyli się również w prace nad przygotowaniem i przeprowadzaniem sekcji ekologicznej w ramach konferencji naukowej *Zamoyscy w dziejach Polski. W kręgu gospodarki, kultury i polityki*, która odbyła się w 2005 roku. Konferencja ta była okazją do podsumowania stanu badań nad zmianami środowiska geograficznego w granicach Ordynacji Zamojskiej (Skowronek [red.] 2005).

Wystąpienia poświęcone **regionalnej geografii stosowanej w dydaktyce szkolnej** prezentowano m.in. na Ogólnopolskiej Sesji Naukowej w X rocznicę

śmierci E. Romera (Lublin) w 1964 roku oraz na Ogólnopolskich Konferencjach Dydaktycznych w 1980 i 1991 roku (Lublin, Łódź) (Nowak 2002).

W dziedzinie **geomorfologii** na uwagę zasługują wystąpienia pracowników Zakładu na zagranicznych konferencjach, takich jak: *International Symposium on Loess* (Mar del Plata, Argentyna) w 1990 roku; *Macro et Micro Regards sur la Terre* (Tuluza, Francja) w 1992 roku; *The Second International Paleopedology Symposium* (Illinois, USA) w 1993 roku; *The Third International Geomorphology Conference* (Hamilton, Kanada) w 1993 roku; XV Międzynarodowy Kongres INQUA (Durban, RPA) w 1998 roku.

Ważna była również konferencja Joint-Meeting PTG-DGG *GeoPomerania 2007 – Geology cross-bordering the Western and Eastern European Platform* (Szczecin–Uznam), która odbyła się w 2007 roku, gdzie przedstawiono wyniki badań nad zależnością wybranych form rzeźby od struktur geologicznych.

Na konferencjach zagranicznych – m.in. *International Conference on Monitoring, Simulation, Prevention and Remediation of Dense and Debris Flow* (Mediolan, 2010; Dubrownik, 2012); *Monitoring Bedload and Debris Flows in Mountain Basins* (Bozen–Bolzano, 2012); *4th International Seminar on Small Catchments* (IAG/AIG Working Group on Small-Catchments); *Dynamics: Connectivity in Time and Space* (Netanya–Beersheba, Izrael, 2010), a także dwukrotnie na I.A.G./A.I.G. SEDIBUD Workshop (Zakopane 2011 i Zugspitze-Reintal 2013) – zaprezentowano wyniki badań na obszarach polarnych w zakresie pomiarów transportu dennego oraz wyniki pionierskich prac z wykorzystaniem precyzyjnych pomiarów zmian powierzchni terenu przeprowadzonych za pomocą naziemnego skaningu laserowego. Ponadto podczas *34th International School of Hydraulics* (Żelechów) w 2015 roku zaprezentowano efektywność urządzenia RBT (*River Bedload Trap*) – autorskiego wynalazku pracownika Zakładu, stosowanego w badaniach Arktyki i Antarktydy.

Pracownicy Zakładu byli także współorganizatorami sesji tematycznej *4th International Conference on Debris Flow 2012* w Dubrowniku w 2012 roku.

Wyniki badań nad zagadnieniami z geomorfologii strukturalnej wielokrotnie prezentowano w ramach ogólnopolskich zjazdów: Polskiego Towarzystwa Geologicznego (w 1998 i 2007 roku), Geomorfologów Polskich (w 1998, 2002, 2005, 2009 i 2011 roku), a także podczas ogólnopolskich konferencji z cyklu *Neotektonika Polski* (1992, 1993, 1998, 2001, 2003, 2005, 2009, 2011, 2013).

W 2013 roku pracownicy współorganizowali jedną z ogólnopolskich konferencji z cyklu *Neotektonika Polski* (Brzezińska-Wójcik [red.] 2013) oraz I Warsztaty Naziemnego Skaningu Laserowego *Innowacyjna technologia – nowe możliwości*. Ponadto uczestniczyli w przygotowaniu opracowań dedy-

kowanych zjazdom geologicznym (Krzowski i in. [red.] 1998; Harasimiuk i in. [red.] 2007).

Do najważniejszych zagranicznych spotkań naukowych związanych z **geografią turystyki**, w których uczestniczyli pracownicy Zakładu z referatami lub posterami, należały: *The 11th International Symposium on Society and Resource Management* (Ostersund, 2005); Konferencja ATLAS (Association for Tourism and Leisure Education) *The Transformation of Tourism Spaces* (Łódź, 2006); *The International Conference on Tourism, Regional development and Public Policy* (Antalaja, 2012); *International Conference „ACTIVE COUNTRYSIDE TOURISM”* (Leeds, 2013); COST Action IS1204 – ToBeWell (Wageningen, 2013). W ramach spotkań zaprezentowano wyniki badań nad przemianami form kolonizacji turystycznej na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim oraz nad uwarunkowaniami rozwoju turystyki na Lubelszczyźnie, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki zdrowotnej.

Istotny, z punktu widzenia poszerzenia horyzontu badawczego i dydaktycznego, był wielokrotny udział pracowników Zakładu w *Warsztatach badawczych z geografii turystyki* organizowanych przez Uniwersytet Łódzki. Udział w spotkaniach w 2001, 2003, 2004, 2007, 2008, 2011, 2012, 2014 i 2015 roku był okazją do wymiany informacji oraz dyskusji nad teoretycznymi i metodologicznymi aspektami geografii turystyki. Umożliwił on doskonalenie warsztatu badawczego i przyczynił się do orientacji w zakresie aktualnych studiów realizowanych w ośrodkach akademickich. Na każdym ze spotkań pracownicy Zakładu prezentowali wyniki prowadzonych badań.

Obok warsztatów do cyklicznych spotkań, w których uczestniczą pracownicy i doktoranci należą: Ogólnopolskie Konferencje Instytutów i Katedr Turystyki i Rekreacji (w 2010 i 2012 roku); konferencje naukowo-branżowe *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo – Samorząd – Współpraca* (w 2011 i 2013 roku) organizowane przez Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu; Ogólnopolskie Konferencje Naukowe (2012, 2016) przygotowywane przez Wydział Zarządzania i Ekonomiki Usług Uniwersytetu Szczecińskiego; Konferencje Naukowe *Dni Trzech Kultur w Medycynie. Usługi i turystyka zdrowotna* (2014, 2015) współorganizowane przez największe lubelskie uczelnie (Uniwersytet Medyczny, UMCS, Politechnikę Lubelską, Uniwersytet Przyrodniczy) oraz Międzynarodowe Naukowe Towarzystwo Wspierania i Rozwoju Technologii Medycznych, Instytut Medycyny Wsi im. Witolda Chodźki i Polskie Towarzystwo Medycyny Społecznej i Zdrowia Publicznego.

Aktywność pracowników w zakresie geografii turystyki zaowocowała współorganizacją kilku konferencji krajowych: *Turystyka aktywna i jej rozwój na Roztoczu – regionie pogranicza* w 2006 roku (wspólnie z samorządem

województwa lubelskiego i Roztoczańskim Parkiem Narodowym); *Walory turystyczne Euroregionu Bug jako czynnik aktywizacji gospodarczej i integracji społeczno-kulturowej w zjednoczonej Europie* w 2006 roku; *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce* w 2007 roku (wspólnie z AWF w Warszawie, Zamiejscowym Wydziałem Wychowania Fizycznego w Białej Podlaskiej i Instytutem Biologii AP w Siedlcach).

W 2008 roku pracownicy Zakładu zorganizowali konferencję *Potencjał turystyczny czynnikiem rozwoju regionalnego* w Nałęczowie (fot. 29). Jej pokłosiem były artykuły opublikowane w dwóch tomach „Annales UMCS. Sectio B” (2009) zredagowanych przez A. Świecę i T. Brzezińską-Wójcik (2009) oraz M. Łanczont, A. Świecę i T. Brzezińską-Wójcik (2009).

Najnowszym cyklem konferencji, wpisującym się w działalność Zakładu, są interdyscyplinarne spotkania dotyczące problemów turystyki zdrowotnej, organizowane pod hasłem *Dni Trzech Kultur w Medycynie. Usługi i turystyka zdrowotna*, odbywające się we Włodawie. Po ostatniej z nich przygotowano opracowanie monograficzne *Aspekty środowiskowo-rekreacyjne i prawne zdrowia człowieka* (Wdowiak, Tucki [red.] 2015).

Fot. 29. Uroczyste otwarcie konferencji naukowej *Potencjał turystyczny czynnikiem rozwoju regionalnego* w Nałęczowie przez prof. dr. hab. Andrzeja Świecę oraz Bogdana Kawałko – dyrektora Departamentu Strategii i Rozwoju Regionalnego w Urzędzie Marszałkowskim w Lublinie (wrzesień 2008 roku)

2.4. Aplikacyjny wymiar badań

Wyniki badań pracowników Zakładu od pierwszych lat funkcjonowania jednostki miały charakter aplikacyjny. W nurcie **regionalnej geografii stosowanej w dydaktyce szkolnej** były to podręczniki szkolne, zeszyty map konturowych i zeszyty ćwiczeń dla różnych poziomów kształcenia. Należy podkreślić, że przez kilka dziesięcioleci materiały te były zalecane przez odpowiednie ministerstwo jako obowiązujące w nauczaniu dzieci i młodzieży szkolnej. Szczegółowe zestawienia podręczników i innych pomocy szkolnych zawierają opracowania M. Nowak i J. Nowak ([oprac. red.] 1986, 1994) oraz M. Nowak (2002). Istotne w dorobku pracowników były opracowania kartograficzne, w tym atlasy geograficzne Polski (Janiszewski 1960) oraz ściennie mapy fizyczne Polski i świata.

W zakresie **geografii regionalnej w wymiarze naukowo-badawczym** użyteczny charakter miały dokumentacje fizjograficzne i geologiczno-inżynierskie dla potrzeb budownictwa i planowania przestrzennego, przygotowywane w latach 70. XX wieku.

W ostatnich latach szeroki wymiar aplikacyjny mają opracowania zawierające urzędowe wykazy polskich nazw geograficznych świata (państw, terytoriów niesamodzielnych, jednostek administracyjnych, miejscowości, krain lub regionów, wód powierzchniowych, elementów ukształtowania poziomego i pionowego, systemów ochrony przyrody) (m.in. Wolnicz-Pawłowska i in. 2015). Zestawienia te są zalecane do stosowania przez polskie i międzynarodowe instytucje różnej rangi.

W zakresie **geomorfologii** pracownicy Zakładu są współautorami kilku arkuszy Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski (Komarów, Tomaszów Lubelski, Nałęczów) w skali 1:50 000 (Buraczyński, Superson 1997; Buraczyński, Brzezińska-Wójcik, Superson 1997; Buraczyński, Henkiel, Szwałgier 2005). Opracowania te znajdują zastosowanie w dydaktyce akademickiej, planowaniu przestrzennym oraz w przygotowywaniu diagnoz stanu środowiska przyrodniczego.

Istotny wymiar aplikacyjny ma autorskie urządzenie *River Bedload Trap* (RBT), opatentowane w Polsce (patent nr 210267 w Urzędzie Patentowy RP) i w dziewięciu krajach europejskich (patent No. EP2333161, uzyskany w European Patent Office), stosowane od 2009 roku do ciągłego monitoringu intensywności wleczenia materiałów w korycie rzecznym (Kociuba, Janicki, Siwek 2010; Kociuba, Kubisz, Zagórski 2014; Kociuba, Janicki 2014, 2015a, 2015b). W 2015 roku zostało ono wdrożone, a UMCS udzielił licencji na

produkcję i dystrybucję urządzenia. Od 2016 roku za pomocą RBT są prowadzone pomiary m.in. na Antarktydzie przez naukowców IGF PAN.

W zakresie typowania obszarów względnie mobilnych tektonicznie istotne znaczenie ma narzędzie ArcNEO opracowane w 2013 roku. Zwiększa ono funkcjonalność programu ArcGIS 10.1. Narzędzie to działa w oparciu o dane wektorowe (granice zlewni poszczególnych rzędów; wybrane profile poprzeczne zlewni, dla których wyznacza się wartości wskaźnika V_f ; szerokość dna doliny) i cyfrowy model wysokościowy (CMW). Generuje ono parametry zlewni i trzy grupy wskaźników: dwie (wysokościowe i powierzchniowe) opisujące parametry zlewni i jedną (liniową) opisującą cechy form rzeźby w zlewniach. Działanie narzędzia ArcNEO przedstawiono na przykładzie zlewni górnego Wieprza na Roztoczu (Chabudziński, Brzezińska-Wójcik 2013). Opracowana aplikacja jest stosowana przez pracowników zajmujących się geomorfologią strukturalną w innych ośrodkach naukowo-badawczych. Za jej pomocą są wskazywane obszary względnie aktywne/nieaktywne tektonicznie w Sudetach i Karpatach.

W ostatnim dziesięcioleciu działalności jednostki największą aplikacyjnością odznaczają się ekspertyzy i różne opracowania z zakresu **geografii turystyki**. Są one przygotowywane we współpracy z jednostkami samorządowymi w celu upowszechniania wyników badań naukowych i ich praktycznego zastosowania. Ponadto pracownicy uczestniczą w projektach związanych z rozwojem turystyki w regionie lubelskim.

Z udziałem pracowników Zakładu przygotowano m.in. ekspertyzy: *Potencjały i uwarunkowania rozwoju funkcji turystycznych i rekreacyjnych w gminie Sosnowica* (Harasimiuk i in. 2007), *Potencjał turystyczny regionu lubelskiego* (Świeca [b.r.w.]) oraz *Analiza możliwości rozwoju turystyki zdrowotnej w województwie lubelskim w kontekście zidentyfikowanej inteligentnej specjalizacji regionu w dziedzinie usług medycznych i prozdrowotnych* (Tucki, Hadzik 2013). Przygotowaniu koncepcji produktów turystycznych służą opracowania: *Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego* (Brzezińska-Wójcik i in. 2011) i *Geopark Kamienny Las na Roztoczu* (Krąpiec i in. 2011).

Pracownicy Zakładu aktywnie uczestniczyli w projektach: *Kreowanie Marki Lublin* – realizowanym przez Biuro Promocji Miasta Lublin (w latach 2003–2007); *Współpraca na rzecz promocji transgranicznego Centralnego Szlaku Rowerowego Roztocza KRAŚNIK–LWÓW* w ramach Programu Sąsiedztwa INTERREGIII A/TACIS CBC Polska–Białoruś–Ukraina – na zlecenie Marszałka Województwa Lubelskiego (2006–2007); *Poczucie tożsamości regionalnej mieszkańców Lubelszczyzny* (wspólnie z Instytutem Socjologii), współfinansowanym przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego (2007); *Tourism, Wellbeing and Ecosystem Services (TO-*

beWELL) – w międzynarodowym projekcie ISCH COST Action IS 1204, realizowanym w ramach Europejskiego Programu Współpracy w Dziedzinie Badań Naukowo-Technicznych (2013–2016).

Na podkreślenie zasługuje współpraca z Roztoczańskim Parkiem Narodowym. W jej ramach pracownicy Zakładu współrealizowali dwa projekty: 1) *Studium uwarunkowań i analiza udostępniania Roztoczańskiego Parku Narodowego dla turystyki i edukacji oraz ocena jego wpływu na środowisko przyrodnicze i społeczne* (w latach 2006–2010), 2) *Poznanie i popularyzacja różnorodności biologicznej Roztocza – regionu pogranicza przyrodniczo-kulturowego* (2009–2014). Ważna była współpraca w ramach przygotowania formalnej dokumentacji Rezerwatu Biosfery „Roztocze” i Transgranicznego Rezerwatu Biosfery „Roztocze” według formularzy nominacyjnych Międzynarodowej Rady Koordynacyjnej UNESCO-MAB. Jej efektem są tematyczne monografie współautorskie (Balytsky i in. 2015) oraz rozdziały w monografiach (Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk 2013a, 2013b; Brzezińska-Wójcik, Hnatiuk 2015; Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk, Krukowski 2013a, 2013b; Brzezińska-Wójcik i in. 2015; Skowronek, Kondraciuk, Bilska-Kosyk 2015; Świeca i in. 2013, 2015).

W ostatnich latach pracownicy jednostki aktywnie współpracują z branżą turystyczną. Staże, realizowane w ramach projektów *Nauka <=> Biznes* (nr POKL.08.02.01-06-007/10) i *Nauka dla gospodarki* (nr POKL.08.02.01-06-012/11-00), oraz udział w wyjazdach studyjnych organizowanych przez LROT i LOT „Kraina Lessowych Wąwozów”, korzystnie wpływają na praktyczny aspekt zajęć dydaktycznych. Przyniosły one również efekty w postaci kilku konferencji naukowo-branżowych: *Potencjał przyrodniczy a zrównoważony rozwój powiatów Polesia Lubelskiego* (Urszulin, 2013); *Uwarunkowania rozwoju turystyki w skali regionalnej i lokalnej* (Nałęczów); *Rozwój unikalnych atrybutów marki Kameralne Pojezierze w oparciu o dziedzictwo UNESCO* (Okuninka); *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki* (Lublin, 2014); *Transgraniczny rezerwat Biosfery „Roztocze” – szansą na zrównoważony rozwój regionu* (Zwierzyniec); *Udostępnianie wybranych obszarów chronionych w krajach Unii Europejskiej i na Ukrainie* (2015). Rezultatem współpracy z branżą są również publikacje naukowe – współautorskie (Iwanicki i in. 2015; Skowronek, Kondraciuk, Bilska-Kosyk 2015) i prezentujące praktyczny wymiar turystyki (Brzezińska-Wójcik 2012; Krukowska 2011b, 2012; Skowronek 2011, 2012; Skowronek, Krukowska, Tucki 2011, 2012; Tucki i in. 2011; Tucki, Skowronek 2012).

Ponadto pracownicy Zakładu pełnią funkcje ekspertów w Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju w Radzie Programowej LROT oraz przy Urzędzie

Marszałkowskim Województwa Lubelskiego (w Ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2014–2020) w dziedzinach bioróżnorodności, turystyki przyrodniczej i dziedzictwa naturalnego.

2.5. Działalność edukacyjna

2.5.1. Kształcenie na kierunku *geografia*

Od początku istnienia Zakładu aż do 1994 roku, kiedy wyodrębniono Pracownię Dydaktyki Geografii, w jednostce realizowano zajęcia: *geografia regionalna Polski i świata*, *regionalne ćwiczenia terenowe (Tatry i Suwalszczyzna)*, *metodyka nauczania geografii* oraz praktyki pedagogiczne. Były one skierowane do studentów kierunku *geografia* i wiązały się z problematyką badawczą podejmowaną przez pracowników. W latach 1956–1990 opiekę nad pracami dyplomowymi sprawowali: prof. dr A. Chałubińska, doc. M. Janiszewski i doc. dr hab. S. Nakonieczny (tab. 3).

Tab. 3. Zestawienie opiekunów i liczby prac magisterskich wykonanych w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu w latach 1958–2015

Imię i nazwisko promotora	Kierunek studiów		RAZEM
	<i>Geografia</i>	<i>Turystyka i rekreacja</i>	
Aniela Chałubińska	11	–	11
Michał Janiszewski	1	–	1
Stefan Nakonieczny	80	–	80
Jan Buraczyński	85	–	85
Andrzej Świeca	69	70	139
Jan Czeczulewski	–	18	18
Anna Dłużewska	–	5	5
RAZEM	246	93	339

Źródło: opracowanie własne.

Od roku akademickiego 1994/1995 zmienił się zakres oferty edukacyjnej. Zajęcia związane z metodyką nauczania geografii były odtąd realizowane przez Pracownię Dydaktyki Geografii, natomiast znacznie rozszerzyła się propozycja zajęć związanych z geografą regionalną. Do zajęć realizowanych

należały przedmioty obligatoryjne: *geografia regionalna świata, geografia fizyczna Polski* (od roku akademickiego 2009/2010 – *geografia regionalna Polski*), *wstęp do ćwiczeń terenowych regionalnych i ćwiczenia terenowe regionalne (na Suwalszczyźnie – do roku akademickiego 1998/1999, na Rostoczu – od 1991/1992)* (fot. 30–31). Pracownicy prowadzili również przedmioty do wyboru (*wybrane zagadnienia z geografii Australii i Oceanii, człowiek w ekstremalnych warunkach środowiska naturalnego wybranych regionów świata, cywilizacje świata – fakty i hipotezy, środowisko geograficzne wybranych regionów świata: lasów tropikalnych, pustyń tropikalnych, wysokich gór, obszarów polarnych*) oraz konwersatoria (*Polska w Europie [Euroregiony], problemy rozwoju Lubelszczyzny, metody badań geograficznych*).

W roku akademickim 1996/1997 po raz pierwszy uruchomiono specjalizację *geografia regionalna*, której program był przygotowany przez pracowników Zakładu. W jej ramach realizowano m.in. zajęcia: *geografia regionalna wybranych regionów świata, wybrane zagadnienia z geografii regionalnej, proseminarium specjalizacyjne, seminarium, pracownia magisterska*.

Od roku akademickiego 2000/2001, kiedy nastąpiła zmiana w programie specjalności, prowadzono następujące przedmioty: *podstawy teoretyczne i metodologiczne badań w geografii regionalnej, typologia środowiska i regionalizacja Polski SE, metody badań w geografii regionalnej, geograficzne uwarunkowania rozwoju wybranych regionów świata, strefy morfoklimatyczne Ziemi, granice przyrodnicze i antropogeniczne w badaniach regionalnych, sąsiedztwo geograficzne Polski, geografia regionalna Polski, zasady regionalnego planowania rozwoju turystyki oraz seminarium i pracownię magisterską*.

W ramach specjalności, która wygasła w roku akademickim 2004/2005, prace magisterskie były wykonywane pod opieką profesorów Jana Buraczyńskiego i Andrzeja Świecy.

Od roku akademickiego 1998/1999, kiedy wprowadzono studia dwustopniowe, pracownicy Zakładu prowadzili zajęcia seminaryjne na studiach pierwszego stopnia (licencjackich). Opiekę merytoryczną sprawowali: profesorowie J. Buraczyński i A. Świeca oraz doktorzy – Z. Borkowski, T. Brzezińska-Wójcik, W. Kociuba, E. Skowronek (tab. 4).

W roku akademickim 2005/2006 w miejsce specjalności *geografia regionalna* wprowadzono specjalność *geografia turystyki*. Realizowano ją do momentu uruchomienia kierunku *turystyka i rekreacja* w roku akademickim 2008/2009. W ofercie znalazły się następujące przedmioty: *historia, przedmiot i zakres badań geografii turystyki, metody badań w geografii turystyki, geografia turystyczna Polski z elementami krajoznawstwa, produkt turystyczny – podstawy poznawania i kreowania, regiony turystyczne świata, ćwiczenia przedmiotowe specjalizacyjne oraz seminarium, a także pracownia i praktyka magisterska*.

Fot. 30. Studenci geografii i pracownicy ZGRiT podczas ćwiczeń terenowych na Roztoczu (2008)

Fot. 31. Pracownicy podczas ćwiczeń terenowych na Roztoczu w Sąsiadce (2005), od lewej: dr Renata Krukowska, dr Jan Rodzik, dr Waldemar Kociuba, dr Ewa Skowronek

Tab. 4. Zestawienie opiekunów i liczby prac licencjackich wykonanych w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu w latach 1958–2015

Imię i nazwisko promotora	Kierunek studiów		RAZEM
	<i>Geografia</i>	<i>Turystyka i rekreacja</i>	
Jan Buraczyński	10	–	10
Teresa Brzezińska-Wójcik	47	9	56
Andrzej Świeca	2	–	2
Zbigniew Borkowski	14	–	14
Ewa Skowronek	23	–	23
Waldemar Kociuba	1	–	1
Renata Krukowska	–	9	9
Jan Czeczelewski	–	16	16
Paweł Różański	–	11	11
Andrzej Tucki	–	13	13
Anna Dłużewska	–	10	10
RAZEM	97	68	165

Źródło: opracowanie własne.

Wraz z nową specjalnością została wzbogacona oferta przedmiotów do wyboru, którą tworzyły: *wybrane zagadnienia z etnografii, turystyczne walory Lubelszczyzny, mniejszości narodowościowe i grupy etniczne w Polsce, tektoniczne uwarunkowania rozwoju form krajobrazu na wybranych przykładach z Polski i świata, rola krajów Azji Mniejszej w geopolityce światowej, regionalne zróżnicowanie atrakcyjności turystycznej wysp Morza Śródziemnego, zróżnicowanie przyrodnicze i kulturowe regionu lubelskiego, zagospodarowanie rekreacyjno-turystyczne*. Zwiększono również liczbę konwersatoriów oraz wprowadzono zajęcia na temat *globalne problemy środowiska* (od roku akademickiego 2001/2002) i *przeobrażenia środowiska geograficznego Polski* (od 2002/2003).

W roku akademickim 2013/2014 pracownicy Zakładu uczestniczyli także w zajęciach dydaktycznych na specjalności *rozwój regionalny*. Współprowadzili przedmioty: *region jako przedmiot badań i podmiot działań* oraz *metodologiczne podstawy przestrzennych badań regionalnych*.

Od 2001 roku na kierunku *geografia* uruchomiono czteroletnie **studia doktoranckie** (trzeciego stopnia). Pracownicy Zakładu prowadzą w ich ramach seminaria specjalnościowe. Obecnie pod opieką samodzielnych pracowników Zakładu jest siedmioro doktorantów (Ewelina Błaszczak, Grzegorz

Iwanicki, Agnieszka Kępska, Andrzej Patyra, Karolina Skoczylas-Śliwka, Bartosz Skrzypek, Monika Widz).

Pracownicy Zakładu prowadzili zajęcia w zakresie geografii również na innych kierunkach studiów. Pierwszym z nich była *geografia z fizyką*, dla której od roku akademickiego 2002/2003 prowadzono przedmioty: *ćwiczenia terenowe na Roztoczu*, *geografia regionalna świata* oraz *pracownia licencjacka* (do roku akademickiego 2007/2008). Przez 10 lat (od roku akademickiego 2003/2004 do 2013/2014) dla studentów kierunku *kulturoznawstwo* Zakład oferował zajęcia: *geografia turystyczna Polski* i *geografia turystyczna świata*. W roku akademickim 2005/2006 uruchomiono przedmiot *geografia Rosji* dla kierunku *rosjoznawstwo*, realizowany do dzisiaj. Przez pięć lat (od roku akademickiego 2006/2007 do 2010/2011) prowadzono także zajęcia z *geografii regionalnej świata* dla kierunku *nauczanie biologii i geografii*.

2.5.2. Kształcenie na kierunku *turystyka i rekreacja*

Zainicjowane na początku XXI wieku zainteresowania badawcze pracowników Zakładu geografii turystyki zaowocowały przygotowaniem programu nowego kierunku dwustopniowych studiów *turystyka i rekreacja*, uruchomionego w roku akademickim 2008/2009. Uatrakcyjnił on w znaczący sposób dotychczasową ofertę kształcenia w Instytucie Nauk o Ziemi UMCS i jest realizowany do chwili obecnej. W momencie uruchomienia kierunek był prowadzony w trybie stacjonarnym i niestacjonarnym. Aktualnie jest prowadzony tylko dla studentów stacjonarnych. Studia niestacjonarne drugiego stopnia wygasły wraz z końcem roku akademickiego 2012/2013, zaś pierwszego stopnia – w roku 2013/2014.

W pierwszym okresie kształcenia (w latach 2008–2012) w grupie przedmiotów obligatoryjnych na studiach licencjackich pracownicy Zakładu prowadzili: *podstawy turystyki*, *podstawy rekreacji*, *krajoznawstwo*, *geografię regionalną świata*, *geografię turystyczną*, *metodykę obsługi ruchu turystycznego*, *hotelarstwo* oraz *targi turystyczne i ćwiczenia terenowe* (fot. 32–33).

Na studiach magisterskich realizowali zajęcia: *regiony turystyczne Polski*, *regiony turystyczne świata*, *metody badawcze w turystyce i rekreacji*, *międzynarodowa współpraca w turystyce i rekreacji*, *produkt turystyczny*, *obsługa międzynarodowego ruchu turystycznego*, *marketing usług turystycznych i rekreacyjnych* oraz konwersatorium – *miejsce i rola turystyki i rekreacji w gospodarce światowej*, jak również *seminarium i pracownię magisterską*.

Od roku akademickiego 2011/2012 zespół sprawuje opiekę nad dyplomantami. Na studiach licencjackich prowadzono zajęcia w ramach specjalności:

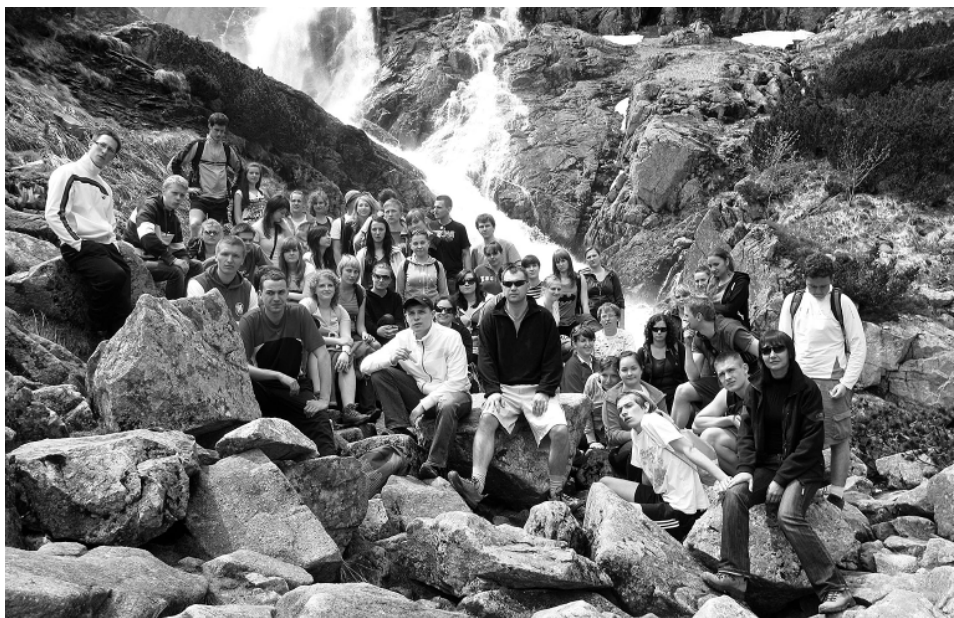
organizacja i obsługa ruchu turystycznego, regionalna gospodarka turystyczna, rekreacja ruchowa i zdrowotna. Zakres nauczania obejmował przedmioty: turystyka osób niepełnosprawnych, organizacja i działalność biura turystycznego, organizacja pracy biurowej, zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne, przestrzeń turystyczna i rekreacyjna Lubelszczyzny, marketing lokalnych zasobów turystycznych, usługi komplementarne w turystyce i rekreacji, psychofizjologiczne podstawy aktywności fizycznej oraz obóz letni, a także seminarium i pracownię.

Na studiach magisterskich pracownicy opiekowali się dyplomantami na specjalnościach: *organizacja i obsługa ruchu turystycznego oraz rekreacja ruchowa i zdrowotna*. Realizowali zajęcia: *medycyna aktywności fizycznej, gry rekreacyjne oraz seminarium i pracownię magisterską*. Oferowano także przedmiot fakultatywny – *żywienie człowieka*.

W roku akademickim 2012/2013, po nowelizacji ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym, zmieniono program kształcenia w zakresie treści i formy zajęć. Od tego czasu na studiach licencjackich (pierwszego stopnia) na kierunku *turystyka i rekreacja* pracownicy Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu realizują w modułach obligatoryjnych zajęcia: *podstawy turystyki i rekreacji, geografia turystyczna, kultura fizyczna, ekonomiczne i prawne podstawy działalności turystycznej i rekreacyjnej, zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne oraz targi turystyczne i ćwiczenia terenowe*.

W ramach specjalności *organizacja i obsługa ruchu turystycznego* współprowadzą moduły: *organizacja i działalność biura turystycznego, usługi turystyczne, obsługa turystów*; na specjalności *rekreacja ruchowa i zdrowotna* – moduły: *biomedyczne i psychofizyczne podstawy rekreacji, programowanie i organizacja rekreacji, teoria i metodyka pływania rekreacyjnego z elementami ratownictwa wodnego, letni obóz rekreacyjny, zimowy obóz rekreacyjny, gry i zabawy rekreacyjne*. Na specjalności *hotelarstwo* współrealizują moduły: *rynek hotelarski w Polsce i na świecie, usługi podstawowe i dodatkowe w hotelarstwie, organizacja przedsiębiorstwa hotelowego, podstawy wiedzy o żywieniu, zadania i techniki pracy gastronomii hotelowej, systemy informatyczne w hotelarstwie, zarządzanie przedsiębiorstwem hotelowym, marketing w hotelarstwie*. Dla studentów specjalności *gospodarowanie zasobami turystycznymi* współprowadzą zajęcia w module: *analiza i funkcjonowanie rynku turystycznego*. Na wszystkich specjalnościach pod opieką pracowników Zakładu przygotowano 68 prac licencjackich (tab. 4).

Na dwuletnich studiach magisterskich (drugiego stopnia) zespół współrealizuje moduły obligatoryjne: *polityka i gospodarka turystyczna, produkt, zarządzanie i marketing w turystyce i rekreacji, czas wolny, zdrowie, rekreacja, metody i techniki badawcze w turystyce i rekreacji, potencjalne i funkcjonalne regiony turystyczne*.

Fot. 32. Studenci kierunku *turystyka i rekreacja* podczas ćwiczeń terenowych w Tatrach (2010)

Fot. 33. Studenci kierunku *turystyka i rekreacja* podczas ćwiczeń terenowych na Suwalszczyźnie (2014)

Ponadto współprowadzone są moduły dla studentów specjalności: *planowanie i zarządzanie w turystyce i rekreacji (gospodarka i planowanie turystyczne, strategie rozwoju turystyki i rekreacji, przygotowanie pracy magisterskiej)*, *turystyka zdrowotna (przygotowanie pracy magisterskiej)* oraz *turystyka dzieci i młodzieży (przygotowanie pracy magisterskiej)*.

Od momentu uruchomienia kierunku *turystyka i rekreacja* do 2015 roku w Zakładzie napisano 93 prace magisterskie (tab. 3).

Rosnące zainteresowanie kierunkiem spowodowało uruchomienie specjalności turystycznych na innych wydziałach Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Pracownicy Zakładu prowadzili zajęcia dla studentów: sławistyki (*geografia turystyczna Polski i świata*) w roku akademickim 2009/2010; filologii germańskiej (*podstawy turystyki, podstawy rekreacji, geografia regionalna Polski, podstawy turystyki i rekreacji, geografia regionalna świata, geografia turystyczna Europy, krajoznawstwo, geografia turystyczna Polski z elementami krajoznawstwa, hotelarstwo, geografia turystyczna krajów pozaeuropejskich, ćwiczenia terenowe i targi turystyczne*) w latach 2009–2014; filologii romańskiej (*podstawy turystyki, zagospodarowanie turystyczne, geografia regionalna świata, geografia turystyczna Polski z elementami krajoznawstwa, hotelarstwo*) w latach 2012–2015.

2.5.3. Projekty i granty edukacyjne

Obok podstawowej działalności dydaktycznej pracownicy wykazują aktywność w zakresie starań o środki zewnętrzne na działalność edukacyjną. W 2010 roku przygotowali projekt specjalności *Organizacja i funkcjonowanie turystyki w regionie* w grantie nr POKL.04.01.01-00-362/10 – *UMCS dla rynku pracy i gospodarki opartej na wiedzy* – współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Był on realizowany w latach 2010–2015 i zdobył uznanie poza regionem lubelskim, czego efektem jest tytuł Laureata VII edycji Konkursu Najwyższa Jakość Quality International 2013 oraz Srebrne Godło Najwyższej Jakości QI w kategorii QI SERVICES pod patronatem MRR, Klubu Polskie Forum ISO 9000 i PARP. Został również zaprezentowany w ogólnopolskiej kampanii „Małe wielkie rzeczy”, realizowanej przez Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju.

W 2012 roku pozyskano środki z projektu 2012-1-PL1-LEO04-281211 w ramach programu *Uczenie się przez całe życie, Podprogramu LEONARDO DA VINCI, Akcji Leonardo da Vinci Projekty partnerskie – Wyzwania w edukacji hotelarstwa i turystyki* (Challenges in Hospitality and Tourism Education).

W 2016 roku rozpoczęto realizację projektu „Geo4work” – *Rozwój kompetencji zawodowych studentów Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS i wzmocnienie ich konkurencyjności na nowoczesnym rynku pracy*, którego współautorami są pracownicy Zakładu. Środki finansowe pozyskano w konkursie nr 1/PRK/POWER/3.1/2015, w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój 2014–2020, wspieranego przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju.

Ponadto pracownicy Zakładu byli wykonawcami w grantach dydaktycznych: *Region lubelski – walory przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe* (41-G/2000) w 2000 roku oraz *Studia podyplomowe dla nauczycieli w zakresie ICT, języków obcych oraz geografii* w latach 2007–2008, finansowanych z budżetu państwa i Europejskiego Funduszu Społecznego.

Pracownicy Zakładu prowadzili także autorskie zajęcia w projekcie *Na szlaku kariery. Przygotowanie do pracy w branży turystycznej*, realizowanym przez Lubelską Regionalną Organizację Turystyczną w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Priorytetu VI *Rynek pracy otwarty dla wszystkich* (2010–2012).

Aktywnie włączyli się również w przygotowanie programów studiów podyplomowych *zarządzanie w turystyce* oraz studiów licencjackich na kierunku *tourism management*.

Zespół czynnie uczestniczy w pracach związanych z rozwojem i potrzebami edukacji na Wydziale Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej. Członkowie zespołu są Wydziałowymi Koordynatorami Procesu Bolońskiego i Europejskiego Systemu Transferu i Akumulacji Punktów (ECTS) dla kierunku *geografia* (dr hab. Ewa Skowronek) oraz *turystyka i rekreacja* (dr hab. Teresa Brzezińska-Wójcik). Pracownicy Zakładu uczestniczą także w pracach: Wydziałowych Zespołów Programowych ds. kierunku *Geografia* oraz *Turystyka i rekreacja*; Wydziałowego Zespołu ds. Jakości Kształcenia; Wydziałowej Komisji ds. Promocji i Marketingu; Wydziałowej Komisji ds. Współpracy Międzynarodowej.

2.6. Podsumowanie

Niewątpliwie w historii Zakładu Geografii Regionalnej i Turyzmu znaczącym osiągnięciem jest dorobek w zakresie prac dotyczących geografii regionalnej, w tym koncepcji krainy fizjograficznej, regionów – geograficz-

nego i geomorfologicznego oraz turystycznego, jak również różnorodnych metodologii studiów regionalnych.

Od początku funkcjonowania Zakładu rezultaty prac naukowo-badawczych i oferta edukacyjna dostosowywały się do potrzeb społecznych. W latach powojennych była to głównie geografia regionalna stosowana na różnych poziomach szkolnictwa oraz opracowania przybliżające trudno dostępne wówczas regiony świata. Dużo uwagi poświęcano także wybitnym polskim geografom i ich dorobkowi. Stan ówczesnej wiedzy umożliwiał łączenie problematyki badań naukowych z działalnością dydaktyczną.

W kolejnych latach, wraz z rozwojem nauki, coraz trudniej było pogodzić realizowaną tematykę badawczą z problematyką prowadzonych zajęć dydaktycznych. Rozwój geografii, w tym regionalnej, spowodował stopniowe zawężanie pól badawczych pracowników, prowadząc w rezultacie do skupienia się nad wąskimi studiami regionalnymi. Natomiast w zakresie dydaktyki nadal przeważały zagadnienia ogólne związane z charakterystyką regionów i sposobem ich funkcjonowania. W efekcie problematyka podejmowana przez Zakład skoncentrowała się na zagadnieniach przyrodniczych i społeczno-kulturowych w regionie lubelskim. Pozostałością badań prowadzonych poza Lubelszczyzną są studia w Tatrach i na Spitsbergenie.

Dużym wyzwaniem było przygotowanie programu kształcenia, a także rozszerzenie oferty dydaktycznej na kierunku *geografia* o geografie turystyki, a następnie uruchomienie kierunku *turystyka i rekreacja*. Od tego momentu problematyka badawcza zespołu jest realizowana dwutorowo w zakresie studiów regionalnych i funkcjonowania przestrzeni turystycznej. Znacznemu rozszerzeniu uległa oferta dydaktyczna. Awanse pracowników umożliwiły objęcie opieką merytoryczną prac dyplomowych studentów na wszystkich etapach kształcenia – od studiów licencjackich po doktoranckie.

Liczne opracowania naukowe, wykonywane w Zakładzie, dostarczają wiedzy o procesach przyrodniczych, problemach społecznych, osadniczych i gospodarczych. Koncentrują się na funkcjonowaniu wybranych subregionów Lubelszczyzny, zwłaszcza w zakresie zjawisk turystycznych. Przyczyniają się one do rozpoznania czynników i mechanizmów transformacji społeczno-gospodarczej subregionów, zwłaszcza Roztocza i Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Podejmowane są także próby syntez regionalnych.

W zakresie działalności naukowo-badawczej specyfiką jednostki jest obecność różnych wzorców postępowania badawczego, z wyraźną ewolucją w kierunku wzrostu aplikacyjnego wymiaru badań przyrodniczych i społeczno-kulturowych. Były i są one ściśle powiązane z praktyką społeczno-gospodarczą. Ponadto jest utrzymywana współpraca z jednostkami i organizacjami

samorządowymi, podmiotami branży turystycznej i społecznościami lokalnymi.

Na podkreślenie zasługuje ilościowe i jakościowe wzbogacenie dorobku naukowego Zakładu, zwłaszcza od końca lat 90. XX wieku. Rozpoczęto wówczas nawiązywanie kontaktów z naukowymi ośrodkami krajowymi i zagranicznymi. Zaowocowały one współpracą naukowo-badawczą, publikowaniem prac w czasopismach indeksowanych oraz wyjazdami studyjnymi i stypendialnymi. Normą stało się prezentowanie dorobku naukowego na licznych konferencjach zagranicznych i krajowych oraz ich współorganizacja.

Trudnym zadaniem w kolejnych latach będzie utrzymanie użyteczności podejmowanych badań i działań edukacyjnych w zmieniających się realiach społeczno-gospodarczych i geopolitycznych. Miejsce i rola geografii regionalnej oraz geografii turystyki będą zależeć także od rozwoju geografii jako nauki oraz geografii jako przedmiotu kształcenia.

Wyżyna Lubelska – od krainy fizjograficznej do regionu turystycznego

3

ANDRZEJ ŚWIECA, ANDRZEJ TUCKI

Termin „Wyżyna Lubelska” istnieje w literaturze od XIX wieku (Nałkowski 1887). Jedynie A. Rehman (1895–1904) określał ten obszar jako Płaskowzgórze Lubelskie. W licznych opracowaniach podziału regionalnego Polski jest ona traktowana jako część pasa wyżynnego (m.in. Sawicki 1922; Lencewicz 1937; Pietkiewicz 1947; Kondracki 1994). W podejmowanych próbach regionalizacji Wyżyny Lubelskiej – fizjograficznej (Chałubińska, Wilgat 1954), geomorfologicznej (Maruszczak 1972, 1974a) i fizyczno-geograficznej (Kondracki 1994) – przyjmowano różne kryteria czy zasady wyodrębniania jednostek i ustalania (rangowania) ich granic, a także zasady kształtowania nazewnictwa. Uzewnętrznia się to zarówno w zróżnicowanym traktowaniu przynależności obszaru do jednostki nadrzędnej, jak i w przebiegu granic i przynależności jednostek niższego rzędu.

W trzystopniowym podziale fizjograficznym A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954) Wyżyna Lubelska (region II rzędu) została wydzielona z Pasa Wyżyn (region I rzędu) (ryc. 3). Zasięg Wyżyny Lubelskiej w tym ujęciu nawiązuje do propozycji zamieszczonej w atlasie szkolnym E. Romera (1928) i rozciąga się między Wisłą i Bugiem. Wyżyna obejmuje 11 regionów III rzędu. Są nimi: Płaskowyż Nałęczowski, Równina Bełżycka, Kotlina Chodelska, Wzniesienia Urzędowskie, Równina Łuszczowska, Wyniosłość Giełczewska, Padół Zamojski, Pagóry Chełmskie, Działy Grabowieckie, Grzęda Horodelska i Grzęda Sokalska.

W zaprezentowanej regionalizacji geomorfologicznej obszar wyżynny między Wisłą a Bugiem H. Maruszczak (1972) określa jako Wyżyny Lubelsko-Wołyńskie, przychylając się do koncepcji M. Klimaszewskiego (1946). Jednostkami niższej rangi są Wyżyna Lubelska i Wyżyna Wołyńska. Granicę

między Wyżyną Lubelską a Wyżyną Wołyńską H. Maruszczak prowadzi wzdłuż strefy działu Wieprz – Bug. W obrębie Wyżyny Lubelskiej wydzielił on 10 subregionów geomorfologicznych – Dolinę Przełomową Wisły Środkowej, Płaskowyż Nałęczowski, Płaskowyż Bełżycki, Kotlinę Chodelską, Wzniesienie Urzędowskie, Płaskowyż Łuszczowski, Wzniesienie Giełczewskie, Kotlinę Zamojską, Wzniesienie Grabowieckie i Pagóry Chełmskie. Natomiast w granicach Wyżyny Wołyńskiej wydzielił trzy subregiony – Grzędę Horodelską, Kotlinę Hrubieszowską i Grzędę Sokalską. Granice Wyżyny Lubelskiej są dość wyraźne (Maruszczak, Sirenko 1992). Najbardziej wyraźną granicę zachodnią wyznacza przełomowa dolina Wisły między Zawichostem i Puławami. Granicę południową na znacznym odcinku stanowi NE skłon Rostocza, natomiast wschodnią – dział wodny Wieprza i Bugu. Najwięcej kontrowersji w przebiegu granicy notuje się na północy, na odcinku na wschód od Bystrzycy, gdzie zazębiają się mozaikowo elementy krajobrazów lubelskich i poleskich, co utrudniało m.in. określenie przynależności Pagórów Chełmskich. Według A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954) Pagóry Chełmskie należą do Wyżyny Lubelskiej jako część Pasa Wyżyn. H. Maruszczak (1972) w podziale geomorfologicznym wyodrębnił Pagóry Chełmskie jako człon północno-wschodni Wyżyny Lubelskiej. Autor ten poddał w wątpliwość przynależność do Pagórów Chełmskich tzw. Wału Uhruskiego. W nowszej wersji swojego podziału H. Maruszczak (1974b) włączył Wał Uhruski do Polesia Południowego. Za wyłączeniem Wału Uhruskiego z pasa wyżynnego wypowiedział się także M. Harasimiuk (1980), który zaproponował poprowadzenie północnej granicy Pagórów wzdłuż doliny górnej Świnki i dolnej Uherki.

Odnosnie do Pagórów Chełmskich odmienne stanowisko zajmował w kolejnych wersjach podziału fizyczno-geograficznego J. Kondracki (1994). Przyjmując pewne ogólne zasady z opracowań pochodzących z ośrodka lubelskiego, autor oddziela mezoregion Pagórów Chełmskich od obszaru wyżynnego, włączając go do Polesia. Należy tu zwrócić uwagę, że Pagóry Chełmskie odcina od Wyżyny Lubelskiej granicą najwyższego rzędu, oddzielając Europę Zachodnią i Europę Wschodnią. W regionalizacji fizycznogeograficznej w układzie dziesiętnym J. Kondrackiego Wyżyna Lubelska została wydzielona jako jednostka rangi makroregionu, w obrębie podprowincji Wyżyna Lubelsko-Lwowska, należącej do prowincji Wyżyny Polskie. W granicach makroregionu J. Kondracki wyodrębnił następujące mezoregiony: Płaskowyż Nałęczowski, Równinę Bełżycką, Kotlinę Chodelską, Wzniesienia Urzędowskie, Płaskowyż Świdnicki, Wyniosłość Giełczewską, Działy Grabowieckie i Padół Zamojski.

W wielu dotychczasowych opracowaniach regionalnych dość powszechnie stosowany był podział A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954). W tym uję-

ciu w procesie regionalizacji fizjograficznej głównymi kryteriami wziętymi pod uwagę były: budowa geologiczna, rzeźba, hydrografia, klimat, gleby i roślinność.

3.1. Wyżyna Lubelska jako kraina fizjograficzna

Obszar Wyżyny Lubelskiej jest położony w strefie kontaktowej platformy wschodnioeuropejskiej i paleozoicznych struktur Europy Zachodniej (Harasimiuk, Nowak, Superson 2008). Główne jednostki tektoniczne to peryferyjna część prekambryjskiej platformy wschodnioeuropejskiej, rów mazowiecko-lubelski i podniesienie radomsko-kraśnickie.

Obecny obraz budowy geologicznej analizowanego obszaru wiąże się z mezokenozoicznym etapem rozwoju. W pokrywie mezozoicznej dominują skały późnokredowe o miąższości 350–1000 m (Harasimiuk 1980). Najbardziej miąższe piętro kredy lubelskiej tworzy kompleks osadów morskich (kreda, margiel, wapienie, opoki, gezy) mastrychtu, o przeciętnej grubości 100–250 m na obszarze podniesionej platformy, 250–470 m w rowie mazowiecko-lubelskim i 100–590 m w obrębie podniesienia radomsko-kraśnickiego.

Dla dzisiejszego obrazu budowy geologicznej duże znaczenie miała tektonika związana z fazą laramijską oraz fazami młodoalpejskimi (Świeca 1998; Harasimiuk, Świeca 2006). Szczególnie ruchy fazy laramijskiej są odpowiedzialne za dość intensywne deformacje w obrębie pokrywy mezozoicznej, głównie w obrębie rowu mazowiecko-lubelskiego i podniesienia radomsko-kraśnickiego (Pożaryski 1974; Harasimiuk 1980). Ruchy fazy laramijskiej, a szczególnie młodoalpejskiej, uwarunkowały powstanie na analizowanym obszarze wału metakarpackiego (Nowak 1927).

Pokrywę kenozoiczną wału tworzą różne pod względem wykształcenia i miąższości skały paleogenu i neogenu (Harasimiuk, Świeca 2006). W północnej części wału metakarpackiego paleogen obejmuje: paleoceńską fację wapienną wykształconą w postaci gez z przewarstwieniami wapieni typu siwaka, a podrzędnie również opok; późno-eoceński kompleks piaszczysto-ilasto-mułkowy z glaukonitem i fosforytami w spągu oraz dolno-oligoceniński kompleks piasków, piasków gliniastych i gliny piaszczystej z glaukonitem, zawierający drobne żwirki kwarców, litytów i krzemieni (tzw. fasolka oligocenińska). Neogen jest natomiast reprezentowany przez osady miocenijskie: w facji limniczno-bagiennej – piaski z przewarstwieniami mułków i ilów,

a w facji morskiej – piaski kwarcowe z ławicami piaskowców kwarcytowych i zlepow muszlowych w stropie, a także plioceńskie osady ilaste.

Poszczególne kompleksy paleogenu w północnej części wału metakarpackiego i na jego przedpołu mają miąższość maksymalnie do 50 m, najczęściej występują w posarmackich rowach tektonicznych pod nakładem utworów czwartorzędowych. Na powierzchni zachowały się one miejscami w obrębie Wyniosłości Giełczewskiej i Pagórów Chełmskich.

Rozleglejsze płyty osadów neogeńskich (miocen) zachowały się na powierzchni w południowej, peryferyjnej części wału metakarpackiego, w obrębie Wzniesień Urzędowskich. Są to różne facje osadów litoralnych, których sedymentacja była związana z tektogenezą Karpat i rozwojem karpackiego rowu przedgórskiego (Harasimiuk, Nowak, Superson 2008). Miąższość tego kompleksu osadów miocenijskich wynosi od kilku do kilkudziesięciu metrów. Charakteryzują się one bardzo dużą zmiennością litologiczną (utwory piaszczyste, piaskowce, wapienie detrytyczne, litotamniowe, rafowe), co było związane z tektoniką uskoku i ruchami pionowymi dna basenu sedymentacyjnego.

W obrębie wału metakarpackiego na powierzchni erozyjnej ścinającej osady neogeńskie w części południowej oraz skały późnokredowe w środkowej i północnej, a lokalnie również paleogeńskie i miocenijskie, leżą utwory plejstocenijskie i holocenijskie. Ich miąższość łącznie waha się od zera do kilkudziesięciu metrów, a lokalnie przekracza 100 m. Na obszarze wyżynnym pozbawione tych utworów są stoki oraz kulminacje wzniesień i wzgórz ostańcowych. W obrębie wychodni odporniejszych skał podłoża (opoki, gezy) wykształciły się rozległe zrównania wierzchowinowe (Maruszczak 1972; Harasimiuk 1980), a na wychodniach miękkich skał węglanowych rozwinęły się obniżenia z formami krasowymi (Dobrowolski 1998; Harasimiuk, Nowak, Superson 2008).

W części wyżynnej pokrywa plejstocenijsko-holocenijska jest wykształcona w facjach dolinnych i międzydolinnych (Świeca 1998). W facjach dolinnych składają się one z serii żwirowych, piaszczystych i mułkowatych, z podrzędnymi wkładkami glin zwałowych i produktów ich rozmycia; najmłodszym ogniwem tych facji są holocenijskie deluwia piaszczyste i pylaste oraz osady mineralno-organiczne. Miąższość facji dolinnych wynosi od 35 do 87 m (Superson 1996; Harasimiuk, Świeca 2006). W obszarach międzydolinnych są to głównie eoplejstocenijskie utwory eluwialno-deluwialne (mułki, piaski lub gliny), mezoplejstocenijskie gliny zwałowe z rozdzielającymi je piaskami, mezo- i neoplejstocenijskie pokrywy lessowe lub odpowiadające im piaski stokowe oraz pylaste lub piaszczyste deluwia wyścielające dna holocenijskich rozcięć erozyjnych i tworzące stożki u stóp krawędzi i stoków.

Według M. Harasimiuka, J. Nowak i J. Supersona (2008) w obrazie powierzchniowej budowy geologicznej obszarów wysoczyznowych Wyżyny Lubelskiej dominują wychodnie skał kredowych, na ogół z cienkimi pokrywami pylastymi, zaś inne osady plejstoceniowe występują płatowo. W tej grupie regionów wyodrębniają się jednostki z pokrywą lessową o miąższości przekraczającej 10–15 m i maksymalnej do 30 m (Płaskowyż Nałęczowski, częściowo Wzniesienia Urzędowskie, Działy Grabowieckie, Grzęda Sokalska i Grzęda Horodelska). Te regiony wyróżniają się specyficznym typem rzeźby określanym jako „rzeźba lessowa” (Maruszczak 1972). Deniwelacje w zasięgu miąższych płatów lessów osiągają wielkości od 30–40 m do nawet 100–120 m. Jedną z cech tego typu rzeźby jest większa gęstość sieci dolinnej, w tym obecność młodych rozcięć erozyjnych o dużej dynamice procesów.

W związku ze zróżnicowaniem skał podłoża oraz utworów powierzchniowych można wyróżnić tu trzy zasadnicze typy krajobrazu (Maruszczak 1972):

1. Krajobraz wyżyn węglanowych z zespołem form krasu powierzchniowego (tzw. krasu kredy piszącej – pseudokarst), rozwiniętym na kredzie piszącej i marglach. Mała odporność tych skał spowodowała, że w ich obrębie zostały wypreparowane znaczne obniżenia typu kotlin.
2. Krajobraz wyżyn węglanowo-krzemionkowych o starej rzeźbie denudacyjnej w postaci rozległych, połączonych grzbietów i nieckowatych obniżen.
3. Krajobraz wyżyn lessowych, intensywnie urzeźbionych, urozmaiconych systemami dolin erozyjno-denudacyjnych, a w przypadku znacznych deniwelacji także młodych form erozyjnych – wąwozów.

Wyżyna Lubelska wykazuje znaczne zróżnicowanie wysokościowe – przeważają tu powierzchnie powyżej 200 m n.p.m. Na Wzniesieniach Urzędowskich, Wyniosłości Giełczewskiej i Działach Grabowieckich duży udział mają wysokości bezwzględne powyżej 250 m. We wsi Dębowiec na Działach Grabowieckich znajduje się najwyższy punkt Wyżyny Lubelskiej – 313 m n.p.m. W północno-zachodniej części Wyżyny Lubelskiej wysokości bezwzględne nie przekraczają 250 m n.p.m.; na Płaskowyżu Nałęczowskim i Równinie Bełżyckiej dominują obszary powyżej 200 m n.p.m., a na Równinie Łuszczowskiej znaczny udział mają powierzchnie poniżej 200 m n.p.m. Znacznie wyżej wznosi się południowo-wschodnia część Wyżyny Lubelskiej; Grzęda Sokalska ma wierzchołkę na wysokości od 220 do 290 m n.p.m., a Grzęda Horodelska – 220–230 m n.p.m. Występujące w obrębie Wyżyny Lubelskiej dwa regiony o charakterze kotlin (Kotlina Chodelska i Padół Zamojski) są różne pod względem orograficznym. W Kotlinie Chodelskiej wysokości bezwzględne obniżają się od 210 m w części południowo-wschodniej do 130 m w części północno-zachodniej otwartej do doliny Wisły. W Padole Zamojskim duży udział mają powierzchnie o wysokości od 185 do 210 m n.p.m.

Rozciągłość południkowa i równoleżnikowa oraz ukształtowanie powierzchni warunkują zróżnicowanie klimatyczne Wyżyny Lubelskiej. Występuje tu klimat umiarkowany przejściowy z pewnymi oznakami kontynentalizmu, jak np. zdecydowana przewaga opadów letnich nad zimowymi. Według R. Gumińskiego (1948) Wyżyna stanowi dzielnicę Lubelską oraz Chełmską. Natomiast według *Atlasu klimatycznego województwa lubelskiego* (Zinkiewicz, Zinkiewicz 1975) objęta jest trzema dziedzinami klimatycznymi: Opolsko-Puławską, Lubelsko-Chełmską i Tomaszowską.

Na reżim termiczny wpływają stosunki radiacyjne i cyrkulacyjne. Na tle stosunków heliograficznych Polski obszar Wyżyny Lubelskiej jest oceniany jako uprzywilejowany. Czas trwania odkrytej tarczy słonecznej wynosi ok. 1550–1600 godzin. W latach 1951–1990 średnie roczne temperatury powietrza na poziomie rzeczywistym wahały się od 7,2°C do 8,0°C. Najcieplejszym miesiącem jest lipiec ze średnią temperaturą 17,8–18,5°C, natomiast najzimniejszy jest styczeń ze średnią temperaturą ujemną od -2,6 do -3,5°C (Kaszewski 2008). Generalnie zaznacza się spadek temperatury z zachodu na wschód.

Układ izoterm – zarówno rocznych, jak i sezonowych – wskazuje, że dla temperatury powietrza na analizowanym obszarze decydujące znaczenie mają czynniki cyrkulacyjne. Największy udział mają tutaj masy powietrza polarno-morskiego i polarno-kontynentalnego, które stanowią łącznie aż 83,5% częstości notowań (65,2% polarno-morskie i 18,3% polarno-kontynentalne). Czynniki cyrkulacyjne mają również duży wpływ na izoamplitudy rocznych temperatur powietrza. Wzrastają one od 23,7 na zachodzie do 24,5°C na wschodzie. Czas trwania okresu wegetacyjnego zmienia się od ok. 220 dni w części zachodniej do ok. 212 w części wschodniej (Kaszewski 2008).

Opady atmosferyczne na Wyżynie Lubelskiej cechują się dużą zmiennością lokalną w zależności od rzeźby, ekspozycji terenu oraz wysokości nad poziomem morza. Według ujęcia Kaszewskiego (2008) średnie roczne opady w latach 1951–2000 przeważnie osiągały wielkość 550–640 mm; najwyższe sumy roczne (600–640 mm) notowane są na Działach Grabowieckich. W rozkładzie sezonowym rysuje się wyraźna przewaga opadów w lecie. W postaci śniegu spada ok. 15% opadów rocznych (Michalczyk, Wilgat 2008). Średni czas zalegania pokrywy śnieżnej wynosi od ok. 60 dni w części zachodniej do ok. 80 dni w wschodniej (Kaszewski 2008).

Opady półroczna zimowego, na które przypada ok. 1/3 rocznej sumy, decydują o wielkości zasobów wód podziemnych (Michalczyk 1986), a także odgrywają ważną rolę w kształtowaniu rocznego odpływu. Analizowany obszar w skali kraju wyróżnia się występowaniem zasobnych wód podziemnych, szczególnie w węglanowych skałach późnokredowych, oraz niskim

wskaźnikiem odpływu. Z powodu wysokiej przepuszczalności skał podłoża sieć rzeczna jest rzadka, a rzeki są zasilane przez obfite źródła. W regionie wyżynnym jest ich ok. 1400; najwięcej źródeł zarejestrowano w zachodniej (673) i środkowej (463) części (Michalczyk, Wilgat 2008). Najwydajniejsze źródła koncentrują się w dolinie Bystrzycy (max $200\text{--}250 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$), Bystrej (max ok. $150 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$) i Giełczwi (max ok. $350 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$).

Na Wyżynie Lubelskiej rozległe tereny wierzchwinowe są niemal całkowicie pozbawione wód powierzchniowych – najgęstsza sieć hydrograficzna występuje w rozległych obniżeniach, szczególnie w Kotlinie Chodelskiej i Padole Zamojskim. Podstawowym wskaźnikiem charakteryzującym zasobność wodną rzek jest moduł odpływu oraz odpływ jednostkowy. Średni przepływ największej rzeki autochtonicznej, czyli Wieprza, w odcinku ujściowym do Wisły w latach 1951–1990 wynosił $36,4 \text{ m}^3/\text{s}$, a przy wylocie z Wyżyny – $22,4 \text{ m}^3/\text{s}$. Spośród dopływów wyżynnych Wieprza największym jest Bystrzyca, która odprowadza $5,16 \text{ m}^3/\text{s}$ wody. Na Wieprzu i Bystrzycy znajdują się największe na Wyżynie Lubelskiej zbiorniki wodne – zalew w Nieliszu na Wieprzu (pow. $8,34 \text{ km}^2$) i Zalew Zemborzycki na Bystrzycy w Lublinie (pow. $2,78 \text{ km}^2$). Odpływy jednostkowe w centralnej części Wyżyny Lubelskiej przekraczają $4 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$, natomiast na ich peryferiach, zwłaszcza wschodnich, są mniejsze (Michalczyk, Wilgat 2008).

Wyżynę Lubelską ograniczają od zachodu i wschodu Wisła i Bug. Według Z. Michalczyka i T. Wilgata (2008) średni roczny przepływ Wisły w Puławach w latach 1951–1990 wynosił $460 \text{ m}^3/\text{s}$. Bug w okolicy Strzyżowa przecina Grzędę Horodelską i opuszcza pas wyżyn; jego średni roczny przepływ wynosił ok. $41 \text{ m}^3/\text{s}$. Rzeki międzyrzecza Wisły i Bugu są zasilane wodami podziemnymi piętra kredowego, neogeńskiego i czwartorzędowego; w części wyżynnej zasilanie podziemne stanowi 71–74%. Rzeki wyżynne, z dużym udziałem zasilania podziemnego, mają wyrównany rytm odpływu, z wiosennymi wezbrzeniami (Michalczyk, Wilgat 2008).

Obszar Wyżyny Lubelskiej znajduje się w strefie gleb brunatno- i bielicoziemnych, a typ gleby warunkują głównie utwory podłoża (Turski, Uziak, Zawadzki 2008). Na lessach i innych utworach pylastych dominują gleby płowe, na glinach, piaskach gliniastych, gezach i opokach – gleby brunatne, a na piaskach luźnych (riecznych i eolicznych) – gleby bielcowe. Gleby płowe i brunatne najbardziej są rozpowszechnione na Płaskowyżu Nałęczowskim, Wyniosłości Giełczewskiej, Działach Grabowieckich, Padole Zamojskim i Grzędzie Sokalskiej. Z gleb astrefowych największe powierzchnie zajmują rędziny (na marglach i kredzie piszącej) oraz mady (na terasach zalewowych dolin rzecznych). Rędziny spotykamy dość powszechnie na obszarze Pagórów Chełmskich, Padolu Zamojskiego, Kotliny Chodelskiej i Wzniesień Urzędow-

skich. We wschodniej części obszaru (Grzęda Sokalska, Grzęda Horodelska) występują gleby podobne do zdegradowanych czarnoziemów. Ich geneza może być związana z rolniczą i pasterską działalnością kultur neolitycznych.

Pod względem florystycznym omawiany obszar znajduje się w strefie lasów mieszanych. Współcześnie lasy zajmują ok. 20% powierzchni omawia-

Ryc. 3. Podział fizjograficzny województwa lubelskiego

Źródło: Chałubińska, Wilgat (1954).

nego obszaru, który jest typowym regionem rolniczym. Pierwotne formacje roślinne pozostają w ścisłym związku z glebami. Gleby płowe porastał głównie las typu grądu z takimi dominującymi gatunkami drzew, jak: lipa, grab, klon, dąb, wiąz, jawor. Gleby brunatne wytworzyły się głównie pod dąbrowami świetlistymi. Najmniej urodzajne gleby bielcowe do tej pory porasta głównie bór sosnowy (Fijałkowski, Izdebski 2008). Gleby te, poza bielcowymi, są dość urodzajne, co spowodowało znaczne wylesienie terenu.

W regionie zachowały się obszary o unikatowych walorach przyrodniczych. Potrzeby zabezpieczenia środowiska przed degradacją stanowiły ważne argumenty przemawiające za ustanowieniem licznych obiektów chronionych.

Na granicy z Polesiem Lubelskim utworzono Nadwieprzański Park Krajobrazowy obejmujący przełom Wieprza pod Łęczną i część koryta rzeki po miejscowość Trawniki. W środkowej części Wyżyny Lubelskiej, w gminie Krzczonów, zlokalizowano Krzczonowski Park Krajobrazowy o zróżnicowanej rzeźbie, z wąwozami lessowymi i dolinami. Tereny nadwiślańskie objęto ochroną jako Parki Krajobrazowe – Wrzelowiecki i Kazimierski. Zróżnicowana rzeźba i walory krajobrazowe Działów Grabowieckich zadecydowały o utworzeniu tam w 1995 roku Skierbieszowskiego Parku Krajobrazowego.

Wyżyna Lubelska wyróżnia się dużą ilością interesujących rezerwatów przyrody. Są to m.in. w gminie Wilków rezerwat geologiczny „Skała Dobrzańska” oraz rezerwat ptasi „Krowia Wyspa” – kępa w korycie Wisły; w okolicach Krzczonowa rezerwat „Chmiel” ze starodrzewem dębu i buka oraz „Olszynka” z dębem szypułkowym, grądem i sosną; pod Lublinem „Podzamcze” z murawami stepowymi i „Stasin” z najbogatszym w Polsce skupiskiem brzozy czarnej.

3.2. Wyżyna Lubelska jako region turystyczny

3.2.1. Regiony i miejscowości turystyczne Wyżyny Lubelskiej w świetle regionalizacji turystycznych Polski

Jedną z pierwszych regionalizacji turystycznych kraju, w której uwzględniono zasoby turystyczne Wyżyny Lubelskiej, przeprowadziła M.I. Mileska (1963). Na obszarze Polski wyróżniła ona 21 regionów wypoczynkowo-turystycznych. Na analizowanym obszarze tylko jeden region (Kazimiersko-Nałęczowski) o powierzchni ok. 250 km² znalazł się w grupie obszarów o podstawowym znaczeniu dla kraju. Klasyfikacje regionów wypoczynkowych

znajdujemy w pracach J. Wyrzykowskiego (1975, 1986). Podjęta tematyka badawcza dotyczy obszarów i miejscowości wypoczynkowych w Polsce. Najwyższy stopień atrakcyjności dla turystyki wypoczynkowej („wybitna atrakcyjność”) dla interesującego nas obszaru ponownie uzyskał obszar popularnie nazwany „trójkątem turystycznym”: Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy (w opracowaniu nazwany „Kazimierz Dolny”). W klasyfikacji tej uwzględniono również ważniejsze miejscowości wypoczynkowe. Były to: Nałęczów (I klasa atrakcyjności) i Kazimierz Dolny (III klasa atrakcyjności).

W literaturze przedmiotu w zakresie oceny i systematyki krajoznawczej jedną z propozycji klasyfikacji walorów i miejscowości krajoznawczych Polski znajdujemy w pracy R. Przybyszewskiej-Gudelis, M.A. Grabiszewskiego i S. Iwickiego (1979). Zastosowane tu kryterium znaczenia i charakteru przestrzennego waloru pozwoliło autorom na wyłonienie łącznie 491 najatrakcyjniejszych miejscowości i pojedynczych obiektów w układzie: wielkie centra krajoznawcze (wyłoniono 10 centrów w Polsce, w tym z interesującego nas obszaru miasto Lublin), ośrodki krajoznawcze (62 miasta, a wśród nich: Chełm, Kazimierz Dolny, Puławy, Zamość), miejscowości krajoznawcze z zespołami obiektów i obiektami rozproszonymi (314, w tym m.in. Krasnystaw); na terenie Wyżyny Lubelskiej brak pojedynczych obiektów krajoznawczych.

Szeroki wachlarz walorów krajoznawczych Polski, występujących punktowo (miejscowości, obiekty), poddał ocenie B. Mikułowski (1976). W jego opracowaniu województwo lubelskie zostało scharakteryzowane jako średnio atrakcyjne. Przy uwzględnieniu liczby i rangi walorów krajoznawczych zostało sklasyfikowane na 10. miejscu wśród 17 ówczesnych województw Polski. Zaznaczył się przy tym zróżnicowany obraz przestrzenny atrakcyjności. Podejmując próbę waloryzacji powiatów, na analizowanym obszarze największą atrakcyjnością wyróżnia się powiat puławski. Ponadprzeciętną atrakcyjnością charakteryzowały się powiaty: krasnostawski, lubelski i zamojski.

Wartości architektoniczne niektórych miejscowości (Kazimierz Dolny, Zamość, Lublin) dały podstawę do wpisania ich na ogólnopolską listę Pomników Historii RP. Zespół zabytkowy „Kazimierz Dolny” obejmuje miasteczko Kazimierz Dolny wraz z Mięćmierzem, Albrechtówką, Za Dębem, Lasem Miejskim i Jeziorszczyzną. Cały obszar zawiera się w trójkącie zamkniętym od północnego-zachodu brzegiem Wisły i wchodzi w skład Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Na terenie Zamościa zespół zabytkowy obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX wieku. W skład Historycznego Zespołu Architektoniczno-Urbanistycznego miasta Lublin wchodzi: Wzgórze Zamkowe z historyczną zabudową zamku, Stare Miasto w granicach dawnych (nieistniejących) murów miejskich, staropolski odcinek Krakowskiego Przedmieścia wraz z blokami zabudowy otaczającej,

Plac Litewski, zespół dawnego klasztoru św. Brygidy wraz z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej w granicach murów klasztornych, zespół dawnego klasztoru i kościoła Bernardynów pw. Nawrócenia św. Pawła oraz zespół archikatedry i południowy blok zabudowy ul. Królewskiej.

3.2.2. Klasyfikacja atrakcyjności turystycznej przestrzeni geograficznej Wyżyny Lubelskiej

W renomowanych turystycznych przewodnikach (m.in. Michelin i Polyglotta) dla oznaczenia jakości czy atrakcyjności miejsc, usług i obiektów turystycznych powszechnie stosuje się trzystopniowe gwiazdkowe oznaczenia, a w wyjaśnieniach oznaczeń gwiazdkowych określa się także wartość poznawczą miejsc. Dla obszaru Polski, stosując analogiczną metodologię, klasyfikację atrakcyjności turystycznej zaproponowali B. Mikułowski i J. Wyrzykowski (1993). Wykonana przez tych autorów ocena obszarów, szlaków i miejscowości miała służyć promocji Polski za granicą oraz stanowić polskie propozycje do uwzględnienia w europejskich katalogach turystycznych.

W świetle wyników oceny na terenie Wyżyny Lubelskiej znajduje się jeden obszar turystyczny (spośród 40 wyróżnionych w skali kraju) sklasyfikowany w stopniu najwyższym, trzygwiazdkowym, jako unikalne obiekty przyrodnicze o wysokich walorach krajobrazowych. Jest nim Kazimierski Park Krajobrazowy. O jego atrakcyjności zdecydował w dominującej części walor krajoznawczo-wypoczynkowy. Klasyfikacja atrakcyjności turystycznej miejscowości i obiektów turystycznych obejmuje dwie miejscowości (Kazimierz Dolny i Zamość), które wyróżniają się najwyższą trzygwiazdkową kategorią, scharakteryzowaną przez B. Mikułowskiego i J. Wyrzykowskiego (1993) jako „bardzo wysokie wartości artystyczne i historyczne dużych zgrupowań obiektów i zespołów architektonicznych w połączeniu z istotnymi walorami krajobrazowymi, unikatowe obiekty przyrodnicze o wysokich walorach krajobrazowych”. Dwie gwiazdki, oznaczające miejsca, które warto zobaczyć, otrzymał Lublin. W kategorii jednogwiazdkowej, charakteryzowanej przez B. Mikułowskiego i J. Wyrzykowskiego (1993) jako „mniejsze zgrupowania i pojedyncze obiekty architektury, zabytki i przejawy działalności kulturowej osadzone w charakterystycznym krajobrazie, wybrane interesujące obiekty przyrodnicze”, sklasyfikowano Janowiec i Nałęczów.

3.2.3. Ocena Wyżyny Lubelskiej pod względem potencjału turystycznego

Potencjał turystyczny Lubelszczyzny był przedmiotem opracowań A. Tuckiego (2009a, 2009b). Przyjmując za jednostkę podstawową badań gminę i wykorzystując metodę wielowymiarowej analizy porównawczej (miernik SMAT), ocenie wielkości potencjału turystycznego przedstawionej w formie liczbowej z zakresu (min. 0 – max 1) poddano 219 jednostek przestrzennych – gmin wiejskich i małych miast. W badaniach nie uwzględniano miast na prawach powiatu: Lublina, Zamościa, Chełma i Białej Podlaskiej. Otrzymane wielkości syntetycznego miernika atrakcyjności turystycznej (SMAT) pozwoliły na wydzielenie czterech grup gmin różniących się potencjałem turystyczno-rekreacyjnym: bardzo atrakcyjne, atrakcyjne, przeciętnie atrakcyjne i mało atrakcyjne (tab. 5).

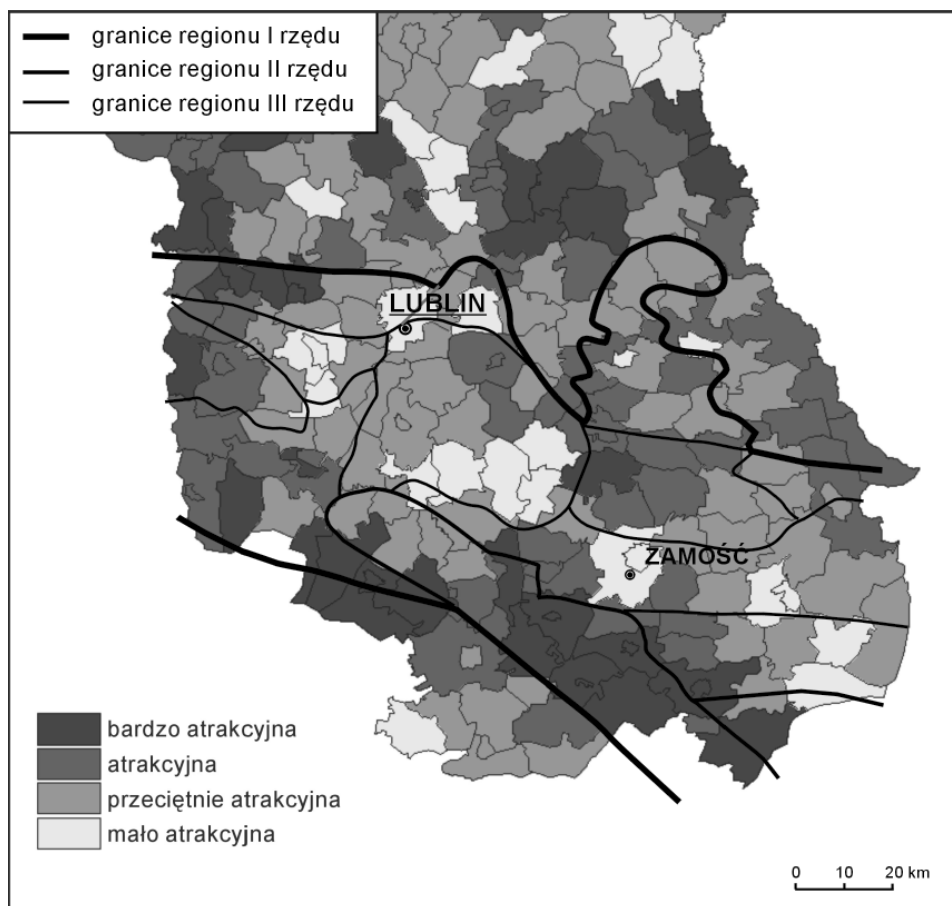
Tab. 5. Zróżnicowanie atrakcyjności turystycznej gmin Wyżyny Lubelskiej (według SMAT)

Stopień atrakcyjności								
Region	Bardzo atrakcyjne		Atrakcyjne		Przeciętnie atrakcyjne		Mało atrakcyjne	
	Gmina	SMAT	Gmina	SMAT	Gmina	SMAT	Gmina	SMAT
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Grzęda Sokalska			Krynice	0,167	Dołhoby- czów	0,113	Telatyn	0,072
			Tarnawatka	0,161	Rachanie	0,096		
					Łaszczów	0,094		
Padół Zamojski			Sułów	0,163	Mircze	0,095	Zakrzew	0,078
			Szczebrzeszyn	0,206	Hrubieszów m.	0,127	Tyszowce	0,082
			Łabunie	0,175	Werbkowice	0,116		
			Hrubieszów	0,149	Miączyn	0,143		
					Sitno	0,146		
			Zamość	0,177	Nielisz	0,142		
Działy Grabowieckie	Izbica	0,213	Krasnystaw m.	0,205	Grabowiec	0,100		
			Kraśniczyn	0,175	Trzeszczany	0,960		
			Skierbieszów	0,151				
			Stary Zamość	0,188				
			Wojśławice	0,174				
			Krasnystaw m.	0,205				

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Grzęda Horodelska			Horodło	0,196	Uchanie	0,106		
Pagóry Chełmskie			Rejowiec Fabryczny	0,155	Sawin	0,133	Rejowiec Fabryczny m.	0,071
			Krasnystaw	0,201	Wierzbica	0,103		
			Chełm	0,189	Rejowiec	0,093		
					Leśniowice	0,088		
			Siennica Różana		0,089			
Wyniosłość Giełczewska			Piaski	0,152	Świdnik m.	0,131	Gorzków	0,077
			Łopiennik Górny	0,179	Głusk	0,127	Żółkiewka	0,070
					Jabłonna	0,141	Wysokie	0,072
					Strzyżewice	0,093	Rudnik	0,075
					Fajslawice	0,128		
					Krzczonów	0,105		
					Bychawa	0,091		
					Zakrzówek	0,089		
Równina Łuszczowska			Łączna	0,160	Spiczyn	0,097	Mełgiew	0,062
					Wólka Lubelska	0,121		
Płaskowyż Nałęczowski	Kazimierz Dolny	0,392	Janowiec	0,206	Jastków	0,122		
	Nałęczów	0,261						
	Wąwolnica	0,254						
Równina Bełżycka			Konopnica	0,145	Poniatowa	0,086	Bełżyce	0,051
					Wojciechów	0,087		
Wzniesienia Urzędowskie	Kraśnik m.	0,225	Dzierzkowice	0,152	Niedrzwica	0,102	Borzechów	0,065
	Gościeradów	0,235	Józefów	0,160	Wilkołaz	0,108		
			Annopol	0,192	Trzydnik Duży	0,124		
			Kraśnik	0,201	Urzędów	0,118		
			Potok Wielki	0,211				
			Modliborzyce	0,244				
Kotlina Chodelska	Łaziska	0,212	Wilków	0,188	Chodel	0,144		
			Karczmiska	0,161				
			Opole Lubelskie	0,187				

Źródło: Tucki (2009a).

W świetle obliczonych wskaźników SMAT można stwierdzić, że na terenie Wyżyny Lubelskiej dominują obszary klasyfikowane jako „przeciętnie atrakcyjne” i „atrakcyjne” (ryc. 4). Gminy atrakcyjne turystycznie zajmują wyraźnie zachodnią część obszaru. Wśród nich znalazły się gminy o najwyższym potencjale turystycznym zarówno Wyżyny Lubelskiej, jak i całej Lubelszczyzny. Wielkości liczbowe syntetycznych mierników atrakcyjności turystycznej wskazują, że najbardziej atrakcyjnymi gminami analizowanego obszaru (z wyłączeniem miast: Lublina, Zamościa, Chełma) jest Kazimierz Dolny (miernik 0,392).

Ryc. 4. Syntetyczny miernik atrakcyjności turystycznej (SMAT) gmin Wyżyny Lubelskiej na tle podziału A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954)

Źródło: Tucki (2009a).

Kazimierz Dolny wyróżnia się pod względem walorów przyrodniczych i kulturowych. Dysponuje on największą wśród analizowanych gmin liczbą obiektów zabytkowych (30) oraz stosunkowo dużym udziałem obszarów chronionych (80% obszaru gminy). Posiada również maksymalną liczbę obiektów muzealnych (5). Ponadto gmina wyróżnia się pod względem infrastruktury turystycznej.

Pod względem turystycznych walorów kulturowych zdecydowanie na plan pierwszy wysuwa się Kazimierz Dolny, Janów Lubelski oraz miasto Kraśnik. W niektórych gminach (m.in. Potok Wielki, Modliborzyce) o wysokim stopniu atrakcyjności decydują walory przyrodnicze (duże powierzchnie leśne, wodne czy występowanie obszarów chronionych). W innych (m.in. Wąwolnica, Kazimierz Dolny, Nałęczów) istotną rolę odgrywa zagospodarowanie turystyczne (w tym baza noclegowa), które zadecydowało o wysokiej lokacie w ocenie kompleksowej. Dostępność komunikacyjna odgrywa znaczącą rolę w przypadku Modliborzyc i Izbicy – są to typowe gminy tranzytowe.

Jak pokazuje literatura przedmiotu (Świeca i in. 2012), w ośrodku lubelskim dokonano także oceny porównawczej wielkości potencjału turystycznego miast na prawach powiatu – Lublina, Zamościa, Chełma i Białej Podlaskiej. W ocenie wykorzystano również wielowymiarową analizę porównawczą, stosując inne zmienne, typowe dla dużych ośrodków miejskich. Jak pokazują przeprowadzone analizy, wielkość wskaźnika SMAT wahała się w zakresie 0,32–0,87. Maksymalną wartość (0,87) obliczono dla Lublina. Dla Zamościa miernik uzyskał wartość 0,46.

3.2.4. Regiony turystyczne

Jak pokazuje literatura przedmiotu (Tucki 2009a), na analizowanym obszarze (Wyżynie Lubelskiej) istnieją stosunkowo duże różnice w strukturalnym potencjale turystycznym (ryc. 5). O jego wielkości w zdecydowanej przewadze decydują walory przyrodnicze. Szczegółowe badania, poszerzone o elementy funkcjonalne potencjału – politykę turystyczną władz lokalnych, dały podstawę do wydzielenia obszarów różniących się od innych pod względem atrakcyjności przestrzeni turystycznej, poziomu rozwoju bazy materialnej, intensywności ruchu turystycznego i wewnętrznych powiązań usługowych – regionów turystycznych (Tucki 2009b). Jest to zatem podejście do regionalizacji w aspekcie funkcjonalnym, administracyjnym i krajobrazowym łącznie.

Za główne kryterium delimitacji regionów turystycznych przyjęto klasy atrakcyjności turystycznej gmin (wielkość wskaźnika SMAT) oraz obecność

- **regiony turystyczne drugiej kategorii atrakcyjności** (II kategorii; obszary o znaczeniu regionalnym) – wydzielono trzy z dziewięciu regionów: **II.A, II.B, II.D** (tab. 7), uzupełnione o dodatkowe charakterystyki, tj. lokalni liderzy turystyki i potencjalni lokalni liderzy turystyki, kierunki rozwoju wyodrębnionych regionów.

Region turystyczny I.C obejmuje tereny położone w zachodniej części Wyżyny Lubelskiej. Przeprowadzone badania wykazały, że gminy tego obszaru to najbardziej aktywne w zakresie proturystycznych działań samorządy – Kazimierz Dolny, Nałęczów, Puławy (m.), Wąwolnica; teren ten należy do jednego z głównych obszarów koncentracji ruchu turystycznego Lubelszczyzny, tzw. trójkąta turystycznego. Proponuje się tutaj rozwój turystyki kulturowej miejskiej w głównych ośrodkach, tj. w Kazimierzu Dolnym, Nałęczowie, Puławach. Jednym z markowych produktów rozwijanych w **regionie I.C** nadal powinna być także turystyka zdrowotna (Skowronek i in. 2015; Świeca, Skrzypek 2015), szczególnie uzdrowiskowa i turystyka Spa-Wellness (Nałęczów). W pozostałych gminach mogłaby się rozwijać turystyka aktywna letnia i zimowa, bez potrzeby inwestycji w infrastrukturę towarzyszącą. Z kolei centrum turystyki pielgrzymkowej dla regionu stanowi gmina Wąwolnica. Najważniejszym ośrodkiem jest Kazimierz Dolny. Miasto charakteryzuje stosunkowo wysoki poziom rozwoju usług turystycznych. W 2011 roku dysponowało 1532 miejscami noclegowymi (7,2% miejsc Lubelszczyzny), z czego 80% stanowiły obiekty całoroczne. Wśród obiektów duży udział stanowią hotele, w tym jeden z sześciu na terenie Lubelszczyzny czterogwiazdkowy hotel Król Kazimierz, oddany do użytku w 2010 roku. Hotel ten jako jeden z niewielu w województwie lubelskim charakteryzuje się pojemnością 1000 miejsc konferencyjnych. Szczegółowe analizy wielkości bazy noclegowej, uwzględniające również sektor prywatny, dokumentują jednak znacznie większy udział lokalnej branży w rozwoju turystyki. Z badań A. Pawłowskiego i A. Tuckiego (2010) wynika, że Kazimierz Dolny, łącznie z najbliższymi okolicami, dysponuje dodatkowo ok. 700 miejscami noclegowymi (kwatery prywatne i kwatery agroturystyczne). Wskaźnik rozwoju funkcji turystycznej zaproponowany przez J. Warszzyńską (1985) klasyfikuje miasto do obszarów, gdzie turystyka pełni w strukturze funkcjonalnej funkcję równorzędną z innymi.

Region I.G stanowi stosunkowo niewielki obszar położony na Wzniesieniach Urzędowskich. Jediną wyróżniającą się tu gminą w aspekcie aktywnej polityki turystycznej jest miasto Kraśnik, które ma również najlepiej rozwiniętą niewielką bazę noclegową i skupia najwięcej turystów, głównie biznesowych (zakłady produkcyjne) i tranzytowych (położenie przy trasie krajowej nr 19). Gminy buforowe (Urzędów i gmina wiejska Kraśnik) pełnią

tu rolę uzupełniającą z uwagi na słaby poziom rozwoju funkcji turystycznej (tab. 6). Głównym produktem rozwijanym w regionie jest oferta dla turystyki tranzytowej z uwagi na dobrą dostępność komunikacyjną terenu, uzupełniana przez turystykę krajoznawczą, edukacyjną i rekreacyjną wodną nad Zalewem Kraśnickim w centrum miasta. Obszar ten wymaga jednak znacznych nakładów na infrastrukturę turystyczną (bazę noclegową) i promocję wiejskiego dziedzictwa kulturowego.

Tab. 6. Scenariusz rozwoju turystyki na obszarze Wyżyny Lubelskiej oraz obszary tematyczne rozwoju produktów turystycznych w regionach turystycznych I kategorii

Regiony turystyczne I kategorii					
Region	Kierunki rozwoju dla całego regionu	Gminy		Obszar tematyczny produktu turystycznego	
		Wyszczególnienie	Charakter funkcjonalny gminy	Produkt wiodący	Produkt komplementarny
1	2	3	4	5	6
I.C	Rozwój bazy noclegowej na terenie gmin buforowych, tym samym odciążenie gmin „trójkąta turystycznego” Wykorzystanie tranzytowego charakteru gmin	Kazimierz Dolny	Lokalni liderzy	Turystyka kulturowa (zabytki, muzea), pobytowa, aktywna zimowa (rekreacyjne narciarstwo zjazdowe), aktywna (jeździectwo)	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych (ścieżki dydaktyczne)
		Nałęczów	Lokalni liderzy	Pobyty uzdrowskowe, turystyka miejska kulturowa (zabytki, muzea)	–
		Puławy	Buforowy	Aktywna (jeździectwo), obsługa turystyki tranzytowej, nadwodna	–
		Puławy m.	Lokalni liderzy	Turystyka miejska kulturowa (zabytki, muzea), pobytowa krótkoterminowa	Nadwodna
		Wąwolnica	Lokalni liderzy	Aktywna zimowa (rekreacyjne narciarstwo zjazdowe), pielgrzymkowa o znaczeniu regionalnym, aktywna (jeździectwo)	Kulturowa wiejska (zabytki archeologiczne), aktywna piesza i rowerowa (szlaki turystyczne)

1	2	3	4	5	6
		Garbów	Buforowy	Obsługa turystyki tranzytowej	–
		Janowiec	Buforowy	Nadwodna (kąpiele i plażowanie)	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych (ścieżki dydaktyczne)
		Karczmiska	Buforowy	Nadwodna, turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych	Turystyka wiejska kulturowa
		Wilków	Buforowy	Kulturowa (zabytki archeologiczne), turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych (z wykorzystaniem ścieżek dydaktycznych)	Nadwodna
I.G	Promocja regionu przy wykorzystaniu dziedzictwa przemysłowego (produkcja cegły)	Kraśnik (m.)	Lokalni liderzy	Turystyka miejska kulturowa, pielgrzymkowa, obsługa turystyki tranzytowej	–
	Rozwój rekreacji w oparciu o istniejące zalewy	Kraśnik	Buforowy	Obsługa turystyki tranzytowej	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych
	Promocja imprez ludowych związanych z tradycjami upraw owocowych (np. „Maliniaki”)	Urzędów	Buforowy	Wiejska turystyka kulturowa (garncarskie dziedzictwo ludowe)	–

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 7. Scenariusz rozwoju turystyki na obszarze Wyżyny Lubelskiej oraz obszary tematyczne rozwoju produktów turystycznych w regionach turystycznych II kategorii

Regiony turystyczne II kategorii					
Region	Kierunki rozwoju dla całego regionu	Gminy		Obszar tematyczny produktu turystycznego	
		Wyszczególnienie	Charakter funkcjonalny gminy	Produkt główny/wiodący	Produkt komplementarny
1	2	3	4	5	6
II.A	Rozbudowa bazy noclegowej i rozwój turystyki aktywnej Wykorzystanie krajobrazu kulturowego w budowie i promocji turystyki Rozwój projektów turystycznych w oparciu o gospodarstwa rolne	Szczebrzeszyn	Lokalni liderzy	Turystyka miejska kulturowa, aktywna piesza i rowerowa (szlaki)	–
		Zamość	Lokalni liderzy	Aktywna (jeździectwo), obsługa turystyki tranzytowej	–
		Krynice	Buforowy	Nadwodna (bez możliwości korzystania z infrastruktury i kąpielisk), aktywna piesza i rowerowa (szlaki)	–
		Łabunie	Buforowy	Obsługa turystyki tranzytowej, nadwodna (bez możliwości korzystania z infrastruktury i kąpielisk)	–
		Sułów	Buforowy	Nadwodna (bez możliwości korzystania z infrastruktury i kąpielisk)	–
		Radecznica	Buforowy	Pielgrzymkowa, turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych	–

1	2	3	4	5	6
II.B	Rozwój bazy noclegowej całorocznej	Skierbieszów	Potencjalni liderzy	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych	–
	Rozbudowa infrastruktury zimowej (narciarskiej biegowej i zjazdowej w oparciu o ukształtowanie terenu)	Izbica	Buforowy	Obsługa turystyki tranzytowej, zimowa (rekreacyjne narciarstwo zjazdowe)	–
	Zagospodarowanie środowiska przyrodniczego dla rozwoju turystyki aktywnej (np. budowa Parku Turystyki Aktywnej)	Kraśniczyn	Buforowy	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych, aktywna piesza i rowerowa (szlaki)	–
		Wojśławice	Buforowy	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych, aktywna piesza i rowerowa	Krajoznawcza (krajobraz kulturowy)
II.D	Rozwój turystyki wodnej w oparciu o zjawiska wodne (Wisła)	Opole Lubelskie	Potencjalni liderzy	Nadwodna (kąpiele i plażowanie)	–
	Rozwój bazy noclegowej całorocznej	Łaziska	Buforowy	Pielgrzymkowa, turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych	Nadwodna
	Rozwój agroturystyki oraz produktów turystycznych w oparciu o rolnictwo (np. nadwiślański szlak sadów)	Józefów	Buforowy	Nadwodna, turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych	–
		Annopol	Buforowy	Obsługa turystyki tranzytowej, nadwodna	–
	Rewitalizacja tradycyjnej nadwiślańskiej zabudowy wiejskiej	Dzierżkowice	Buforowy	Turystyka na przyrodniczych obszarach chronionych	–

Źródło: opracowanie własne.

3.2.5. Miejskie centra/regiony turystyczne Wyżyny Lubelskiej

Lublin i Zamość, jako dwa największe centra miejskie Wyżyny Lubelskiej, bardzo często pełnią funkcję ośrodków rozrządowych ruchu turystycznego. W świetle typologii regionów turystycznych (Liszewski 2003; Kruczek, Zmyślony 2010) można uznawać je za wielofunkcyjne miejskie/metropolitalne regiony turystyczne.

Wysoka ranga Lublina jako regionu turystycznego o stosunkowo dużym potencjale była podkreślana w literaturze przedmiotu już w latach 80. XX wieku (m.in. Przybyszewska-Gudelis, Grabiszewski, Iwicki 1979; Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002); miasto sklasyfikowano też jako jedno z 10 wielkich centrów krajoznawczych w Polsce. Istotnym elementem potencjału turystycznego Lublina są zabytki urbanistyki i architektury – spuścizna różnych kultur i narodowości żyjących w tym mieście do 1939 roku, a także działalność instytucji kulturalno-rozrywkowo-rekreacyjnych, funkcje wielkomiejskie i dostępność komunikacyjna. W świetle literatury przedmiotu (Świeca, Brzezińska-Wójcik 2011) w latach 1991–2001 lubelskie płatne atrakcje turystyczne co roku odwiedzało prawie 350 tys. osób, przy czym największym zainteresowaniem wśród przyjezdnych cieszyło się Państwowe Muzeum na Majdanku i Muzeum Wsi Lubelskiej. Baza noclegowa Lublina to 30 całorocznych obiektów noclegowych, w tym 25 hoteli, jej pojemność w 2014 roku wynosiła 2452 miejsc noclegowych. Znaczny stopień koncentracji obiektów noclegowych odnotowuje się przede wszystkim w dzielnicach Stare Miasto i Śródmieście.

Jak pokazują wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród użytkowników przestrzeni turystycznej Lublina, Stare Miasto to najbardziej atrakcyjna jego część (Skowronek, Brzezińska-Wójcik, Krukowska 2009b; Świeca i in. 2009; Tucki 2013). Respondenci uznali Zamek za najbardziej wartościowy obiekt w przestrzeni turystycznej miasta. Na terenie Lublina dużym zainteresowaniem cieszą się cykliczne wydarzenia kulturalne. Mają one różny charakter i tematykę, a odbywają się głównie w sezonie letnim. Jak zauważają K. Skoczylas i T. Brzezińska-Wójcik (2015), spośród 20 wydarzeń zasięg międzynarodowy ma aż 14, ogólnopolski – dwie i regionalny – cztery. Największe znaczenie mają m.in. Jarmark Jagielloński, Europejski Festiwal Smaku i Carnaval Sztuk-Mistrzów. Prowadzona dotychczas statystyka osób w nich uczestniczących dokumentuje, że z roku na rok ich liczba wzrasta. W ubiegłym roku w wydarzeniach tych brało udział po 100–150 tys. osób (Skoczylas, Brzezińska-Wójcik 2015).

Zamość jako miasto idealne i ośrodek turystyczny w literaturze z zakresu geografii turystycznej pojawiało się już w latach 80. XX wieku. W opracowaniu *Geografia turystyki Polski* zostało sklasyfikowane jako ważna na tle kraju

(trzy gwiazdki) miejscowość turystyczna dla potrzeb rozwoju zagranicznej turystyki przyjazdowej (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 1985). Największą wartością Zamościa z punktu widzenia turystyki są walory kulturowe Rynku Wielkiego, należącego do przestrzeni Starego Miasta, wpisanego w 1992 roku na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO jako przykład renesansowej zabudowy miejskiej (www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/lista-swiatowegodziedzictwa) oraz do historycznego zespołu miasta w zasięgu obwarowań XIX wieku, wpisanego na listę obiektów uznanych przez Prezydenta RP za pomniki historii.

Na bazę noclegową Zamościa składają się całoroczne i sezonowe obiekty noclegowe zbiorowego zakwaterowania oraz obiekty prywatne. Jak pokazują badania J. Supersona i in. (2013), w 2011 roku na terenie miasta zarejestrowano 25 obiektów noclegowych o zróżnicowanym standardzie, które oferowały 1165 miejsc noclegowych. Największą liczbą miejsc noclegowych dysponowały hotele – 529 (48%). Obliczone przez autorów mierniki funkcji turystycznej sklasyfikowały Zamość jako ośrodek z bardzo słabo rozwiniętą funkcją turystyczną, z turystyką o charakterze jednodniowym i krótkookresowym. Na 1000 mieszkańców przypada w Zamościu 17,59 miejsc noclegowych. Wskaźnik ten jest porównywalny z wielkościami obliczonymi dla takich miast, jak Przemyśl (14,12) i Szczecin (15,60). Obrazem poziomu rozwoju funkcji turystycznej miasta jest ruch turystyczny. Według J. Supersona i in. (2013) w 2011 roku Zamość odwiedziło ok. 290 tys. turystów. Wśród turystów zagranicznych nocujących w Zamościu największe grupy stanowili goście z Niemiec (17,4%) i Ukrainy (13,5%). Kilkakrotnie mniej turystów odnotowano z Japonii, Włoch, Francji, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych i Szwecji.

3.3. Podsumowanie

W pasie wyżynnym międzyrzecza Wisły i Bugu wyraźnie wyodrębniającym się regionem jest Wyżyna Lubelska. Zróżnicowany obraz powierzchniowy środowiska geograficznego Wyżyny odzwierciedlają regionalizacje: fizjograficzna, geomorfologiczna i turystyczna. Przyjęcie różnych kryteriów czy zasad wyodrębniania jednostek, a także kształtowania nazewnictwa uzewnętrznia się zarówno w zróżnicowanym traktowaniu przynależności obszaru do jednostki nadrzędnej, jak i w przebiegu granic i przynależności do jednostek niższego rzędu.

Różnorodne uwarunkowania przyrodnicze, kulturowe i historyczne mają istotny wpływ na potencjał turystyczny Wyżyny Lubelskiej. Przeprowadzone studia nad potencjałem turystycznym były podstawą oceny atrakcyjności turystycznej gmin oraz próby wydzielenia regionów turystycznych. Uzyskane wyniki posłużyły do charakterystyki każdego regionu w zakresie kierunków rozwoju turystyki w regionie i charakteru prowadzonej polityki turystycznej (gminy o charakterze buforowym oraz lokalni liderzy). Wyniki badań wykorzystano również do zaproponowania obszarów tematycznych rozwoju produktów turystycznych (wiodących i komplementarnych) w regionach.

Należy podkreślić, że aktualnie funkcja turystyczna ma szansę rozwoju na niewielu obszarach Wyżyny Lubelskiej. W grupie najbardziej atrakcyjnych regionów, które wykształciły już swoją krajową, a nawet zagraniczną markę, znalazły się: tzw. trójkąt turystyczny (Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy), Lublin i Zamość.

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie – od krainy fizjograficznej do regionu turystyczno-rekreacyjnego

RENATA KRUKOWSKA

Pod względem przyrodniczym Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, stanowi obniżenie obramowane z trzech stron wyniosłościami, otwarte w stronę Bugu oraz w kierunku północno-zachodnim. Wyróżniają je przede wszystkim jeziora genezy krasowej, wschodnie skały węglanowych, płytki poziom wód gruntowych i charakterystyczne zbiorowiska roślinności torfowiskowej. Pod względem użytkowania turystycznego Pojezierze należy do najpopularniejszych obszarów wypoczynkowych na Lubelszczyźnie.

4.1. Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jako kraina fizjograficzna

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie w podziale fizjograficznym województwa lubelskiego A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954) zostało wprowadzone jako region III rzędu (ryc. 6), w granicach Polesia Lubelskiego (region II rzędu) oraz Krainy Wielkich Dolin (region I rzędu). Podstawą do wydzielenia granic regionu było rozmieszczenie jezior. Na wschodzie obszaru wyznacza ją rzeka Bug, a na zachodzie – południkowa linia przebiegająca wzdłuż środkowej Tyśmienicy; od północy Pojezierze ogranicza Garb Włodawski, a od południa – rzeka Świnka i Pagóry Chełmskie. Na północnym-zachodzie granica obszaru nie jest wyraźna i jest prowadzona w przedłużeniu Garbu Włodawskiego (Chałubińska, Wilgat 1954).

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jest bardzo słabo zróżnicowane hipsometrycznie (Chałubińska, Wilgat 1954), deniwelacje nie przekraczają 30 m. Najniżej (od 150 do 160 m n.p.m.) jest położona północno-zachodnia część Pojezierza. Na pozostałym obszarze wysokości osiągają 160–170 m n.p.m. w części południowo-zachodniej, 165–175 m n.p.m. – w części centralnej i 160–165 m n.p.m. – we wschodniej.

Obszar Pojezierza jest położony w obrębie południowo-zachodniej, brzeżnej części platformy wschodnioeuropejskiej. Głębokość stropowej powierzchni podłoża krystalicznego w tej części platformy wynosi od 450 do 4500 m. Podłoże krystaliczne pokrywają skały zróżnicowane pod względem charakteru i wieku (Harasimiuk, Wojtanowicz 1998). Są to osady paleozoiczne, mezozoiczne i kenozoiczne. Spośród skał paleozoicznych istotne znaczenie gospodarcze mają warstwy lubelskie wizeny, zawierające pokłady węgla kamiennego. Z utworów mezozoicznych miąższą serię stanowią utwory późnokredowe, wykształcone jako kreda pizująca, margle i wapienie margliste. Ich miąższość jest zróżnicowana i waha się od 300–400 m w części wschodniej Pojezierza do 600–650 m w części zachodniej (Harasimiuk, Gazda 2000).

Miejscami skały wieku kredowego są pokryte utworami kenozoicznymi. Paleogen jest wykształcony w postaci późnoeoceneskich piasków i piasków mułowatych z glaukonitem, podrzędnie – iłów (Mojski 1972; Buraczyński, Wojtanowicz 1982). Neogen reprezentują miocene piaski z przewarstwieniami mułków i iłów, a także węgli brunatnych o miąższości nieprzekraczającej kilkunastu metrów (Buraczyński, Wojtanowicz 1982; Harasimiuk, Wojtanowicz 1998).

Czwartorzędowe osady plejstoceneskie na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim są bardzo zróżnicowane pod względem litologicznym i stratygraficznym. Występują tu złożone kompleksy osadowe pięciu cykli glacialnych i rozdzielających je interglacialów, o bardzo zróżnicowanej miąższości od 0 do 80 m (Wilgat 1963; Wojtanowicz 1984). W części środkowej w obrębie torfowisk dominują osady organogeniczne (torfy, gytie i kreda jeziorna); występują tu również osady akumulacji glacialnej i fluwioglacialnej (gliny zwałowe, utwory piaszczysto-żwirowe). W części zachodniej i wschodniej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego duży udział mają osady piaszczyste i piaszczysto-mułkowate akumulacji rzeczno-peryglacialnej i jeziorno-rozlewiskowej (piaski fluwioglacialne, rzeczne i mułki jeziorno-rozlewiskowe) oraz holoceneskie osady organogeniczne (obszary torfowisk i równin przyjeziornych) (Wojtanowicz 1984; Harasimiuk, Wojtanowicz 1998; Świeca 1998).

W rzeźbie terenu znaczne powierzchnie zajmują równiny jeziorne, z rozległymi powierzchniami torfowisk z osadami organogenicznymi o miąższości do kilkunastu metrów. W środkowej części znajduje się największe na Po-

Ryc. 6. Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie na tle podziału fizjograficznego województwa lubelskiego według A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954)

jezierzu Łęczyńsko-Włodawskim torfowisko Krowie Bagno (Świeca 1998). Na charakter rzeźby duży wpływ ma powierzchnia podczwartorzędowa, ukształtowana w skałach późnej kredy (głównie mastrychtu) – margle i kreda piaszczysta, które są łatwo podatne na procesy krasowe (Mojski 1972). Jedną z najbardziej charakterystycznych cech rzeźby tego obszaru jest występowanie form krasowych (tj. wertepy, uwały, kotliny, doliny, zrównania i jeziora krasowe) (Maruszczak 1966; Harasimiuk 1974), określanych mianem krasu kredy piaszczystej. Jak podaje R. Dobrowolski (2006), Polesie wraz z obszarem wyżyn lubelsko-wołyńskich stanowi największy w Europie zwarty obszar tego typu krasu.

Położenie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego w depresji morfologicznej (Wilgat i in. 1991) warunkuje płytkie występowanie wód podziemnych i związane z tym istnienie bagien, torfowisk oraz mokradeł. Zjawiska te i liczne jeziora sprawiają wrażenie bogactwa wody. Region Pojezierza to jednak obszar dużych strukturalnych deficytów wody, bardzo silnie zaznaczających się w dłuższych letnich okresach bezdeszczowych (Michalczyk 2000).

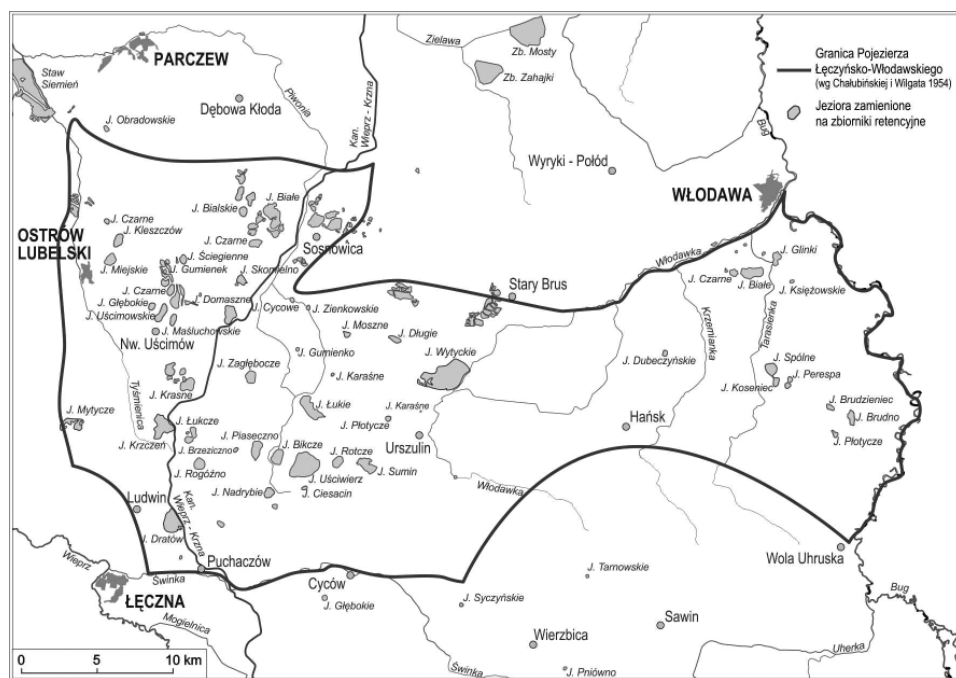
Na obszarze Pojezierza wody podziemne występują w różnych wiekowo i litologicznie utworach. Na zasoby wód podziemnych składają się tu głównie wody występujące w skałach późnej kredy i czwartorzędu, tworzące jeden hydraulicznie powiązany zbiornik. Wody krążące w osadach późnej kredy (20–50 m) mają charakter naporowy. Zbiornik wód kredowych cechuje się większą zasobnością, a wody wykazują dobre i stabilne cechy fizyko-chemiczne. Zwierciadło wody w utworach czwartorzędowych jest natomiast swobodne (Michalczyk 2000). Cechą charakterystyczną Pojezierza jest płytkie występowanie wód podziemnych. Przeważająca część obszaru ma wody podziemne utrzymujące się na wysokości 160–170 m n.p.m. Wyżej wody podziemne występują jedynie w obszarach garbów kredowych (Wilgat i in. 1991). Pomimo płytkiego zalegania wód podziemnych na terenie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego do rzadkości należą źródła. Zamiast wypływów skoncentrowanych zachodzi wysiękanie wody w obniżeniach terenu (Wilgat 1963).

W przeszłości znaczne obszary Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego zajmowały bagna i mokradła. Ich obszar w ostatnich dziesiętkach lat znacznie się zmniejszył, zwłaszcza na obszarach zmeliorowanych. Największy wpływ na charakter zjawisk wodnych na Pojezierzu miał wybudowany w latach 50. i 60. XX wieku Kanał Wieprz-Krzna. Budowa systemów odwadniających spowodowała obniżenie zwierciadła wody podziemnej, osuszenie podmokłości (zanik mokradeł, jezior i zmiany florystyczne) oraz przyspieszenie odpływu wód w okresie ich nadmiaru (Wilgat i in. 1991; Michalczyk, Turczyński 1998).

Osią układu sieci rzecznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego jest dział wodny II rzędu Bugu i Wieprza. Tereny zachodniej części badanego obszaru

Prawie 3% powierzchni Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego zajmują jeziora naturalne i zamienione na zbiorniki retencyjne. Aktualnie na tym terenie znajduje się 55 jezior naturalnych o powierzchni przekraczającej 0,01 km² oraz sześć jezior zamienionych w zbiorniki retencyjne (ryc. 7). Do grupy jezior łęczyńsko-włodawskich włącza się również sześć obiektów leżących w sąsiedztwie regionu fizjograficznego Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie (cztery w obrębie Pagórów Chełmskich i po jednym – w Obniżeniu Dorohuckim oraz na Równinie Parczewskiej). Stąd często spotykana w literaturze jest liczba 67 jezior.

Naturalne zbiorniki wodne Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego są przeważnie jeziorami małymi, o słabo urozmaiconych kształtach – często zbliżonych do koła lub owalu (Michalczyk 1998; Michalczyk, Wilgat 1998).

Ryc. 7. Zjawiska wodne na analizowanym obszarze

Źródło: *Pojezierze...* (2004); Michalczyk (1998).

Największe jezioro – Uściwierz – zajmuje powierzchnię 2,84 km², a wielkości trzech kolejnych jezior: Łukie, Białego Sosnowickiego i Białego Włodawskiego, mieszczą się w przedziale 1,0–1,5 km². Zbiorniki jeziorne zajmują powierzchnię łącznie ok. 33 km² i magazynują ok. 100 mln m³ wody (Wilgat i in. 1991). Dość zróżnicowane są ich głębokości. Przeważają zbiorniki płytkie i bardzo płytkie. Aż 29 jezior ma maksymalną głębokość mniejszą niż 3 m, a są też takie, których głębokość nie przekracza 1 m. Spotyka się również jeziora o głębokości przekraczającej 25 m – Rogóźno, Zagłębcze, a nawet 30 m – Białe Włodawskie, Krasne, Piaseczno (Michalczyk, Wilgat 1998).

Jeziora Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego charakteryzuje bardzo duże zróżnicowanie troficzne. Występują tu jeziora mezotroficzne (Piaseczno, Białe, Krasne, Zagłębcze, Rogóźno), dystroficzne i dystroficzno-eutroficzne (Brzeziczo, Czarne Gościńskie, Długie, Płotycze k. Włodawy) oraz eutroficzne, w różnych stadiach eutrofii: od słabej (Gumienek, Uściwierz, Mytycze) po hipertrofię (Ciesacin, Głębokie Uścimowskie) (Radwan 2000).

Na obszarze Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego znajduje się wiele innych zbiorników wód stojących pochodzenia naturalnego (zagłębia krasowe) i antropogenicznego (stawy, sadzawki, doły potorfowe). W zachodniej i północno-zachodniej części Pojezierza, głównie w dolinie Tyśmienicy i dolinach jej dopływów oraz na obrzeżach obszaru, znajdują się duże zespoły stawów hodowlanych (Wilgat i in. 1991).

Z wodami związane jest występowanie najbardziej charakterystycznych dla Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego zbiorowisk roślinnych – torfowisk. Ogółem udokumentowano tu 410 złóż torfowych o powierzchni 277,65 km² (Gawlik, Dembek 2002). Roślinność torfowisk jest urozmaicona i w dużym stopniu zachowała swój pierwotny wygląd. Na omawianym obszarze możemy wyróżnić trzy typy torfowisk: niskie, przejściowe i wysokie (Fijałkowski 1963).

Wodno-torfowiskowy charakter terenu o dużej wartości przyrodniczej stał się podstawą do utworzenia na tym obszarze w 1992 roku Poleskiego Parku Narodowego. Obecnie obszar Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego jest częścią Transgranicznego Rezerwatu Biosfery „Polesie Zachodnie”, obejmującego również tereny na Białorusi i Ukrainie. W skład systemu obszarów chronionych Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego wchodzi: Poleski Park Narodowy, trzy parki krajobrazowe: Poleski, „Pojezierze Łęczyńskie” i Sobiborski oraz Poleski Obszar Chronionego Krajobrazu.

4.2. Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jako region turystyczno-rekreacyjny

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie w literaturze przedmiotu, w przeglądowych dla Polski pracach, znajduje się wśród obszarów rozpoznawanych jako wypoczynkowe. Jest ono klasyfikowane jako „potencjalny region wypoczynkowo-turystyczny” w opracowaniu M.I. Mileskiej (1963). Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie w stopniu „dużej atrakcyjności” klasyfikuje J. Wyrzykowski (1986), analizując obszary i miejscowości wypoczynkowe w Polsce. W świetle koncepcji regionalizacji turystycznej Polski S. Liszewskiego (2009) obszar Pojezierza został sklasyfikowany jako „region wypoczynkowo-rekreacyjny”.

Aktualnie Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jest jednym z najważniejszych regionów turystycznych Lubelszczyzny (Tucki 2009b; Świeca, Krukowska, Tucki 2014). Historia użytkowania turystycznego Pojezierza jest stosunkowo krótka. Występujące tu jeziora pełniły ważne funkcje w lokalnej gospodarce – użytkowano je dla potrzeb gospodarstw rolnych i rybołówstwa. Ożywienie gospodarcze w regionie datuje się od lat 50. i 60. XX wieku, od budowy Kanału Wieprz-Krzna. Powstały wtedy utwardzone (asfaltowe) drogi umożliwiające dotarcie do jezior, co wpłynęło na zainicjowanie i rozwój zjawisk turystycznych (Wilgat 1956).

Badania uwarunkowań rozwoju turystyki przeprowadzone na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim wskazały na szereg procesów kształtujących jego obecną funkcję turystyczną. Analiza zjawiska pozwala prześledzić ewolucję obszaru Pojezierza w nawiązaniu do koncepcji S. Liszewskiego (1995), według której na podstawie charakteru działalności turystycznej oraz stopnia kształtowania przestrzeni geograficznej i społecznej można wyróżnić pięć typów przestrzeni: eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji i urbanizacji.

W początkowym okresie rozwoju zjawisk turystycznych wykształciła się przestrzeń kolonizacji, z pominięciem przestrzeni penetracji i asymilacji. Początki kolonizacji turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego sięgają lat 50. i 60. XX wieku. Jego przestrzeń turystyczna ukształtowała się w wyniku dwóch bardzo intensywnie zachodzących zjawisk: powstania i funkcjonowania zakładowych ośrodków wczasowych (rozwój turystyki socjalnej w latach 1956–1989) oraz rozwoju zjawiska drugich domów (od połowy lat 80. XX wieku). W obydwu zjawiskach istotne były czynniki natury społecznej, tj. zapotrzebowanie na wypoczynek, zarówno krótkotrwały (jednodniowy, weekendowy), jak i długotrwały (pobytowy). W pierwszym etapie kolonizacji turystycznej inwestycje turystyczne rozpoczęły się nad najbardziej atrakcyjnymi jeziorami (położonymi wzdłuż istniejących dróg). Stanowiły one punk-

ty węzłowe, wokół których koncentrował się rozwój zjawisk turystycznych, warunkujący inwestycje turystyczne. Zagospodarowywanie terenów było prowadzone bardzo szybko, bez planów zagospodarowania przestrzennego. Szczególnie intensywnie rozwinęło się budownictwo ośrodków wypoczynkowych, które funkcjonowały dzięki tzw. turystyce socjalnej. W drugim etapie fazy kolonizacji znacznie powiększyła się przestrzeń kolonizacji turystycznej oraz wykształciła się rozległa przestrzeń penetracji turystycznej, a wraz z powstaniem kwater agroturystycznych wytworzyła się przestrzeń asymilacji turystycznej (Krukowska 2011a).

Proces kształtowania się przestrzeni turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego wskazuje, że obszar nadal się rozwija. Na charakter funkcji turystycznej regionu istotny wpływ mają czynniki wewnętrzne, decydujące o atrakcyjności turystycznej regionu (Warszyńska, Jackowski 1978). Atrakcyjność turystyczną Pojezierza określono w oparciu o analizę walorów i zagospodarowania turystycznego oraz jej ocenę przez turystów.

4.2.1. Atrakcyjność turystyczna w świetle analizy walorów i zagospodarowania turystycznego

Ocenę atrakcyjności turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i jej przestrzennego zróżnicowania przeprowadzono w celu identyfikacji funkcji turystycznej obszaru. Oparto się na analizach walorów przyrodniczych, kulturowych oraz zagospodarowania turystycznego (w tym dostępności komunikacyjnej) (Krukowska, Krukowski 2009). Procedurę badawczą przeprowadzono w granicach 15 gmin położonych na obszarze Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (ryc. 8). Administracyjnie należą one do czterech powiatów: włodawskiego (Urszulin, Hańsk, Stary Brus, Włodawa – gmina wiejska i miejska, Wola Uhruska), łęczyńskiego (Cyców, Ludwin, Łęczna, Puchaczów), lubartowskiego (Ostrów Lubelski, Uścimów) i parczewskiego (Dębowa Kłoda, Parczew, Sosnowica).

W ocenie atrakcyjności przyrodniczej uwzględniono: ukształtowanie terenu (analizowane pod względem wysokości względnych); wody powierzchniowe (w zakresie udziału w powierzchni terenu zbiorników wodnych, czystości wód oraz występowania rzek); zalesienie (udział powierzchni leśnych); występowanie form ochrony przyrody; zróżnicowanie krajobrazowe (analizowane pod kątem ilości typów użytkowania ziemi).

Grupa walorów kulturowych jest szczególnie atrakcyjna dla krajoznawstwa i turystyki wędrownej. Obejmują one elementy powstałe w wyniku działalności człowieka. Są to zarówno obiekty materialne, jak i wszelkie działania

Ryc. 8. Obszar badań – analizowane gminy na tle granic Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego

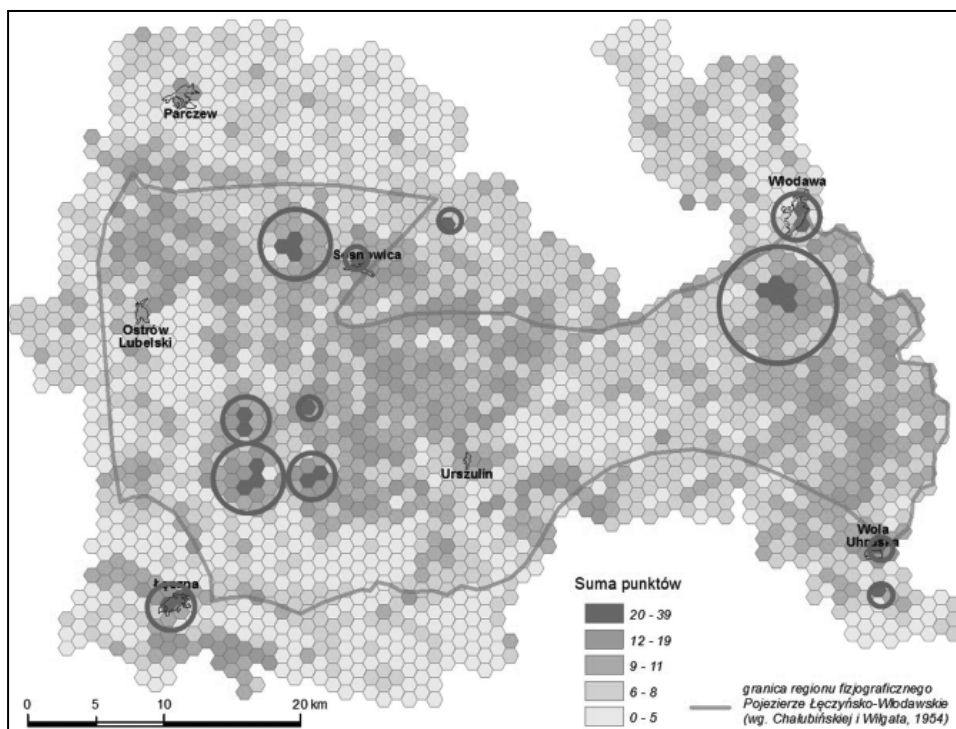
Źródło: opracowanie własne.

kulturalne, sportowe i rozrywkowe. W ocenie walorów kulturowych Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego uwzględniono: zabytki architektury i budownictwa (w tym tradycyjne budownictwo wiejskie i muzea), zabytki archeologiczne oraz miejsca pamięci narodowej, kultu religijnego i współczesne imprezy.

W badaniach nad rozwojem turystyki na określonym obszarze istotna była ocena stanu zagospodarowania turystycznego. W jej ramach uwzględniono: elementy podstawowej infrastruktury (bazę noclegową/liczbę miejsc noclegowych i budownictwo letniskowe oraz bazę gastronomiczną/liczbę miejsc w obiektach), obiekty bazy towarzyszącej, a także stopień dostępności komunikacyjnej.

Ocenę przestrzennego zróżnicowania atrakcyjności Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego dla potrzeb turystyki przeprowadzono, stosując metodę bonitacji punktowej. Jako pola podstawowe oceny przyjęto siatkę sześcioboków o powierzchni 1 km². Dla poszczególnych elementów w polach podstawowych obliczono wielkość wskaźnika wyrażonego przez wartości punktowe. W wyniku oceny wymienionych elementów powstała mapa atrakcyjności

turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (ryc. 9), na podstawie której wyznaczono obszary wyróżniające się na tle całego badanego obszaru dużą atrakcyjnością turystyczną (Krukowska, Krukowski 2009).

Ryc. 9. Atrakcyjność turystyczna Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego

Źródło: Krukowska, Krukowski (2009).

Najwyższe wskaźniki atrakcyjności przyrodniczej określono dla obszarów Poleskiego Parku Narodowego i parków krajobrazowych: Poleskiego, „Pojezierze Łęczyńskie”, Nadwieprzańskiego i Sobiborskiego. Spośród walorów kulturowych szczególnie cenione są zabytki architektury i budownictwa będące świadectwem historii obszaru. Stwierdzono, że walory kulturowe na analizowanym terenie są skoncentrowane głównie w miastach i większych miejscowościach. W polach podstawowych najwyższe wskaźniki atrakcyjności walorów kulturowych zanotowano na obrzeżach regionu, głównie w części wschodniej (Włodawa, Wola Uhruska) i zachodniej (Łęczyca, Parczew). Analiza rozmieszczenia poszczególnych elementów zagospodarowania turystycznego wskazuje na ich bardzo silną koncentrację w okolicach jezior.

Najwyższy stopień zainwestowania obszaru pod względem infrastruktury turystycznej charakteryzuje tereny nad najbardziej atrakcyjnymi jeziorami Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (Białe, Bialskie, Krasne, Piaseczno, Rogóźno i Łukcze).

Uwzględniając wielkości wskaźnika atrakcyjności turystycznej, przyjęto klasyfikację od klasy I (nieatrakcyjne) do klasy V (bardzo atrakcyjne). Stwierdzono, że na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim ok. 67% powierzchni zaklasyfikowano jako „nieatrakcyjne” i „mało atrakcyjne”. Na obszary sklasyfikowane jako – w różnym stopniu – atrakcyjne („średnio atrakcyjne”, „atrakcyjne” i „bardzo atrakcyjne”) przypada łącznie 33% powierzchni.

Jako obszary „bardzo atrakcyjne” sklasyfikowano 24 pola podstawowe, odnoszące się do 12 obiektów, w tym siedmiu jezior (Bialskie, Białe, Krasne, Łukcze, Piaseczno, Rogóźno i Zagłębocze) i pięciu miejscowości (Hola, Łęczna, Sosnowica, Włodawa i Wola Uhruska). Przeciętny wskaźnik atrakcyjności turystycznej, wyrażony liczbą punktów przypadających na 1 km², waha się od 21,0 do 33,5.

Łącznie nad wszystkimi jeziorami skupia się 67% wszystkich pól sklasyfikowanych jako „bardzo atrakcyjne”. Największa ich liczba jest skupiona wokół jezior: Białego, Bialskiego oraz przy jeziorach Łukcze-Rogóźno. O tak dużej atrakcyjności tych obszarów zadecydowały głównie elementy zagospodarowania turystycznego. W każdym przypadku punkty uzyskane za ten element atrakcyjności turystycznej stanowiły ponad połowę punktów, od 51% dla jezior Łukcze-Rogóźno do 57% w przypadku jeziora Bialskiego. W odniesieniu do obszarów nad jeziorami największe znaczenie spośród elementów zagospodarowania turystycznego miały: baza noclegowa (26–36%), baza gastronomiczna (19–36%) i baza towarzysząca (22–35%). Istotny wpływ na atrakcyjność turystyczną miały również wody – w ocenie punktowej stanowiły one od 35 do 48%, a w przypadku niektórych jezior (Białe, Zagłębocze) również powierzchnie leśne.

Minimalny wpływ na wielkość wskaźnika atrakcyjności turystycznej na obszarach „bardzo atrakcyjnych” związanych z jeziorami miały walory kulturowe. Spośród nich największe znaczenie mają organizowane tam imprezy. Przykładem są jeziora Białe i Piaseczno, gdzie jedyne punkty, jakie przyznano w tym elemencie atrakcyjności, dotyczyły imprez kulturalnych i sportowych. Ponadto punkty przyznane za walory kulturowe dotyczyły zabytków znajdujących się we wsiach położonych w sąsiedztwie jezior – głównie kościołów i tradycyjnego budownictwa wiejskiego.

Na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim klasę obszarów „bardzo atrakcyjnych” określono również dla niektórych miejscowości. W grupie tej znalazły się dwa najważniejsze miasta: Łęczna i Włodawa, oraz cztery wsie: Hola,

Sosnowica, Uhrusk i Wola Uhruska. W przypadku tych obszarów o atrakcyjności turystycznej najczęściej decydowały walory kulturowe. W przypadku Holi stanowiły one aż 75% ogólnej sumy punktów i obejmowały głównie zabytki architektury wraz z istniejącym tam skansenem i organizowanymi imprezami kulturalnymi. Duże znaczenie walory te odegrały także w Łęcznej i we Włodawie – miastach o największym nagromadzeniu walorów kulturowych. Jeśli chodzi o walory przyrodnicze, to ich rola w kształtowaniu atrakcyjności zawierała się w granicach 18–46%. Największe znaczenie miały one w Sosnowicy, w której oprócz istotnych walorów kulturowych znajdują się powierzchnie leśne i zbiorniki wodne. Zagospodarowanie turystyczne na obszarach miejscowości uznanych za „bardzo atrakcyjne” w głównej mierze było uwarunkowane ich dostępnością komunikacyjną oraz funkcjonowaniem obiektów bazy noclegowej i gastronomicznej. Tylko w przypadku Holi punkty przyznano wyłącznie za dostępność komunikacyjną. W Woli Uhruskiej natomiast pojawiły się dodatkowe punkty za elementy bazy towarzyszącej.

Obrazem funkcjonowania turystyki na określonym obszarze jest pojawiający się ruch turystyczny oraz rozwijająca się równolegle infrastruktura turystyczna. Baza noclegowa i ruch turystyczny – ich wielkość i struktura – to najczęściej stosowane mierniki identyfikujące funkcję turystyczną i letniskową obszaru (Fischbach 1989; Kowalczyk 2000).

Analiza gmin Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego pod względem rozwoju funkcji turystycznej i letniskowej oraz natężenia jednodniowego ruchu odwiedzających wykazała, że najlepiej rozwiniętą funkcją turystyczną charakteryzuje się gmina Włodawa. W tym przypadku zarówno funkcja turystyczna wyrażona wielkością bazy noclegowej, jak i funkcja letniskowa notowane były na najwyższym, w skali Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, poziomie. Jednocześnie na terenie gminy Włodawa notuje się bardzo duży ruch odwiedzających jednodniowych (wypoczynkowy nad jeziorami: Białe, Gliniki, Czarne, Święte; krajoznawczy: Orchówek – Sanktuarium Maryjne, Sobibór – Muzeum Były Hitlerowski Obóz Zagłady). W pięciu kolejnych gminach: Uścimów, Ludwin, Dębowa Kłoda, Sosnowica i Urszulin – również dość wyraźnie zaznacza się funkcja turystyczna, lecz jest ona znacznie mniej rozwinięta niż w przypadku gminy Włodawa. Natomiast bardzo istotna jest funkcja letniskowa – szczególnie w przypadku gmin Ludwin i Uścimów, które w tym aspekcie zdecydowanie dominują nad pozostałymi (Krukowska 2009b, 2010).

W przypadku miejscowości położonych na analizowanym obszarze najwyższy stopień rozwoju funkcji turystycznej i letniskowej oraz natężenia ruchu odwiedzających zanotowano w miejscowościach: Białka (jezioro Białskie),

Grabniak (jezioro Rotcze), Krasne (jezioro Krasne), Krasne Krzywe (jezioro Łukcze), Lejno (jezioro Zagłębocze), Okuninka (jezioro Białe), Piaseczno, Rozpłucie I (jezioro Piaseczno) oraz Rogóżno (jeziora Łukcze i Rogóżno).

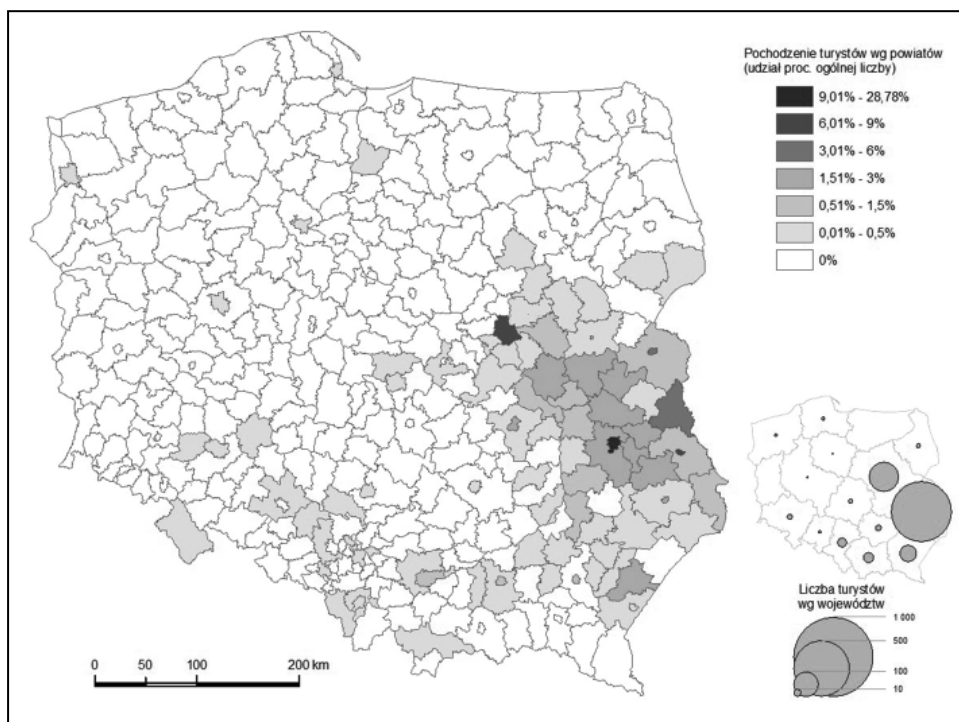
4.2.2. Atrakcyjność turystyczna w świetle badań ankietowych

Badania ankietowe dotyczące atrakcyjności turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego prowadzono wśród turystów wypoczywających w miesiącach wakacyjnych na plażach usytuowanych nad najbardziej atrakcyjnymi jeziorami regionu: Białym, Bialskim, Zagłębocze i Piaseczno (Krukowska 2007; Krukowska, Świeca 2014). Ankietowani to osoby w wieku od 16 do 77 lat. Największą grupę stanowiły osoby w wieku 21–25 lat. Deklarowane wykształcenie to głównie średnie (46,8%) i wyższe (35,3%). Respondentami były częściej kobiety (60,4%).

Wśród ankietowanych turystów zdecydowanie przeważali Polacy. Tylko jedna osoba – uczestniczka kolonii – pochodziła z Łucka (Ukraina) oraz jedna – z Irlandii (Polka mieszkająca w Dublinie). Pozostałych 848 respondentów mieszkało w Polsce.

Turyści wypoczywający na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim pochodzili z 14 województw (z wyjątkiem lubuskiego i warmińsko-mazurskiego). Reprezentowali oni 158 miejscowości (w tym 67 z województwa lubelskiego) położonych w 90 powiatach (w tym prawie wszystkie, z wyjątkiem powiatu janowskiego, z województwa lubelskiego) (Krukowska, Krukowski 2014). Najliczniejszą grupę stanowili mieszkańcy województwa lubelskiego – 587 osób (69,2%) i mazowieckiego – 149 (17,6%). Następnie dość znaczny udział mieli turyści z województwa podkarpackiego – 48 (5,7%) oraz małopolskiego – 18 (2,1%) i śląskiego – 16 (1,9%). Turyści z pozostałych województw mieli znacznie mniejszy udział – poniżej 1%. Spośród miast najliczniejsze reprezentacje turystów miały: Lublin – 242 osoby (28,5%) i Chełm – 68 (8,0%). Biorąc pod uwagę miasta spoza województwa lubelskiego, najwięcej turystów przyjechało z Warszawy (6,1%), Siedlec (2,7%) i Radomia (2,4%) (ryc. 10).

Zdecydowana większość ankietowanych (82,6%) wypoczywała na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim nie po raz pierwszy. W grupie tej przeważały osoby, które przyjeżdżają tu od kilku lat (1–9) – 55,9%. Od kilkunastu lat (10–19) przyjeżdża tu 27,2% ankietowanych, a od ponad 20 lat – 16,9%. W grupie ankietowanych było 13 osób (2,5%), które przyjeżdżają na Pojezierze od ok. 40 do 50 lat.

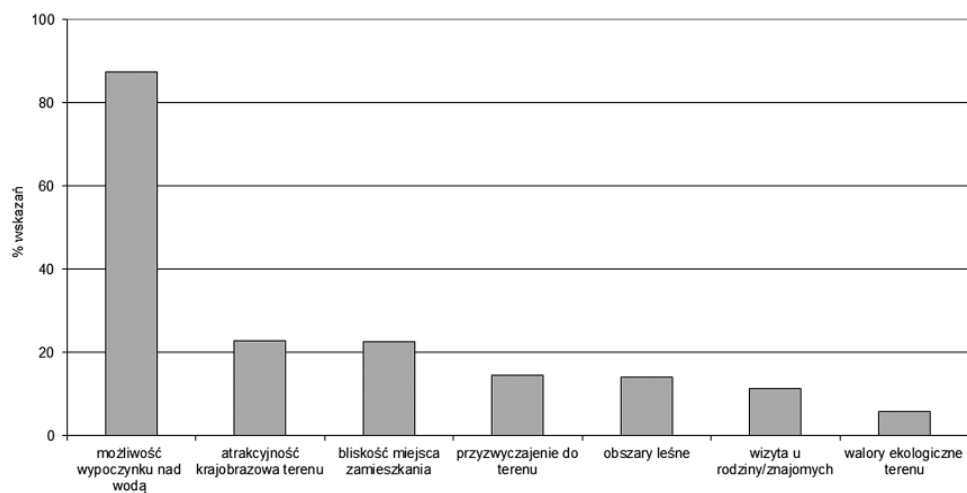
Ryc. 10. Pochodzenie turystów wypoczywających na Pojezierzu
Łęczyńsko-Włodawskim

Źródło: Krukowska, Krukowski (2014).

Motyw przyjazdu, który najczęściej podawali ankietowani, związany był głównie z możliwością wypoczynku nad wodą – 87,4% wskazań. W dalszej kolejności na decyzję o przyjeździe w wybrane miejsce decydowały: atrakcyjność krajobrazowa terenu (22,7%) i bliskość miejsca zamieszkania – 22,5% (ryc. 11).

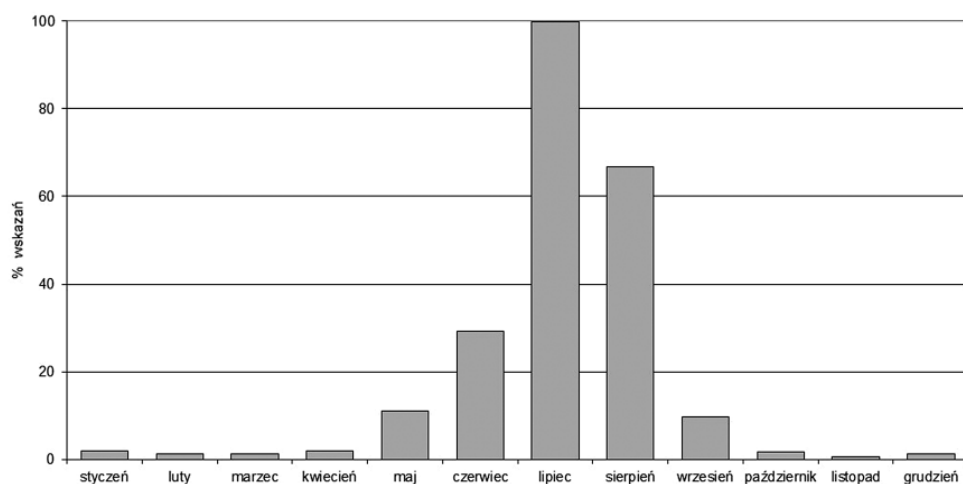
Turyści wypoczywający na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim przyjeżdżają tu najczęściej w lipcu (99,9% wskazań) i sierpniu (66,8%). Najmniej popularnym miesiącem jest listopad, który wskazało zaledwie sześć osób (ryc. 12).

Większość turystów (87,6%) przyjechała nad wybrane jezioro samochodem. Autobusem dotarło 6,2%, busem komunikacji prywatnej – 3,8%, a rowerem – 1,5% ankietowanych. Najczęstszą formą przyjazdu (52,8%) są przyjazdy z rodziną, zazwyczaj 4-osobową. Znaczny odsetek to również przyjazdy z grupą znajomych (niezorganizowane) – 31,9%. Grupy te liczyły średnio sześć osób.

Ryc. 11. Motywy przyjazdu turystów na Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie

Źródło: Krukowska, Świeca (2014).

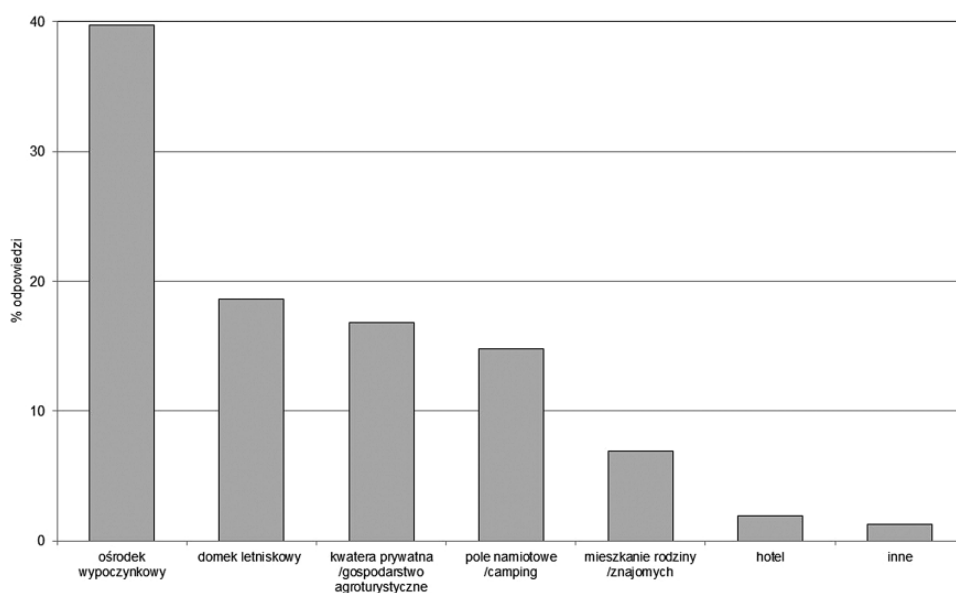

Ryc. 12. Struktura przyjazdów w celach turystycznych na Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie

Źródło: Krukowska, Świeca (2014).

Osoby wypoczywające na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim przyjeżdżają tu najczęściej raz (40,4%) lub kilka razy (38,7%) w roku. Dużą grupę stanowią również osoby przyjeżdżające tu wielokrotnie (20,9%). Analiza długości pobytu wskazuje, iż zazwyczaj są to pobyty weekendowe (43,3% wskazań), dłuższe jedno- lub dwutygodniowe (38,5% wskazań) oraz jednodniowe (21,7%).

Spśród osób korzystających z noclegów na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim największą grupę (39,7%) stanowią osoby przebywające w ośrodkach wypoczynkowych. Prawie co piąta ankietowana osoba (18,6%) nocuje na prywatnej działce letniskowej. Znaczną grupę stanowią również osoby korzystające z noclegów w kwaterach prywatnych (lub gospodarstwach agroturystycznych – 16,8%) oraz z pól namiotowych (14,8%) (ryc. 13).

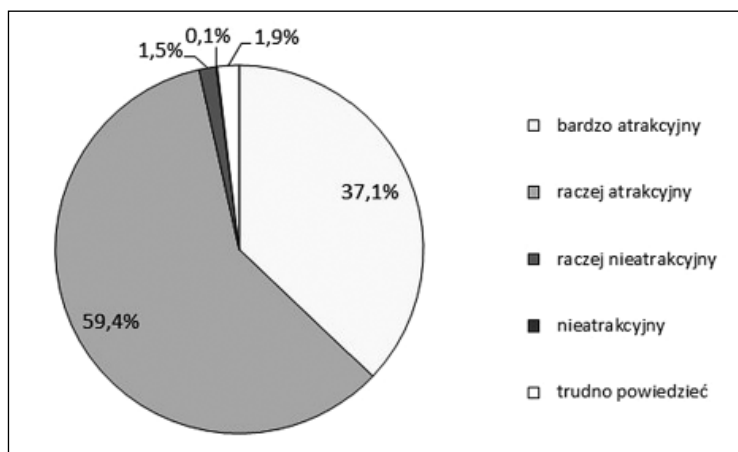

Ryc. 13. Struktura zakwaterowania turystów w obiektach noclegowych

Źródło: Krukowska, Świeca (2014).

Osoby ankietowane zapytano również o sposób spędzania wolnego czasu. Ok. 95% ankietowanych wskazuje, że głównie wypoczywa nad wodą. Ok. 25% deklaruje, że spędza czas także w lokalach rozrywkowych i spacerując po najbliższej okolicy. Prawie 19% ankietowanych w czasie wolnym uprawia sporty (głównie jest to jazda na rowerze i sporty wodne). Zaledwie ok. 7,5% wskazań dotyczyło zwiedzania okolicznych miejscowości.

Zdecydowana większość ankietowanych (96,5%) turystów uważa teren za atrakcyjny, w tym 59,4% za „raczej atrakcyjny” oraz 37,1% – „bardzo atrakcyjny”. W najmniejszym odsetku wskazań (0,1%) podano, że jest „nieatrakcyjny” (ryc. 14).

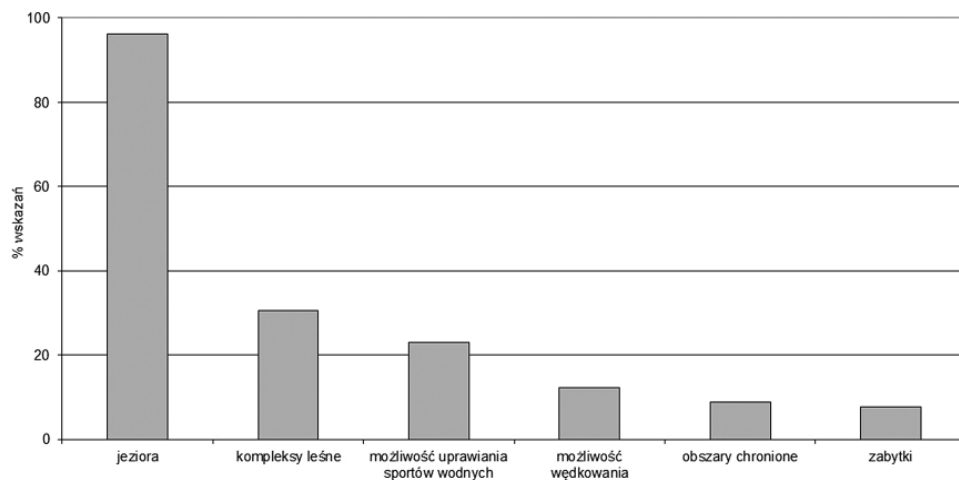
Ryc. 14. Ocena atrakcyjności turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego przez turystów

Źródło: Krukowska, Świeca (2014).

Według ankietowanych o atrakcyjności analizowanego obszaru w głównej mierze decydują jeziora (96,3% wskazań), lasy (30,5%) i możliwość uprawiania sportów wodnych (22,9%) (ryc. 15).

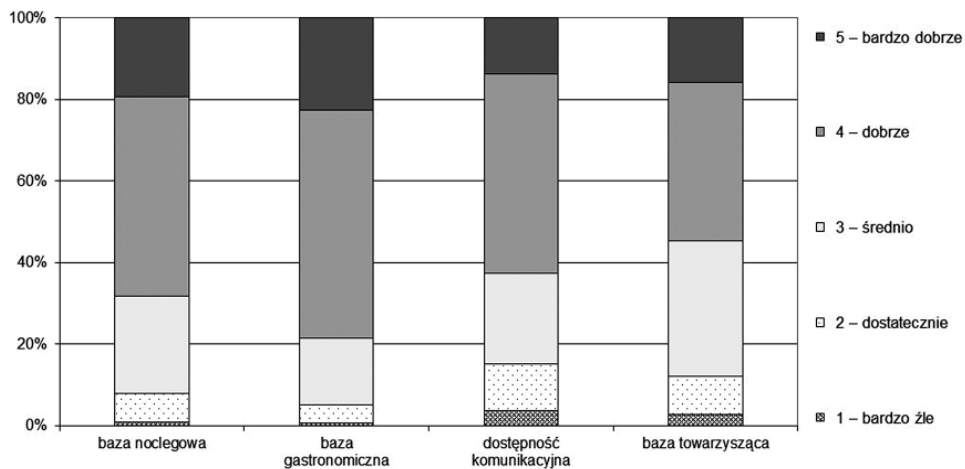
Ankietowanych turystów poproszono również o ocenę – w skali od 1 (bardzo źle) do 5 (bardzo dobrze) – zagospodarowania turystycznego istniejącego na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim (ryc. 16). Najlepiej oceniono bazę gastronomiczną – 55,9% osób oceniło ją „dobrze”, a 22,6% – „bardzo dobrze”. Jednocześnie zaledwie 0,6% stanowiła ocena „bardzo źle”. Najgorzej ocenionym elementem zagospodarowania turystycznego jest dostępność komunikacyjna – możliwość dojazdu i poruszania się po terenie. Ponad 15% ankietowanych oceniło ją „źle” (11,5%) i „bardzo źle” (3,8%). W przypadku tego elementu przyznano też najmniej ocen „bardzo dobrych” – 13,6% (ryc. 16).

W kolejnym pytaniu poproszono o wskazanie słabych stron zagospodarowania turystycznego obszaru. Największa grupa osób podkreśliła zbyt małą liczbę szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych oraz zbyt niski standard obiektów noclegowych (odpowiednio 36,9% i 33,7%). Respondenci negatywnie ocenili też istniejącą sieć połączeń komunikacyjnych (28,2%) oraz wskazali na brak lub zbyt małą ilość wypożyczalni sprzętu wodnego (22,1%).

Ryc. 15. Elementy decydujące o atrakcyjności turystycznej Pojezierza Łęczyno-Łódzkiego

Źródło: Krukowska, Świeca (2014).

Ryc. 16. Ocena elementów zagospodarowania turystycznego

Źródło: Krukowska, Świeca (2014).

Wśród propozycji zmian, jakie należałoby poczynić, aby teren stał się bardziej atrakcyjny, najwięcej (19,2%) dotyczyło rozbudowy lub poprawy istniejącej infrastruktury sportowo-rozrywkowej (w tym: boisk, zjeżdżalni, placów zabaw dla dzieci, wypożyczalni sprzętu wodnego). Duża grupa ankietowanych (15,8%) wskazała również na konieczność zwiększenia dbałości o czystość (m.in. ustawienia koszy na śmieci w pobliżu plaży). Ponadto same plaże i pomosty na jeziorach według 15,0% respondentów powinny zostać poprawione (lub stworzone). Wiele osób wskazało także na konieczność podniesienia standardu istniejących obiektów bazy noclegowej (10,5%) i gastronomicznej (6,7%). Spośród elementów bazy towarzyszącej szczególną uwagę zwrócono na szlaki turystyczne (głównie rowerowe), a właściwie ich brak – 4,4% odpowiedzi. Wśród odpowiedzi mniej licznych, ale istotnych, pojawił się element braku promocji oraz informatorów i folderów, które pozwalałyby na odwiedzenie ciekawych miejsc w okolicy, w której wypoczywają.

4.3. Podsumowanie

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jako region fizjograficzny zostało wyznaczone w oparciu o występowanie jezior. Zajmują one prawie 3% jego powierzchni – 55 jezior naturalnych o powierzchni przekraczającej 0,01 km² i sześć jezior zamienionych w zbiorniki retencyjne. Naturalne zbiorniki wodne Pojezierza są przeważnie jeziorami małymi (o powierzchni do kilkudziesięciu hektarów), o kształtach zbliżonych do koła lub owalu, o niewielkiej głębokości.

Występujące na obszarze Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego walory turystyczne – zarówno przyrodnicze, jak i kulturowe – predysponują ten obszar do uprawiania wielu rodzajów turystyki. Początki kolonizacji turystycznej Pojezierza sięgają lat 50. i 60. XX wieku. Jego przestrzeń turystyczna ukształtowała się w wyniku dwóch bardzo intensywnie zachodzących zjawisk: powstania i funkcjonowania zakładowych ośrodków wczasowych (rozwój turystyki socjalnej w latach 1956–1989) oraz rozwoju zjawiska drugich domów (od połowy lat 80. XX wieku).

Przeprowadzona na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim analiza ruchu turystycznego wskazuje, iż najbardziej popularną formą turystyki jest wypoczynek pobytowy, głównie w okolicach jezior. Skala i natężenie zjawiska są związane z atrakcyjnością jezior i terenów je otaczających – główną rolę odgrywają tu lasy. Ze względu na coraz większe zainteresowanie aktywnym

wypoczynkiem (turystyka piesza, rowerowa, konna, kajakowa, żeglarska) na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim rozwija się odpowiednia infrastruktura.

Turyści wypoczywający na terenie Pojezierza w zdecydowanej większości (96,5%) uważają teren za atrakcyjny turystycznie, a za jego największy atut uznają jeziora (96,3%). Ruch turystyczny jest w głównej mierze sezonowy, gdyż zdecydowana większość odwiedza ten teren w lipcu i sierpniu. Związane jest to przede wszystkim z tym, iż najczęściej podawanym motywem przyjazdu była możliwość wypoczynku nad wodą (87,4%).

Obecnie zauważa się próby przyciągnięcia turystów poza typowym sezonem wakacyjnym. Najczęściej jest to związane z turystyką biznesową (konferencje, szkolenia) – coraz więcej obiektów jest przystosowywanych do oferowania tego typu usług. Jednocześnie zauważalna jest pojawiająca się pewna „specjalizacja” – powstały m.in. ośrodki rehabilitacyjno-wypoczynkowe, dysponujące specjalistycznym sprzętem niezbędnym do prowadzenia turnusów leczniczych. Jednakże jednym z poważniejszych problemów dotyczących rozwoju turystyki na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim jest miejscowe nadmierne zagęszczenie obiektów infrastruktury turystycznej. Otoczenie niektórych jezior (m.in. jezior Białe, Bialskie) jest przeciążone, co często obniża jakość wypoczynku w ich sąsiedztwie.

Roztocze – od krainy fizjograficznej do regionu turystycznego

5

TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK, EWA SKOWRONEK, ANDRZEJ ŚWIECA

Nazwa Rostocze, w odniesieniu do regionu w aktualnych granicach, pojawiła się w literaturze przedmiotu stosunkowo późno. Początkowo jako Rostocze Lwowsko-Tomaszowskie (Łomnicki 1887) określano południowy segment regionu na terenie ówczesnej Galicji – obecnie znajdujący się częściowo na Ukrainie. Tę część oznaczył na mapach także E. Romer (1924, 1928). Rostocze, w kontekście obecnych granic, wyróżnił J. Siemiradzki (1910), określając je jako pasmo wzgórz rozciągające się pomiędzy Kraśnikiem a Lwowem. Mimo to S. Lencewicz (1922, 1937) nadal stosował nazwę Rostocze Lwowsko-Tomaszowskie dla obszaru zdefiniowanego przez J. Siemiradzkiego (1910). W późniejszych opracowaniach (np. Pawłowski 1938a; Klimaszewski 1946; Jahn 1956) nazwy Rostocze używano konsekwentnie w stosunku do całego regionu.

Rostocze w krajobrazie lubelskiego pasa wyżynnego zaznacza się jako wyraźne pasmo wzniesień zorientowanych NW-SE, ciągnące się od Kraśnika do Lwowa. Ogólna jego długość wynosi ok. 180 km, w tym w granicach Polski – 110 km, a szerokość zmienia się od kilkunastu do dwudziestu kilku kilometrów (Buraczyński 1995). W granicach Polski Rostocze łączy Wyżynę Lubelską z Podolem oraz oddziela Kotlinę Sandomierską od Kotliny Nadbuża. Stanowi także dział wodny II rzędu pomiędzy Bugiem, Wieprzem a Sanem.

Pod względem orograficznym cechuje się urozmaiconą powierzchnią (ostańce i wzniesienia, doliny różnej rangi). Wysokości bezwzględne wzrastają nierównomiernie od ok. 300 m n.p.m. na krańcu północno-zachodnim do 390 m n.p.m. – na południowo-wschodnim. Granice regionu są wyznaczone przez wyraźne krawędzie (o wysokości kilkudziesięciu metrów). Dobrze czytelne są zwłaszcza granice południowo-zachodnia i północna.

Pod względem geologicznym Rostocze jest zbudowane z późnokredowych opok, opok marglistych oraz gez kampanu i mastrychtu (Cieśliński, Kubica, Rzechowski 1996). Osady paleogeńskie – piaski i piaskowce eocenu – występują w rowie tektonicznym Sołokiji, zaś neogeńskie – wapienie detrytyczne, litotamniowe i rafowe oraz piaski i piaskowce – w południowo-zachodniej strefie krawędziowej (Areń 1962; Ney 1969; Musiał 1987; Buraczyński, Krzowski 1994). Pod względem tektonicznym Rostocze można uważać za zrąb inwersyjny wydźwignięty wzdłuż uskoku brzeżnych oddzielających od północy zapadlisko przedkarpackie (Harasimiuk 1980) lub za wielkoskalową strukturę kwiatową w świetle aktualnych materiałów geologicznych (Jankowski, Margielewski 2015).

Pod względem hydrograficznym grzbiet polskiej części regionu rozgranicza dorzecza II rzędu: Sanu, Wieprza i Bugu. Z jego wododziałowym charakterem wiąże się gwarowa nazwa „rostocz” oznaczająca obszar, z którego wody „się rostaczają” (odpływają) w różnych kierunkach. Rostocze wyróżnia się dużą zasobnością wód podziemnych (szczególnie w węglanowych skałach późnokredowych), licznymi i wydajnymi źródłami, małą gęstością sieci rzecznej oraz wyrównanym odpływem rzeczny w ciągu roku (Michalczyk 1986; Michalczyk, Kowalczuk 2002). Rzeki spływające do Kotliny Sandomierskiej mają niekiedy duży i niewyrównany spadek.

Pod względem klimatycznym Rostocze wyróżnia się podwyższoną sumą opadów we wszystkich porach roku. Znaczny gradient opadowy zaznacza się nie tylko po stronie SW – wystawionej na wiatry niosące wilgoć, ale również po stronie przeciwnej, na pograniczu z Grzędą Sokalską (Kaszewski, Mru-gała, Warakowski 1995). Charakteryzuje się również największym w Polsce kontynentalizmem termicznym (Kaszewski i in. 2015), największym zachmurzeniem w lecie, największą liczbą dni pogodnych w roku oraz wczesnym występowaniem przymrozków (Woś 2010).

Dużą zmienność typów gleb na Rostoczku warunkują: zróżnicowane litologicznie utwory pokrywowe, rzeźba terenu, klimat oraz zasoby wodne. Wapnistość gleb i obfitość wchłanianej przez nie wody stwarza korzystne warunki dla życia wielu roślin o bardzo wymagających warunkach glebowych (Turski i in. 1993). Różnorodność gleb pociąga za sobą odmienność florystyczną poszczególnych subregionów.

Rostocze stanowi ponadto odrębną krainę biogeograficzną i rubież dla licznych gatunków zwierząt i roślin niżowych, podolskich i karpackich (buk, jodła, świerk) (Izdebski, Grądziel 1971).

5.1. Roztocze w podziałach regionalnych Polski

Roztocze, niekiedy wraz z Wyżyną Lubelską, wielokrotnie wydzielano w regionalizacjach przyrodniczych, geomorfologicznych, fizjograficznych, fizycznogeograficznych i geograficznych Polski.

„Rostocze” zostało wyróżnione przez A. Rehmana (1895–1904), twórcę pierwszej koncepcji podziału Polski na regiony naturalne, w nawiązaniu do cech geomorfologicznych i hydrograficznych. Autor scharakteryzował, pod względem fizycznogeograficznym, jednak tylko jego część południową – grzbiet Lwowsko-Kazimierski.

Opis krainy Roztocza, wydzielonej jako część Płyty Czarnomorskiej, zawiera trzeci rozdział *Geograficzne krainy Polski* w podręczniku *Geografia Polski* autorstwa S. Pawłowskiego (b.d.w.). Podstawą tej regionalizacji były cechy budowy geologicznej i rzeźby terenu.

Roztocze pojawiło się również w opracowaniach S. Lencewicza (1922; 1937), który spopularyzował koncepcję W. Nałkowskiego (1913) o „pasowości” rzeźby i krajobrazu Polski. Autor ten na mapie *Podział Polski na regiony geograficzne* wyodrębnił Roztocze jako krainę naturalną (Lencewicz 1937). Jednakże w opisie, w odniesieniu do całego regionu, używa nazwy Roztocze Lwowsko-Tomaszowskie.

Roztocze, jako region III rzędu, zostało wyróżnione także w granicach Wyżyn Wschodnich w podziale Polski przyjętym na zjeździe geografów w Krakowie w dniach 9–11 kwietnia 1922 roku (Sawicki 1922). Jednakże regionalizacja ta nie była później jednoznacznie stosowana.

„Garb” Roztocza zwięźle i treściwie scharakteryzował M. Klimaszewski (1946) w pracy związanej z mapą *Podział morfologiczny południowej Polski*. Północną granicę regionu poprowadził wzdłuż doliny Poru, a południowo-zachodnią – na podstawie gradientu wysokości pomiędzy Roztoczem a Kotliną Sandomierską.

Roztocze jako region fizjogeograficzny III rzędu (w pasie krajobrazowym starych gór i wyżyn) wyróżnił S. Pietkiewicz (1947) w oparciu o kryterium morfograficzne na mapie *Regiony fizjogeograficzne Polski*. Autor ten poprowadził granice: południowo-zachodnią oraz północno-wschodnią, podobnie jak M. Klimaszewski (1946).

Roztocze jako region naturalny wydzielił S. Lencewicz (1955) w pasie starych gór i wyżyn. Głównymi kryteriami były cechy: geologiczne, hipsometryczne, hydrograficzne, klimatyczne, florystyczne, faunistyczne.

Jako makroregion (makrochorę) w prowincji Wyżyny Małopolskiej Roztocze wyróżnił J. Kondracki (1968) w fizycznogeograficznej regionalizacji ziem

polskich na tle podziału Europy w układzie dziesiętnym. W późniejszych regionalizacjach wyróżniał on Roztocze nadal jako makroregion, ale w granicach podprowincji Wyżyny Wschodniomałopolskiej (Kondracki 1988) lub Wyżyny Lubelsko-Lwowskiej, dzieląc go na mniejsze jednostki regionalne – mezoregiony: Roztocze Zachodnie, Roztocze Środkowe, Roztocze Wschodnie (Kondracki 2000).

Niewiele uwagi poświęcił tej krainie M. Janiszewski (1959) w swoim podziale Polski na regiony geograficzne. Wymienił on Roztocze jako część Płyty Czarnomorskiej – jednej z głównych form ukształtowania pionowego Małopolski.

Roztocze, łącznie z Wyżyną Lubelską, potraktowała w książce *Geografia Polski. Krainy geograficzne* A. Dylikowa (1973). W charakterystyce regionalnej wyróżniła je jednak jako odrębny region, dzieląc go za A. Chałubińską i T. Wilgatem (1954) na trzy części: Roztocze Zachodnie (lessowe), Roztocze Środkowe (wapienno-piaszczyste) i Roztocze Południowe. Granicę pomiędzy Roztoczem Zachodnim a Roztoczem Środkowym poprowadziła wzdłuż południkowej doliny Wieprza i Padołu Józefowa, wskazując w przypisie na propozycję A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954) dotyczącą oddzielenia od Roztocza Zachodniego – jako Roztocza Szczebrzeszyńskiego – obszaru zawartego pomiędzy południkowymi dolinami Gorajca i Wieprza.

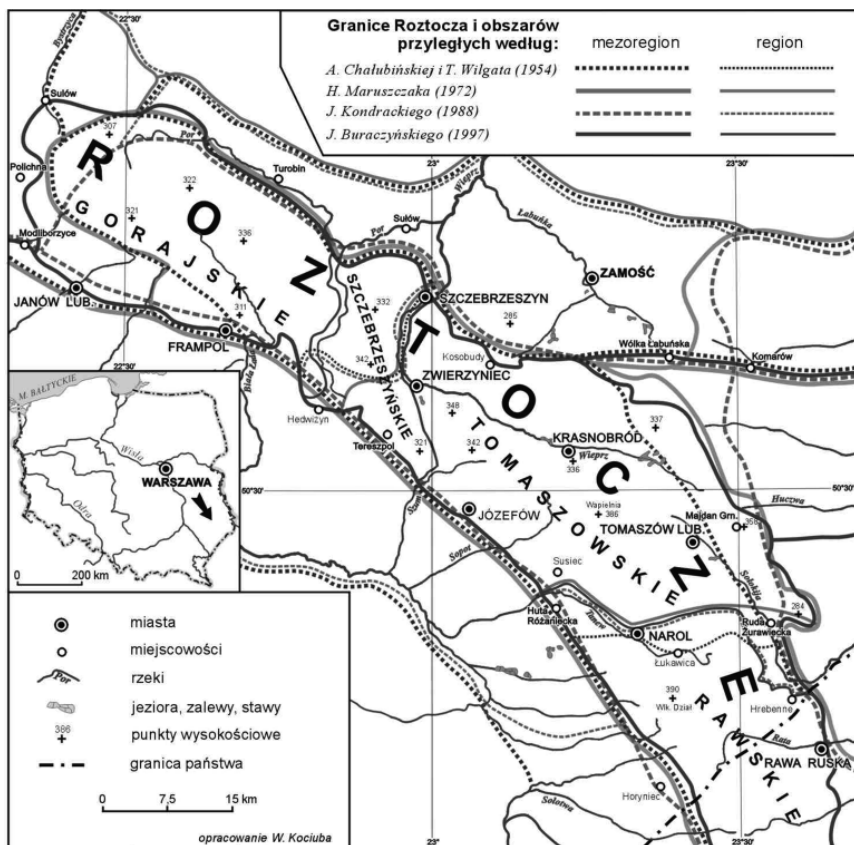
Roztocze charakteryzowano także dla różnych potrzeb przede wszystkim jako region geograficzny i geomorfologiczny (Brzezińska-Wójcik 1998, 2016; Brzezińska-Wójcik, Bartoszewski 2004; Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk 2006).

Badania prowadzone w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu w latach 1948–2016 zaowocowały wydzieleniami i podziałami Roztocza w różnych ujęciach – fizjograficznym (Chałubińska, Wilgat 1954), geomorfologicznym (Buraczyński 1976, 1995) oraz turystycznym (Świeca i in. 2015).

5.2. Roztocze jako kraina fizjograficzna

Roztocze jako krainę fizjograficzną II rzędu w pasie wyżyn wydzielili A. Chałubińska i T. Wilgat (1954). Podstawę tej szczegółowej regionalizacji stanowiły elementy składowe środowiska geograficznego, takie jak budowa geologiczna, hipsometria, rzeźba, hydrografia, klimat, gleby i roślinność. Istotną pomocą był *Atlas Regionalny Lubelskiego*, opracowany pod kierunkiem prof. F. Uhorczaka.

Ze względu na cechy budowy geologicznej i rzeźby autorzy podzielili Roztocze na trzy części: Roztocze Zachodnie, Roztocze Środkowe i Roztocze Południowe. Poświęcili sporo miejsca problemowi granic pomiędzy częściami, zastanawiając się nad rangą obszaru zawartego między południkowymi dolinami przełomowymi Gorajca i Wieprza – wydzielonego później jako Roztocze Szczebrzeszyńskie przez J. Buraczyńskiego (1995). Ostatecznie granice Roztocza Zachodniego A. Chałubińska i T. Wilgata (1954) poprowadzili doliną Poru, południkową doliną Wieprza pomiędzy Wywłóczką a Kawęczynem, granicą zasięgu lessu wzdłuż linii Wywłóczka – Czarnystok i wzdłuż krawędzi opadającej ku Kotlinie Sandomierskiej. Granicę pomiędzy Roztoczem Środkowym a Roztoczem Południowym poprowadzili od źródeł Różańca w kierunku Narola, a dalej ku wschodowi obniżeniem dolinnym do Lubyczy Królewskiej w dolinie Sołokiji (ryc. 17).

Ryc. 17. Koncepty wybranych podziałów regionalnych Roztocza

Źródło: Brzezińska-Wójcik, Bartoszewski (2004)

Zamiast statycznego opisu wydzielonych części Roztocza, A. Chałubińska i T. Wilgat (1954) zwrócili uwagę na cechy charakterystyczne każdej z nich, ale na zasadzie różnic i podobieństw. Najwięcej różnic odniesiono do cech budowy geologicznej. Zwrócono przede wszystkim uwagę na utwory powierzchniowe. Roztocze Zachodnie cechuje miększa warstwa lessu, podczas gdy Roztocze Środkowe – wapienne skały wieku kredowego oraz piaski czwartorzędowe, zaś Roztocze Południowe – wapienne utwory neogeńskie (nazywane dawniej trzeciorzędowymi). Z opisanymi cechami powiązano zróżnicowanie hipsometryczne – wysokości największe (385 m n.p.m.) wyróżniają Roztocze Południowe, zaś najmniejsze (340 m n.p.m.) – Roztocze Zachodnie. Podkreślono też różny stopień rozcięcia wydzielonych części regionu. Zwrócono uwagę na największą gęstość sieci dolin na Roztoczu Zachodnim oraz na najbardziej uporządkowany przebieg dolin na Roztoczu Środkowym. Uwydatniono także zróżnicowanie gleb i wskazano na związaną z nimi różnorodność florystyczną poszczególnych subregionów.

W zakresie podobieństw zaakcentowano wyrazistość południowo-zachodniej krawędzi Roztocza i podkreślono jego rolę jako działu wodnego. Uwydatniono przy tym rolę regionu jako bariery orograficznej w odniesieniu do cech klimatycznych, zwłaszcza opadu i wiatru.

Reasumując, należy podkreślić, że autorzy tego fizjograficznego podziału w sposób ponadczasowy scharakteryzowali region i uwydatnili jego cechy indywidualne.

5.3. Roztocze jako region geomorfologiczny

W opracowaniach lubelskiego ośrodka geograficznego, podejmujących problem wydzielania jednostek regionalnych, Roztocze jako region geomorfologiczny wyróżniano początkowo na podstawie jego cech hipsometrycznych, a następnie również w oparciu o wyniki badań terenowych.

W regionalizacjach uwzględniających cechy morfometryczne stosowano wskaźniki: wysokości względnych, wysokości średnich, górnych poziomów denudacyjnych i dolnych poziomów denudacyjnych (Rosiecka 1947), wysokości względnych (Strojna 1951; Uhorczak, Strojna 1972) oraz urzeźbienia i wysokości względnej (Chałubińska, Przesmycka 1963).

Roztocze, spośród czterech regionów wyższego rzędu, wyodrębniła S. Rosiecka (1947) w pierwszej niepublikowanej, ale referowanej w 1948 roku na

publicznym zebraniu Lubelskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Geograficznego, morfologicznej regionalizacji Wyżyny Lubelskiej.

Pierwszy szkic morfologiczny Roztocza z Wyżyną Lubelską, oparty na materiale kartograficznym i obserwacjach terenowych, zaprezentował A. Jahn w 1954 roku. W porównaniu z podziałem S. Rosieckiej, autor dokładniej określił granice wyróżnionych krain. Są one niemal zgodne z granicami poprowadzonymi przez M. Klimaszewskiego (1946) i S. Pietkiewicza (1947). Różnica w ich przebiegu polega na tym, że A. Jahn (1954) zaliczył do Roztocza znaczny płat wyżynny na północ od doliny górnego Wieprza, a granicę z Grzędą Sokalską poprowadził zupełnie schematycznie. Geomorfologiczny makroregion Roztocza w prowincji Wyżyny Lubelsko-Wołyńskie wydzielił m.in. H. Maruszczak (1972).

Przez wiele lat dość ożywiona dyskusja dotyczyła geomorfologicznego podziału Roztocza na mniejsze jednostki oraz ich nazewnictwa. Za niewystarczający podział Roztocza na trzy krainy fizjograficzne przez A. Chałubińską i T. Wilgata (1954) uważali H. Maruszczak i T. Wilgat (1956). Zaproponowali oni wydzielenie co najmniej czterech części, różniących się pod względem geomorfologicznym, oraz zmianę ich nazewnictwa. Poszczególne części – Roztocze Gorajskie (wcześniej Zachodnie), Tomaszowskie (Środkowe), Rawskie i Lwowskie (Południowe) nazwali od większych miejscowości położonych w tych subregionach.

W 1972 roku kolejny podział Roztocza zaproponował H. Maruszczak. Podobnie jak A. Chałubińska i T. Wilgat (1954) podzielił je na trzy części (Roztocze Gorajskie, Roztocze Tomaszowskie, Roztocze Rawskie) w nawiązaniu do nazewnictwa H. Maruszczaka i T. Wilgata (1956). Generalnie zasięg Roztocza Gorajskiego oznaczył tak samo, jak A. Chałubińska i T. Wilgat (1954). Zaproponował jednak nieco inny przebieg granicy Roztocza Tomaszowskiego z Grzędą Sokalską (ryc. 17).

W 1974 roku zmianę w wyznaczaniu granicy pomiędzy Roztoczem Tomaszowskim a Roztoczem Rawskim w porównaniu do podziałów A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954) oraz H. Maruszczaka (1972) zaproponował J. Buraczyński (1976). Autor poprowadził granicę wzdłuż równoleżnikowych dolinek od Rebizantów przez Maziły, Bełzec, Sikławce do Machnowa i włączył blok (płaskowyż) Paar do Roztocza Rawskiego (ryc. 17).

Roztocze na trzy makroregiony (Roztocze Gorajskie, Roztocze Tomaszowskie, Roztocze Rawskie), na podstawie kryterium geologicznego, podzieliła S. Gilewska (1986), stosując ich nazewnictwo za H. Maruszczakiem (1972).

W 1995 roku do konieczności wydzielenia Roztocza Szczebrzeszyńskiego powrócił J. Buraczyński w kontekście dyskusji A. Chałubińskiej i T. Wilgata (1954). W konsekwencji, biorąc pod uwagę cechy budowy geologicznej i rzeź-

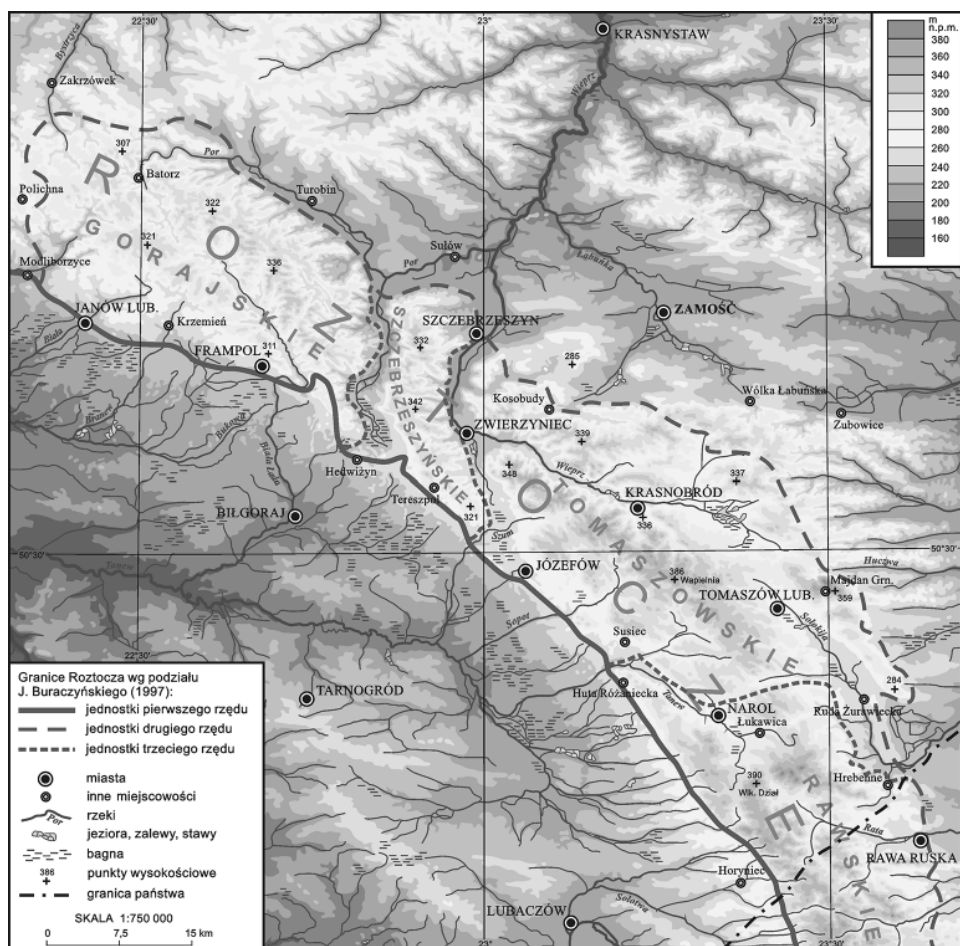
by terenu, zaproponował w granicach Polski podział Roztocza na cztery części. Podobnie jak poprzedni autorzy regionalizacji, zachował nazwy: Roztocze Gorajskie, Roztocze Tomaszowskie i Roztocze Rawskie, ale z dotychczasowego Roztocza Gorajskiego wydzielił obszar zawarty między południkowymi dolinami przełomowymi Gorajca i Wieprza jako Roztocze Szczebrzeszyńskie. Na podstawie kryterium tektonicznego zaproponował również zmianę w dotychczasowym przebiegu granicy pomiędzy Roztoczem Tomaszowskim i Grzędą Sokalską. Poprowadził ją suchą doliną Rachodoszcze – Lipsko, Kotliną Kryniczanki, Kotliną Wieprzowego Jeziora, a następnie wschodnim skłonem Garbu Majdanu Górnego – odmiennie niż A. Jahn (1954), A. Chałubińska i T. Wilgat (1954) oraz H. Maruszczak (1972). Autor zaproponował ponadto inny przebieg granicy między Roztoczem Tomaszowskim i Roztoczem Rawskim, prowadząc ją wzdłuż doliny Tanwi, a następnie doliną Łukawicy do Lubyczy Królewskiej (ryc. 17).

Zaproponowany przez J. Buraczyńskiego (1995) geomorfologiczny podział obszaru Roztocza (w granicach Polski) na subregiony geomorfologiczne: Roztocze Gorajskie, Roztocze Szczebrzeszyńskie, Roztocze Tomaszowskie oraz Roztocze Rawskie (ryc. 18) – dość mocno utrwalił się w regionalnych opracowaniach autorów polskich i ukraińskich.

W zaproponowanej regionalizacji autor bardzo wyraźnie podkreśla genetyczny związek naturalnych granic (krawędzi) z cechami budowy geologicznej całego regionu oraz subregionów, w tym zwłaszcza z uskokami. Zwraca przy tym uwagę na rolę procesów erozji, denudacji i akumulacji w kształtowaniu ich cech krajobrazowych. W opisie każdego z wymienionych subregionów uwypukla cechy budowy geologicznej i związane z nimi elementy rzeźby terenu. W każdym subregionie wyróżnia jeszcze mniejsze jednostki, zwane blokami.

Roztocze Gorajskie, nazywane pierwotnie Zachodnim (Chałubińska, Wilgat 1954), dzieli J. Buraczyński (1997, [red.] 2002) na trzy bloki: północny (Batorza–Gorajca), środkowy (Wierzchowisk–Abramowa), południowy (Modliborzyc–Frampola), rozdzielone dolinami Poru – Białej Łady oraz krawędzią wewnętrzną – predysponowanymi strefami tektonicznymi.

Bloki północny i środkowy wyróżniają się pokrywą lessu, zaś blok południowy – zachowanymi fragmentarycznie czwartorzędowymi utworami glacialnymi i fluwioglacjalnymi (Buraczyński 1986; Maruszczak 1991). Pod lessem przeważają opoki kampanu i mastrychtu (Cieśliński, Wyrwicka 1970), zaś pod pokrywą utworów poglacjalnych – miocenne wapienie organodetrytyczne (Bielecka 1967). Miększa pokrywa lessu na blokach północnym i środkowym sprawia, że wyróżniają się one gęstą siecią wąwozów (maksymalną – 8,7 km/km² – k. Branwi i Komodzianki) i suchych dolin (Buraczyński 1965, 1968).

Ryc. 18. Koncepcja regionalizacji geomorfologicznej Roztocza według J. Buraczyńskiego (1995)

Źródło: opracowanie W. Kociuby.

W granicach bloku północnego znajduje się najwyższe wzniesienie całego subregionu – Grabowa Góra k. Jędrzejówki (336,6 m n.p.m.). W środkowym bloku charakterystyczne są doliny asymetryczne, zorientowane południkowo.

Blok południowy charakteryzuje się występowaniem spłaszczenia wierzchowinowego (300–320 m n.p.m.) o cechach stoliwa zbudowanego ze skał późnokredowych. Jego krajobraz urozmaicają wzgórza ostańcowe (Buraczyński 1997), zbudowane z detrytycznych i rafowych wapieni miocenu (Bielecka 1967; Musiał 1987).

Roztocze Szczepreszyńskie J. Buraczyński (1997, [red.] 2002) dzieli na trzy bloki – północny (Szczepreszyna), środkowy (Turzyńca–Szozdy), południowy (Tereszpoła), rozdzielone suchymi dolinami o przebiegu subrownołęźnikowym.

Blok północny jest zbudowany z opok mastrychtu przykrytych miększą pokrywą lessu (Marszałek, Małek, Drzymała 1995). Obszar jest rozcięty gęstą siecią wąwozów (maksymalnie 10,5 km/km² w okolicach Szczepreszyna) i suchych dolin. W pasie wyżyn polskich jest to obszar najsilniej niszczonej erozją wąwozową (Buraczyński 1975).

Blok środkowy jest zbudowany z geoz póżnokredowych, przykrytych lokalnie przez mioceńskie wapienie litotamniowe (Musiał 1987; Popielski 1992) oraz czwartorzędowe utwory piaszczyste. Do charakterystycznych elementów rzeźby terenu należą spłaszczenia wierzchowinowe nadbudowane ostańcami oraz długie suche doliny. Spośród ostańców wyróżnia się Góra Dąbrowa – najwyższe wzniesienie w całym subregionie (343,8 m n.p.m.).

Blok południowy jest zbudowany z geoz mastrychtu (Popielski 1992), przykrytych mioceńskimi piaskami kwarcowymi z glaukonitem oraz różnymi odmianami wapieni (rafowych, litotamniowych) (Musiał 1987). W strefie krawędziowej charakterystyczne są piaski eoliczne tworzące wydmy wałowe o wysokościach do 10 m (Buraczyński 1993). W nawiązaniu do litologicznych cech tych utworów koło Tereszpoły wyróżnia się dwudzielny pas wzgórz ostańcowych (310–320 m n.p.m.), górujących ponad poziomem wierzchowinowym (280–300 m n.p.m.). Występują także pojedyncze skałki na zboczach wzgórz (Maruszczak, Wilgat 1956; Złonkiewicz 1990).

Roztocze Tomaszowskie charakteryzuje się przewagą skał póżnokredowych nad paleo- i neogeńskimi. J. Buraczyński (1997, [red.] 2002) wyróżnia w tym subregionie także trzy bloki – północny (Żurawnicy–Machnowa), środkowy (Zwierzyńca–Pasiek), południowy (pomiędzy dolinami Szumu i Narola–Kadłubisk), rozdzielone krawędziami o założeniach tektonicznych lub dolinami. Blok północny od południowego oddziela niemal równoleżnikowa dolina Wieprza. Charakterystyczną cechą tektoniczną tego subregionu jest mozaika licznych drobnych bloków tektonicznych, nierównomiernie wyniesionych i przechyłonych, pooddzielanych drugorzędnymi uskokami (Harasimiuk 1980).

Blok północny jest zbudowany z póżnokredowych margli, opok i kredy piszącej mastrychtu w części północno-wschodniej oraz opok i margli mastrychtu w części zachodniej (Cieśliński i in. 1996). Skały te są lokalnie przykryte pokrywą lessu. Dość urozmaicona rzeźba terenu jest wynikiem litologicznego zróżnicowania skał mastrychtu. Liczne są suche doliny nawiązujące do przebiegu drugorzędnych uskoków, zaś w strefie wychodni margli

rozwinęła się kotlina górnego Wieprza i Kryniczanki. W granicach płatów lessu koło Krynic i Majdanu Górnego, w pobliżu granicy z Grzędą Sokalską, charakterystyczne są płytkie systemy wąwozowe.

Blok środkowy, zbudowany z gez, opok i margli mastrychtu, charakteryzują struktury antyklinalne (m.in. Stanisławowa, Krasnobrodu), porozbijane przez uskoki normalne (Cieśliński i in. 1996; Jankowski, Margielewski 2015). Skały późnokredowe są przykryte przez iły i ilowce oraz piaski glaukonitowe i piaskowce eocenu, wypełniające dolinę Sołokiji (Kasiński, Piwocki 1994; Buraczyński, Krzowski 1994), oraz lokalnie wapienie mioceneskie (Musiał 1987). Koło Łuszczacza na wysokości 350 m n.p.m. stwierdzono największe kompleksy wydm (Buraczyński 1993). Spośród innych form rzeźby wyróżniają się głębokie doliny (m.in. Szur – Ciotusza, Zielone – Ulów) nawiązujące do spękań radialnych w osiach antyklin. Ponad poziom wierzchowinowy 330–350 m n.p.m. wznosi się ostaniec Wapielnia, najwyższy w subregionie – 386,2 m n.p.m.

Blok południowy generalnie obejmuje strefę krawędziową subregionu zbudowaną z gez kampanu (Wyrwicka 1980; Cieśliński i in. 1996). Przykrywają je utwory mioceneskie (wapienie organodetrytyczne badenu) tworzące nieciągłą pokrywę o zróżnicowanej miąższości (Musiał 1987). Najbardziej powszechne w tej części subregionu są piaski eoliczne (pokrywowe i wydymowe) ze zlodowacenia wisły (Buraczyński 1993). Południowo-zachodnia strefa krawędziowa składa się z kilku elementów strukturalnych: wzgórz zewnętrznych Pardysówki i Nowin, padołu Józefowskiego oraz wzgórz wewnętrznych między Senderkami a Majdanem Sopockim (Maruszczak, Wilgat 1956). Jej urozmaicona rzeźba jest związana z odpornością skał mioceneskich oraz z nierównomiernym podnoszeniem i rotowaniem bloków strukturalnych (Jaroszewski 1977; Harasimiuk 1980; Buraczyński 1984; Brzezińska-Wójcik 2013). Rzeki Szum, Sopot i Tanew przecinają strefę krawędziową, tworząc doliny przełomowe SW-NE z szypotami w korycie.

Roztocze Rawskie obejmuje najbardziej na południe wysuniętą część Roztocza w granicach Polski. Tworzy je jeden blok zbudowany z gez kampanu (Wyrwicka 1980; Cieśliński i in. 1996), przykrytych wapienno-piaszczystymi utworami miocenu w części zachodniej. Wschodnią część budują gezy, opoki i margle mastrychtu przykryte lokalnie (tylko w rowie tektonicznym Sołokiji) przez piaski glaukonitowe i piaskowce eocenu, wypełniające dolinę Sołokiji (Kasiński, Piwocki 1994; Buraczyński, Krzowski 1994). W okolicach Radruża i Siedlisk stwierdzano występowanie piasków i ilów z wkładkami węgla brunatnego, reprezentującego piętro karpatu (Kasiński, Piwocki 1994). W okolicy Siedlisk osobliwością w tych utworach są skrzemionkowane pnie drzew. Wśród sfosylizowanego drewna dominują gatunki iglaste, w tym *Taxodioxylon*

taxodii Gothan (Kłusek 2006). Podobnie jak w innych subregionach wyróżniając się na tym obszarze podrzędne bloki strukturalne, oddzielone dolinami o założeniach tektonicznych (Harasimiuk 1980).

Ponad poziomy wierzchowinowe – na dziale wodnym Tanwi, Sołokiji i Raty – wznoszą się wzgórza ostańcowe o wysokościach ok. 390 m n.p.m. W korytach przełomowych segmentów niektórych dolin widoczne są progi skalne. Wśród innych form rzeźby charakterystyczne są skałki i jaskinie.

5.4. Roztocze jako region turystyczny

Jako region Roztocze ma duży potencjał środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego, który decyduje o jego wysokiej wartości krajoznawczej, estetyczno-widokowej, wypoczynkowej i zdrowotnej. Mimo to przez wiele lat – z powodu niewystarczającej wiedzy, słabo rozwiniętej infrastruktury i peryferyjnego położenia oraz braku promocji – nie był on dostrzegany i odwiedzany przez turystów ani szczegółowo analizowany przez badaczy geografii turystyki.

Nazwa Roztocze, w odniesieniu do regionów turystycznych Polski wydzielanych w oparciu o różne kryteria, pojawiała się w nielicznych opracowaniach naukowych. Region opisywano w sposób ogólny, bez przywoływania jego cech charakterystycznych i aktualnego stanu zagospodarowania. W literaturze przedmiotu z zakresu geografii turystyki nazwa Roztocze pojawiła się po raz pierwszy w opracowaniu S. Leszczyckiego (1937) w klasyfikacji regionów uzdrowiskowych Polski. Nie ma jej w pierwszej powojennej regionalizacji turystycznej Polski autorstwa M.I. Mileskiej (1963). Pomimo tego, że w pracy nie wyróżniono Roztocza, to na mapie *Regionów wypoczynkowo-turystycznych na tle atrakcyjnych obszarów przyrodniczych*, w kategoriach typów krajobrazów, analizowany obszar został wyodrębniony jako region potencjalny. Ponadto na kolejnej mapie *Rozmieszczenie punktów noclegowych na tle atrakcyjnych typów krajobrazu naturalnego* M.I. Mileska (1963) zaznaczyła roztoczańskie miejscowości, m.in. Zwierzyniec, Krasnobród i Susiec. W regionalizacji turystycznej Polski, przygotowanej przez A. Bajcara (1969), na mapie *Regiony turystyczne Polski południowej* obszar Roztocza (ponownie nienazwany) został oznaczony jako teren o wybitnych walorach naturalnych. W opracowaniu J. Wyrzykowskiego (1986), oceniającym przestrzenne uwarunkowania rozwoju urlopowej turystyki wypoczynkowej w Polsce, Roztocze Zachodnie (aktualne geomorfologiczne subregiony: gorajski i szczebrzeszyński) oraz Roztoczański

Park Narodowy zostały wyróżnione jako obszary o dużym znaczeniu dla tej formy turystyki. Jako ważniejsze miejscowości wypoczynkowe wymieniono Horyniec, Janów Lubelski i Susiec. Podregion roztoczański wyróżniono jako część turystycznego regionu lubelskiego w podziale Polski na regiony turystyczne Z. Kruczka i S. Sachy (1977), nawiązującym do regionów fizyczno-geograficznych. Autorzy podkreślili zróżnicowanie wewnętrzne podregionu, wydzielając trzy części: zachodnią, związaną z obszarem Roztocza Gorajskiego i Roztocza Szczebrzeszyńskiego; środkową – z Roztoczem Tomaszowskim; wschodnią – z Roztoczem Rawskim. W ich granicach wskazali miejscowości z rozwiniętymi funkcjami: turystyczno-wypoczynkową (Susiec, Krasnobród, Józefów i Horyniec) oraz krajoznawczą (Szczebrzeszyn, Radruż i Bełzec). W dwustopniowej regionalizacji turystycznej Polski autorstwa T. Lijewskiego, B. Mikułowskiego i J. Wyrzykowskiego (1985) wyróżniono rejon Roztocze w regionie wyżynnym i wskazano takie miejscowości turystyczne, jak Zwierzyniec, Krasnobród i Susiec. M. Karolczak (2002) również wyodrębniła region roztoczański w przestrzeni turystyczno-wypoczynkowej Polski. Autorka, na podstawie oceny potencjału turystycznego, wykonała kompleksową waloryzację i w granicach regionu zaproponowała rejony turystyczne: Zwierzyniecko-Szczebrzeszyński, Krasnobrodzki, Józefowski, Susiecko-Narolski, Tomaszowski, Horyniecki. Dwie kategorie wyznaczników dały jej podstawę do wydzielenia podprzestrzeni turystyczno-wypoczynkowych – potencjalnej oraz realnej (eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji). W regionalizacji turystycznej Polski S. Liszewskiego (2009) obszar Roztocza został zaznaczony na mapie jako region wypoczynkowo-rekreacyjny. S. Sobotka (2014) natomiast wyróżnił region turystyczny Roztocze w propozycji obszarów o najwyższym stopniu wykorzystania turystycznego w Polsce.

W granicach Roztocza region turystyczny I.A. – obejmujący 10 gmin (Bełzec, Susiec, Józefów, Krasnobród, Zwierzyniec, Tomaszów Lubelski, Adamów, Tarnawatka, Lubycza Królewska, Tereszków) oraz miasto Tomaszów Lubelski – wyróżnił A. Tucki (2009b) w regionalizacji turystycznej województwa lubelskiego, zaproponowanej na podstawie wielkości liczbowych Syntetycznego Miernika Atrakcyjności Turystycznej (SMAT), obliczonego dla gmin.

Ponadto niektóre gminy roztoczańskie zostały wyodrębnione w regionach turystycznych Polski, wydzielonych na podstawie wskaźników funkcji turystycznej, w opracowaniach podejmujących zagadnienie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, np. J. Bańskiego i W. Stoli (2002), M. Derek (2008), M. Durydiwki (2012). W tym nurcie, jako gminy o najwyższym poziomie rozwoju funkcji turystycznej, zostały wyróżnione: Krasnobród (Bański,

Stola 2002); Krasnobród i Horyniec (Derek 2008); Horyniec, Tomaszów Lubelski i Susiec (Durydiwka 2012).

Z powyższego przeglądu wynika, że w dotychczasowych regionalizacjach turystycznych, wykonywanych w oparciu o różne kryteria, region Rostocza pozostawał niedookreślony. Na ogół decydowała o tym analiza zasobów oraz danych statystycznych w zakresie zagospodarowania na zbyt dużym poziomie ogólności. Dodatkowym utrudnieniem było określenie rzeczywistej wielkości ruchu turystycznego, co nadal stanowi znaczący problem.

5.4.1. Przegląd dotychczasowych badań nad przestrzenią turystyczną Rostocza

Zróżnicowanie przestrzeni turystyczno-wypoczynkowej Rostocza było przedmiotem wielu opracowań. Ocenę zagospodarowania turystycznego regionu, potencjału turystycznego oraz stopnia rozwoju funkcji turystycznej analizowała M. Garbula (2000), M. Karolczak (2002). Zagadnienie turystycznego wykorzystania Rostoczańskiego Parku Narodowego (RPN) podejmowali w swoich opracowaniach: A. Anasiewicz (2002), T. Grabowski, Z. Kotuła i K. Kałamucki (2004), A. Łukasik i K. Kałamucki (2006), E. Skowronek i in. (2007), A. Świeca i in. (2013), zaś oceny warunków biometeorologicznych – B.M. Kaszewski i A. Bilik (2006). Możliwości rozwoju różnych form turystyki na Rostoczku rozważano w opracowaniach odnoszących się do miast – Krasnobrodu (Krukowska 2004; Brzezińska-Wójcik, Skowronek 2009, 2015) i Zwierzyńca (Krukowska, Jóźwik 2004; Skoczył 2014) oraz do całego regionu (Świeca, Kałamucki [red.] 2006; Tucki 2009a, 2009b; Wojciechowski 2011; Brzezińska-Wójcik, Świeca 2014a, 2014b). Badano również problem turystycznego udostępnienia dziedzictwa geologicznego Rostocza (Brzezińska-Wójcik, Świeca, Kociuba 2007; Brzezińska-Wójcik i in. 2011; Brzezińska-Wójcik 2010, 2015; Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk 2009a; Krąpiec i in. 2011) oraz stanu zasobów dziedzictwa kulturowego (Skowronek, Krukowska, Świeca 2003; Skowronek 2005). Oceniono także postrzeganie i wykorzystanie walorów turystycznych przez osoby odwiedzające region (Kula 2012). Analizie poddano też postawy społeczności lokalnej wobec turystyki (Tucki, Skowronek, Krukowska 2013).

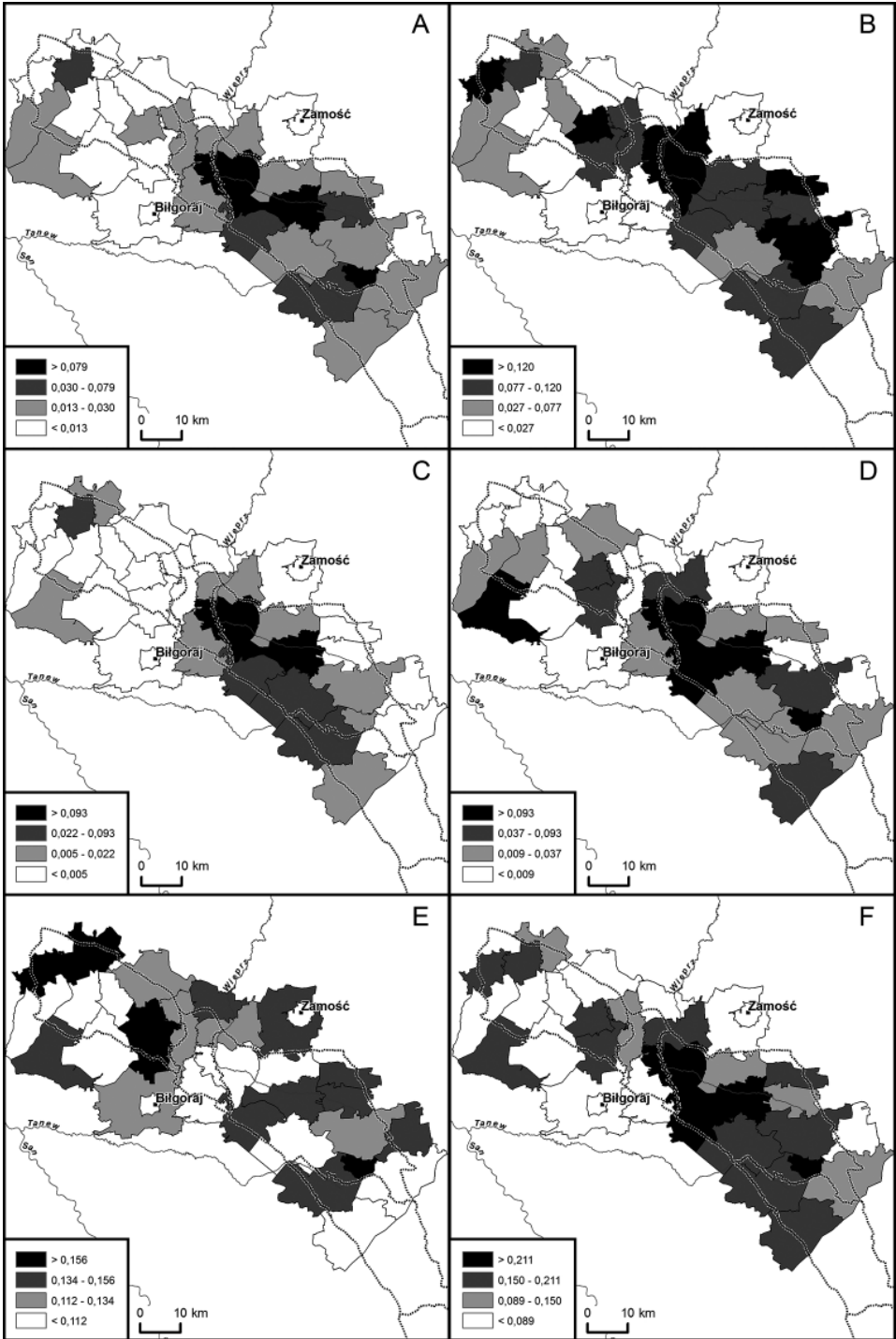
W literaturze zostały także przedstawione propozycje rozwoju innowacyjnej oferty produktów turystycznych w zakresie różnych form turystyki (aktywnej, kulturowej, geoturystyki) w województwie lubelskim, w tym na Rostoczku (Krukowska 2012; Skowronek 2012; Brzezińska-Wójcik 2012). Zaprezentowano poza tym historię rozwoju turystyki na Rostoczku, jego

potencjał turystyczny, natężenie ruchu turystycznego. Pojawiła się również koncepcja regionalizacji turystycznej (Świeca i in. 2015; Brzezińska-Wójcik, Skowronek, Świeca 2016).

5.4.2. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju turystyki

O walorach przyrodniczych Roztocza (ryc. 19A), warunkujących rozwój turystyki, decydują obiekty związane z budową geologiczną, rzeźbą terenu, zjawiskami wodnymi i światem organicznym, a także warunki bioklimatyczne. Atrakcje geologiczne reprezentują odsłonięcia skał późnokredowych, utworów eoceńskich i skał miocenijskich. Z punktu widzenia geoturystyki są one dzielone na następujące typy geostanowisk: stratygraficzne, paleobiologiczne i paleośrodowiskowe, związane ze skałami późnokredowymi – Batorz na Roztoczu Gorajskim, Krasnobród, Bliżów i Żurawica na Roztoczu Tomaszowskim; związane ze skałami miocenijskimi – Wolica i Modliborzyce na Roztoczu Gorajskim, Trzęsiny, Hedwiżyn, Żelebsko i Lasowa Góra na Roztoczu Szczebrzeszyńskim, Tarnowola, Józefów, Nowiny, Góra Młynarka na Roztoczu Tomaszowskim, Brusno i Huta Różaniecka na Roztoczu Rawskim; geomorfologiczne i tektoniczne (wąwozy, grupy form skalnych, wodospady w korytach rzek) (Brzezińska-Wójcik, Świeca, Kociuba 2007; Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk 2009a). Unikalnym w skali kraju walorem, udostępnianym w Siedliskach (Roztocze Rawskie), są skrzemionkowane fragmenty drewna z rodziny cyprysnikowatych, pochodzące z miocenu (Kłusek 2006). Dużą wartość edukacyjną i hobbystyczną (ośrodków i skamieniałości zwierząt oraz roślin) ma także odsłonięcie opok późnokredowych w Krasnobrodzie w stanowisku dokumentacyjnym „Kamieniołom”.

Ważnymi atrakcjami są pojedyncze wzniesienia w najwyższych partiach Roztocza, traktowane jako punkty widokowe. Do najbardziej znanych należą m.in. Wielki Dział, Długi Goraj i Krągły Goraj na Roztoczu Rawskim, Wapielnia na Roztoczu Tomaszowskim oraz Wzgórze Czubatka na Roztoczu Szczebrzeszyńskim. W tej grupie obiektów bardzo popularne są wieże widokowe w Krasnobrodzie i Józefowie. Spośród form rzeźby wyróżniają się skałki: Płaczący Kamień na Roztoczu Szczebrzeszyńskim; dwa obiekty o nazwach „Piekiełko” – rezerwat geologiczny k. Tomaszowa Lubelskiego oraz pomnik przyrody nieożywionej na wzgórzu Kamień k. Stanisławowa na Roztoczu Tomaszowskim; tzw. Kamienie Kultu Słońca w Nowinach Horynieckich na Roztoczu Rawskim, objęte ochroną prawną jako stanowisko dokumentacyjne i proponowane jako stanowisko geoturystyczne (Krąpiec i in. 2010, 2011). Przedmiotem zainteresowania turystów indywidualnych są jaskinie, m.in.

Kolegów, Przyjaciół – występujące tylko na Roztoczu Rawskim (Mleczek 2009), głównie w utworach miocenijskich. Potencjalnym walorem są sztolnie pogórnice w piaskowcach miocenijskich w Senderkach na Roztoczu Tomaszowskim (Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk 2009b i literatura tam cytowana). Subregiony gorajski i szczebrzeszyński wyróżniają się dużą gęstością wąwozów rozcinających pokrywę lessową. Zwłaszcza w okolicy Szczebrzeszyna osobliwy jest obszar (tzw. Piekiełko), w którym gęstość wąwozów przekracza 10 km/km² (Buraczyński 1975). Natomiast w innych subregionach uwagę zwracają wąwozy wyerodowane w utworach: późnokredowych – wąwóz w Paarach na Roztoczu Tomaszowskim, oraz miocenijskich – wąwóz Piekło w Modliborzycach na Roztoczu Gorajskim; debrza Dublenia na Roztoczu Rawskim (Brzezińska-Wójcik, Chabudziński 2011). Atrakcyjne pod względem krajobrazowym są doliny rzek: Sanny, Białej Łady, Branwi na Roztoczu Gorajskim, Wieprza (pomiędzy Szczebrzeszyna, Zwierzyńcem i Krasnobrodem) w subregionach szczebrzeszyńskim i tomaszowskim oraz Tanwi – w rawskim. Do najbardziej znanych turystom należą odcinki kilku dolin przełomowych znajdujące się w południowo-zachodniej strefie krawędziowej Roztocza. Charakterystyczne są w nich regularne progi skalne „szypoty” w korytach rzek: Sopotu k. Nowin, Szumu, Tanwi i Jelenia – zbudowane z gełu późnego kampanu, oraz w korycie Sopotu w rezerwacie Czartowe Pole – z miocenijskich wapieni detrytycznych (Chałubińska i in. 1954; Maruszczak, Wilgat 1956; Brzezińska-Wójcik 2010).

Z turystycznego punktu widzenia interesujące są źródła o największej wydajności, z rozległymi niszami źródłiskowymi (o powierzchni większej od 0,01 km²), m.in. Wieprza w Hutkach i w uroczysku Belfond na Roztoczu Tomaszowskim oraz w Szczebrzeszynie na Roztoczu Szczebrzeszyńskim (Michalczyk [red.] 1996; Brzezińska-Wójcik, Harasimiuk 2009a). Bardziej popularne w regionie są tzw. święte źródła: Poru w Radecznicy (św. Antoniego) i Białej w Janowie Lubelskim (Matki Bożej Łaskawej) na Roztoczu Gorajskim; Wieprza (Najświętszej Maryi Panny) oraz źródła św. Rocha w Krasnobrodzie na Roztoczu Tomaszowskim; Prutnika w Siedliskach (św. Mikołaja) i Świdnicy w Nowinach Horynieckich (Matki Bożej Niepokalanej i św. Antoniego) na

Ryc. 19. Zróżnicowanie atrakcyjności turystycznej gmin Roztocza w świetle wskaźników Syntetycznego Miernika Atrakcyjności Turystycznej (SMAT) Mierniki syntetyczne opisujące działy: A – walorów przyrodniczych, B – walorów kulturowych, C – bazy noclegowej, D – bazy gastronomicznej, E – dostępności komunikacyjnej, F – syntetyczny miernik atrakcyjności turystycznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej oraz opracowań: Fijałkowski, Kseniak (1982); Rolska-Boruch (2002); Fijałkowski, Izdebski (2008).

Roztoczu Rawskim (Chmiel i in. 2001). Wody źródlane odzwierciedlają cechy wód podziemnych występujących w spękanych skałach późnokredowych w granicach Roztocza oraz w mioceńskich – w jego południowo-zachodniej strefie krawędziowej (Michalczyk 1996). Są to przeważnie wody z udziałem wodorowęglanów wapnia i magnezu (Chmiel, Michalczyk, Turczyński 1997). Sporadycznie występują wody mineralne – siarczkowe ($\text{HCO}_3\text{-Ca-SO}_4$), charakterystyczne dla okolic Horyńca-Zdroju (Ciężkowski, Porwisz, Zuber 2003), stosowane do kuracji pitnej, kąpeli i rozcieńczania borowiny.

Cennymi zasobami przyrodniczymi, ze względu na właściwości filtracyjno-detoksykacyjne, zdrowotne i estetyczne w różnych porach roku, są zbiorowiska leśne. Największy udział w powierzchni Roztocza mają: grądy – 36,7%, bory sosnowe – 18%, bory mieszane – 13,5% (Izdebski 2002). Grądy wzmagają odporność organizmu, działają pobudzająco i antyseptycznie, regulują krążenie i ciśnienie tętnicze krwi. Zmniejszają też prędkość wiatru, tłumią hałas i oczyszczają powietrze. Bory sosnowe są wybitnie lecznicze pod względem bioterapeutycznym i psychoregulacyjnym, ponieważ wpływają tonizująco na układ nerwowy przez bardzo duże wydzielanie fito aerozoli. Zbiorowiska te sprzyjają dopływowi energii promienistej do dna lasu i jego przewietrzaniu. Bory mieszane mają duże możliwości detoksykacyjne i są uniwersalne pod względem bioterapeutycznym i psychoregulacyjnym z uwagi na znaczne stężenie substancji bakteriobójczych i bakteriostatycznych oraz małe zagrożenie alergenami pyłkowymi (Krzymowska-Kostrowicka 1999).

Istotne ze zdrowotnego punktu widzenia są zbiorowiska torfowiskowe. Ich występowanie jest podstawą funkcjonowania oferty uzdrowiskowej Horyńca-Zdroju (Potocki 1975; Sobolewska, Sztanke, Pasternak 2007). Natomiast torfowisko koło Majdanu Wielkiego na Roztoczu Tomaszowskim jest potencjalnym zasobem do rozbudowania oferty leczniczej uzdrowiska Krasnobród (*Dokumentacja geologiczna...* 2000).

Cenne pod względem przyrodniczym obiekty są objęte ochroną prawną. Największe powierzchnie zajmuje Roztoczański Park Narodowy i Parki Krajobrazowe: Lasów Janowskich, Szczembrzeszyński, Krasnobrodzki, Puszczy Solskiej, Południoworoztoczański. Mniejsze powierzchnie zajmuje sieć Natura 2000 oraz rezerваты przyrody: leśne – najwięcej w subregionach tomaszowskim (m.in. Święty Roch) i rawskim (m.in. Jalinka); krajobrazowe – w subregionie tomaszowskim (m.in. Szum, Czartowe Pole, Nad Tanwią). Użytków ekologicznych (leśnych) najwięcej jest w subregionie rawskim (m.in. Goraje). Niektóre obiekty są przystosowane do udostępnienia turystycznego, m.in. Roztoczański Park Narodowy (dominujący udział lasów w powierzchni ogólnej – ponad 95%) oraz Parki Krajobrazowe (Fijałkowski, Izdebski 2008). Spośród pomników przyrody ożywionej najbardziej znane turystom są: ale-

ja dębów szypułkowych w Górecku Kościelnym i dąb szypułkowy Florian we Floriancie w subregionie szczebrzeszyńskim, aleja kasztanowców białych w Krasnobrodzie w subregionie tomaszowskim oraz dęby szypułkowe w Siedliskach w subregionie rawskim.

Atrakcyjne z punktu widzenia turystyki są parki zabytkowe. Najbardziej znane znajdują się w Narolu (park krajobrazowy) i Horyńcu (pałacowy i uzdrowski) na Roztoczu Rawskim oraz w Zwierzyńcu (pałacowy „Park Ordynacji”) na Roztoczu Tomaszowskim (Fijałkowski, Kseniak 1982; Rolska-Boruch 2002). Do najlepiej zachowanych należą parki dworskie w Modliborzycach i Wierzchowiskach na Roztoczu Gorajskim oraz w Krynicach na Roztoczu Tomaszowskim.

Zbiory przyrodnicze są eksponowane w najszerszym zakresie na Roztoczu Tomaszowskim w Ośrodku Edukacyjno-Muzealnym RPN w Zwierzyńcu, Muzeum Przyrodniczo-Etnograficznym „Zagroda Guciów” w Guciowie, prywatnych zbiorach skamieniałości i minerałów Jana Sitka w Bondyrzu, Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej i Geologiczno-Garncarskim w Krasnobrodzie, Ekomuzeum Olejarstwa w Zadnodze „Olejarnia Staropolska na Roztoczu”, Muzeum Kamieniarstwa im. Adama Grochowicza i w Pawilonie Geoturystycznym w Józefowie oraz w Izbie Przyrodniczej przy siedzibie Nadleśnictwa Józefów. W pozostałych subregionach okazy geologiczne są eksponowane w Muzeum Wiejskim w Batorzu (Roztocze Gorajskie), Muzeum Skarby Ziemi i Morza w Szczebrzeszynie, Izbie Leśnej we Floriancie (Roztocze Szczebrzeszyńskie) oraz Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach (Roztocze Rawskie).

Wykorzystaniu turystycznemu Roztocza sprzyjają czynniki biometeorologiczne. Region ten wyróżnia się w skali Polski pod względem dopływu promieniowania słonecznego w drugiej połowie lata i wczesną jesienią oraz największą średnią liczbą dni pogodnych – ok. 47 na północnym jego skłonie (Kaszewski 2008). Pozwoliło to T. Kozłowskiej-Szczęsnej (1991) zaliczyć Roztocze do antropoklimatycznych regionów najcieplejszych, umiarkowanie bodźcowych. Według kompleksowego wskaźnika oceny pogody dla rekreacji (WRI) Roztocze wyróżnia się najkrótszym w Polsce okresem pogody nieprzydatnej dla rekreacji (tylko w grudniu) oraz przesunięciem pojawienia się pogody bardzo korzystnej na początek maja (Błażejczyk, Kunert 2011). Duże możliwości rozwoju helioterapii daje rozproszone promieniowanie nadfioletowe w cieplej połowie roku (Kuczmarski 1984). Roztocze wyróżnia się też długością okresu korzystania z wędrówek narciarskich (50–60 dni) i narciarstwa zjazdowego (30–40 dni) w lubelskim pasie wyżynnym (Wyrzykowski 1984).

5.4.3. Kulturowe uwarunkowania rozwoju turystyki

Obok walorów przyrodniczych potencjał turystyczny Roztocza wzbogaca wielokulturowość i jej ślady zachowane w sztuce, architekturze i krajobrazie oraz unikalne w kraju zabytki związane z Ordynacją Zamojską (ryc. 19B).

W kategorii walorów kulturowych w regionie można wyróżnić: zabytki architektury i budownictwa; obiekty i tereny archeologiczne; muzea, zbiory i skanseny; miejscowości pielgrzymkowe; miejsca ważniejszych bitew; miejsca martyrologii; wydarzenia kulturalne i inne walory kulturowe. Najliczniej występują one na Roztoczu Tomaszowskim. Mniejszymi zasobami dysponuje Roztocze Gorajskie i Rawskie. Najmniejszy zasób tego rodzaju obiektów znajduje się na Roztoczu Szczebrzeszyńskim.

Wśród turystycznych walorów krajoznawczych o charakterze kulturowym najważniejsze są zabytki architektury i budownictwa. Występują one najliczniej i cieszą się największym zainteresowaniem wśród odwiedzających region. Niewątpliwie atrakcyjnym elementem, czytelnym we współczesnych miastach Roztocza – Frampolu, Szczebrzeszynie, Janowie, Zwierzyńcu i Tomaszowie Lubelskim – są relikty urbanistyczne. W układach przestrzennych przetrwały liczne wartościowe i dobrze zachowane zabytki. Znaczna ich część pochodzi z XVI–XVII wieku, tj. z czasu powstania i początków funkcjonowania Ordynacji Zamojskiej.

Pojedyncze obiekty zabytkowej architektury reprezentują głównie budowle sakralne różnych wyznań. Do tej grupy należą kościoły rzymsko-katolickie, w tym te ufundowane przez Ordynację Zamojską, m.in. w Szczebrzeszynie (Roztocze Szczebrzeszyńskie) oraz w Zwierzyńcu, Krasnobrodzie, Górecku Kościelnym, Józefowie i Tomaszowie Lubelskim (Roztocze Tomaszowskie). Znajdują się tutaj również cerkwie greckokatolickie i prawosławne, zachowane w największej liczbie na Roztoczu Rawskim (np. w Hrebennem, Radrużu, Woli Wielkiej, Werchracie). Przetrwały też trzy synagogi – w Modliborzycach, Szczebrzeszynie i Józefowie (Skowronek, Brzezińska-Wójcik 2015a).

Atrakcją turystyczną są zespoły pałacowe i dworskie. Te najbardziej znane turystom znajdują się w Narolu i Horyńcu (Roztocze Rawskie) oraz w Krasnobrodzie i Zwierzyńcu (Roztocze Tomaszowskie) (Brzezińska-Wójcik, Skowronek 2015; Skowronek, Brzezińska-Wójcik 2015b).

Na uwagę zasługują różnorodne budowle użyteczności publicznej i wsie, w których można spotkać zabytkowe drewniane budownictwo, zachowane XIX-wieczne układy zagród (np. Godziszów i Kocudza na Roztoczu Gorajskim; Sąsiadka, Rozłopy i Błonie na Roztoczu Szczebrzeszyńskim; Brody Małe, Kosobudy, Kawęczyn na Roztoczu Tomaszowskim), studnie (np. w Zwierzyńcu i Tarnawatce na Roztoczu Tomaszowskim), wiatraki koźlaki

(np. w Chrzanowie, Chłopkowie, Gródkach i Hucie Turobińskiej na Roztoczu Gorajskim; w Czarnystoku i Zaburzu na Roztoczu Szczebrzeszyńskim), kapliczki (np. w Radzięcinie i Goraju na Roztoczu Gorajskim; w Krasnobrodzie i Górecku Kościelnym na Roztoczu Tomaszowskim; w Siedliskach i Radrużu na Roztoczu Rawskim), krzyże przydrożne (np. w okolicy Radruża, Werchraty i Prusiech na Roztoczu Rawskim) (Fornal 2002; Rolska-Boruch 2002).

Na analizowanym obszarze przetrwały interesujące obiekty i tereny poprzemysłowe z XVIII–XX wieku. Jest ich najwięcej na Roztoczu Tomaszowskim. Tutaj znajdują się m.in. wspomniane wcześniej kamieniołomy i sztolnie (Józefów, Nowiny, Senderki). W tym subregionie zachowały się interesujące zabytki techniki: przemysłowe i rzemieślnicze – browar w Zwierzyńcu, ruiny papierni w Hamerni, młyny wodne w Bondyrzu, Kaczórkach, Majdanie Kasztelańskim i Wieprzu, kuźnie w Malewsczyźnie i Kosobudach (Rolska-Boruch 2002).

Grupa zabytków archeologicznych jest reprezentowana przede wszystkim przez ślady prehistorycznego osadnictwa – kurhany i grodzisko na Górze Monastyr we wsi Guciów (Roztocze Tomaszowskie) oraz pozostałości grodzisk w Sąsiadce (Roztocze Szczebrzeszyńskie) i Batorzu (Roztocze Gorajskie).

W grupie walorów obejmujących muzea, zbiory i skanseny najważniejszą rolę, w układzie ponadregionalnym, odgrywa Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu. Pozostałe obiekty o randze regionalnej, z ekspozycjami poświęconymi historii i dziedzictwu kulturowemu regionu, znajdują się w Siedliskach (Muzeum Skamieniałych Drzew) i Narolu (Izba Pamięci Narodowej) na Roztoczu Rawskim, w Tomaszowie Lubelskim (Izba Pamięci Terroru Komunistycznego, Muzeum Regionalne im. Janusza Petera), Józefowie (Izba Pamięci Mieczysława Romanowskiego, Muzeum Kamieniarstwa), Guciowie (Skansen „Zagroda Guciów”), Bondyrzu (Muzeum Historyczne Światowego Związku Żołnierzy AK Okręg Zamość im. ppłk. Stanisława Prusa ps. „Adam”), Krasnobrodzie i Górecku Kościelnym (muzea parafialne) na Roztoczu Tomaszowskim.

Za najważniejsze miejscowości pielgrzymkowe na Roztoczu uznaje się Krasnobród, Tomaszów Lubelski, Górecko Kościelne (subregion tomaszowski) i Radecznicę (subregion gorajski). Kult cudownego obrazu Matki Boskiej Krasnobrodzkiej trwa od 1650 roku. Obraz znajduje się w kościele wybudowanym w latach 1690–1699 jako wotum wdzięczności żony króla Jana III Sobieskiego – Marii Kazimiery – za jej cudowne uzdrowienie (Brzezińska-Wójcik, Skowronek 2015). Od XVII wieku czczony jest również wizerunek Matki Bożej Szkaplerznej w Tomaszowie Lubelskim. Historia objawień w Górecku Kościelnym sięga 1648 roku. Wtedy rozpoczął się kult św. Stanisława biskupa

i męczennika (Stworzyński 1834). Od 1664 roku wierni oddają się opiece św. Antoniego Padewskiego w Radecznicy.

Miejsca ważniejszych bitew na Roztoczu upamiętniono tablicami lub pomnikami. Jedną z największych bitew partyzanckich okresu II wojny światowej rozegrała się w dniach 9–14 czerwca 1944 roku na Porytowym Wzgórzu na Roztoczu Gorajskim. Zakończyła się tutaj niemiecka akcja pacyfikacyjna Sturmwind I (Wicher I). Walki przypominają krzyż i głaz pamięci żołnierzy AK i BCh. W regionie występują też liczne cmentarze wojenne. W subregionie tomaszowskim znajdują się one m.in. w Zwierzyńcu (na „Białym Słupie” oraz z I i II wojny światowej), Wojdzie (w miejscu jednej z pierwszych bitew, która dała początek Powstaniu Zamojskiemu pod koniec 1942 roku) oraz Błudku (gdzie spoczywają zamordowani żołnierze AK). Na Roztoczu Szczeczerszyńskim najbardziej znane są mogiły, np. w Panasówce (na Wzgórzu Polak, związane ze starciem zbrojnym podczas Powstania Styczniowego) i Sochach (poświęcone mieszkańcom spacyfikowanej wsi).

W subregionie tomaszowskim występują także znaczące miejsca martyrologii z okresu II wojny światowej. Jednym z nich jest Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełzcu, gdzie w obozie zagłady poniosło śmierć ponad 500 tys. ludzi, głównie Żydów. Ponadto w Zwierzyńcu, przy kościele pw. Matki Bożej Królowej Polski, znajduje się Ściana Pamięci Narodowej z drewnianą postacią umęczonego Człowieka. Upamiętnia ona osoby przetrzymywane tutaj w obozie przejściowym, a następnie przesiedleńczym. Skazani trafiali stąd na Majdanek lub do Auschwitz. Inni ponieśli śmierć na tutejszym placu – miejscu straceń.

Na Roztoczu dużym zainteresowaniem cieszą się cykliczne wydarzenia kulturalne. Mają one różną rangę i odbywają się głównie w sezonie letnim. Rangę międzynarodową mają Letnie Międzynarodowe Koncerty Organowe w Krasnobrodzie, Transgraniczny Festiwal Pieśni o Roztoczu w Suścu oraz Letnia Akademia Filmowa w Zwierzyńcu (wszystkie na Roztoczu Tomaszowskim). Wydarzeniami kulturalnymi o randze krajowej są m.in. Festiwal Artystów Filmu i Telewizji FART w Janowie Lubelskim (Roztocze Gorajskie), Festiwal Kultury Ekologicznej w Józefowie oraz Ogólnopolski Konwent Miłośników Fantastyki w Tomaszowie Lubelskim (Roztocze Tomaszowskie). Rangę regionalną mają m.in. Festiwal Kaszy „Gryczaki” w Janowie Lubelskim, Festiwal Stolica Języka Polskiego, Dni Chrząszczowego Grodu w Szczeczerszynie, Przegląd Młodzieżowych Orkiestr Dętych w Zwierzyńcu, Tomaszowski Jarmark Ordynacki oraz „Ocalić od Zapomnienia” Rocznic Bitew pod Tomaszowem Lubelskim w Tomaszowie Lubelskim.

Charakterystyczne są także elementy kultury ludowej zachowane i popularyzowane przez Koła Gospodyń Wiejskich i Zespoły Śpiewacze, m.in.

w Kocudzy (Roztocze Gorajskie) oraz Tereszpolu-Kukielkach, Tereszpolu-Zaorendzie, Tereszpolu-Zygmuntach, Lipowcu, Szozdach i Sochach (Roztocze Szczebrzeszyńskie). Tereszpol-Kukielki jest uważany za regionalny ośrodek pisankarstwa.

5.4.4. Zagospodarowanie turystyczne

Zagospodarowywanie przestrzeni Roztocza na potrzeby turystyki i rekreacji rozpoczęło się w końcu XVI wieku, a nasiliło się w okresie międzywojennym. Rozwój bazy turystycznej na skalę masową nastąpił w połowie lat 70. XX wieku, a zintensyfikował się od lat 90. Mimo to obecny stan za inwestowania turystycznego jest bardzo nierównomierny i w porównaniu do innych regionów kraju ciągle niski.

Na bazę noclegową Roztocza, według danych GUS, w 2014 roku składało się 76 obiektów zbiorowego zakwaterowania, oferujących 3868 miejsc noclegowych, w tym 51,6% stanowiły miejsca całoroczne (Bank Danych Lokalnych...).

W strukturze obiektów zbiorowego zakwaterowania w 2014 roku znaczący udział (22,4%) miały obiekty hotelowe. Zapewniały one 825 miejsc, co stanowiło 21,3% wszystkich miejsc noclegowych. Istotne znaczenie (17,1%), szczególnie w okresie letnim, mają obiekty bazy wypoczynkowej (ośrodki wczasowe i ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe), dysponujące 937 miejscami (24,2% ogółu miejsc). Ważne są także obiekty – szkolne schroniska młodzieżowe, domki turystyczne i kempingi (21,0%), dysponujące 1075 miejscami (27,8%). Uzupełnieniem bazy noclegowej zbiorowego zakwaterowania są kwatery prywatne (175 obiektów) i agroturystyczne (158). Zdecydowanie przeważają one na Roztoczu Tomaszowskim, stanowiąc odpowiednio 89% i 77% ogółu wszystkich takich obiektów.

Obiekty noclegowe wykazują bardzo silną koncentrację przestrzenną – obiekty zbiorowego zakwaterowania występują tylko w 18 jednostkach administracyjnych z 30 w regionie (ryc. 19C). Pod względem liczebności wyróżnia się Roztocze Tomaszowskie, zwłaszcza gminy Krasnobród i Zwierzyniec. Według danych GUS (2014) największą liczbą miejsc noclegowych (834) charakteryzuje się Krasnobród, stanowią one 21,5% wszystkich miejsc na Roztoczu.

Baza gastronomiczna, jako uzupełnienie bazy noclegowej, koncentruje się w miastach, ośrodkach gminnych lub w miejscowościach turystycznych. Według dostępnych danych (badania własne; Golian 2015) na Roztoczu funkcjonuje ponad 130 obiektów gastronomicznych. Są one zlokalizowane w 19

gminach spośród 30 badanych (ryc. 19D). Ich rozmieszczenie jest bardzo nierównomierne. Najwięcej tego typu obiektów znajduje się na Roztoczu Tomaszowskim (61), większość w miastach (w Zwierzyńcu – 15, Józefowie – 14 i Krasnobrodzie – 12). Kolejne miejsca zajmują gminy Roztocza Gorajskiego z liczbą 43 obiektów (31 działa w Janowie Lubelskim) i Roztocza Rawskiego, gdzie znajduje się 26 obiektów (12 w Horyńcu). Najuboższą bazą gastronomiczną dysponują gminy na Roztoczu Szczebrzeszyńskim – zaledwie sześć obiektów (pięć w Szczebrzeszynie).

Największy udział w bazie gastronomicznej regionu mają restauracje i bary (po ok. 30%), dość licznie występują karczmy (12%) (Golian 2015). Należy podkreślić, że duża liczba obiektów gastronomicznych działa sezonowo w miejscowościach turystycznych. Większość z nich towarzyszy obiektom noclegowym, w których usługi żywieniowe świadczy się dodatkowo.

Pod względem komunikacyjnym Roztocze charakteryzuje się bardzo dobrą dostępnością zewnętrzną. Zapewnia ją jedna z ważniejszych arterii komunikacyjnych prowadząca na Ukrainę – trasa S-17. W granicach regionu przebiega ona od gminy Zamość w kierunku południowo-wschodnim po gminę Lubycza Królewska i przejście graniczne w Hrebennem. Istotne znaczenie dla dostępności zewnętrznej Roztocza ma również droga krajowa nr 74, łącząca Annopol przez Janów Lubelski, Frampol, Szczebrzeszyn, z przejściem granicznym w Zosinie, a przecinająca region w północnej części. Spójność dróg w kierunku południkowym uzupełnia droga wojewódzka nr 835 Lublin – Wysokie – Goraj – Frampol w kierunku Przemyśla.

Dla turystycznego ruchu granicznego na Roztoczu duże znaczenie ma przejście graniczne w Hrebennem. W 2014 roku granicę przekroczyło ok. 2,7 mln osób, tj. ok. 6,2% ogólnej liczby przekroczeń drogowych w Polsce (*Turystyka w 2014 r.* 2015; *Turystyka w województwie...* 2015). Jego funkcjonowanie jest istotne dla rozwoju turystyki w regionie. Ma ono zasadniczy wpływ na wzrost dostępności komunikacyjnej, rozwój bazy noclegowej i żywieniowej oraz wzrost gospodarczy w gminach tranzytowych (np. Tomaszów Lubelski), co potwierdzają badania M. Więckowskiego (2010).

Równie istotna jest infrastruktura towarzysząca sieci drogowej, która obejmuje stacje benzynowe, parkingi i stacje obsługi samochodów. Aktualnie jest ona wystarczająca z punktu widzenia zaspokojenia potrzeb turystów.

Na Roztoczu dobrą wewnętrzną dostępność zapewniają połączenia drogowe (ryc. 19E) oraz rozbudowana sieć szlaków: pieszych (m.in. Szumów, Krawędziowy), rowerowych (m.in. Centralny Szlak Rowerowy, Śladami Ordynacji Zamojskiej, Trasa rowerowa do Florianki) i konnych (m.in. Ułański Szlak Konny). Infrastrukturę linearną uzupełniają liczne ścieżki turystyczne:

spacerowe (m.in. w rezerwacie Czartowe Pole) oraz dydaktyczne (m.in. Ścieżka na Bukową Górę, ścieżka kulturowo-przyrodnicza Szlakiem Skamieniałych Drzew).

W ramach bazy towarzyszącej istotne znaczenie mają zbiorniki wodne. Najwięcej jest ich w subregionie tomaszowskim: stawy Echo na Świerszczu i zalew Rudka na Wieprzu w Zwierzyńcu, zalewy na Niepryszce w Józefowie, zalew na Wieprzu w Krasnobrodzie, zbiornik na Kryniczance w Krynicach, zalew na Sopocie w Majdanie Sopockim, zalew na Jacynce w Jacni. Spośród innych należy wymienić zbiorniki – na Rakowej k. Frampola i na Białej k. Janowa Lubelskiego w subregionie gorajskim. Większości spośród nich towarzyszą piaszczyste plaże i elementy infrastruktury – trakty spacerowo-rowerowe, drewniane moło, zjeżdżalnie, wydzielone miejsca do gry w siatkówkę plażową, parkingi. Ze zbiornikami związane są stacje wodne oraz wypożyczalnie sprzętu żeglarskiego i kajaków. Infrastrukturę związaną z wodą uzupełniają pływalnie kryte i baseny otwarte oraz kąpieliska strzeżone. Aktywny wypoczynek umożliwiają podmioty wypożyczające rowery i organizujące spływy kajakowe, m.in. w Gorajcu – Starej Wsi (Roztocze Gorajskie), Zwierzyńcu i Hutkach (Roztocze Tomaszowskie), Rebizantach (Roztocze Rawskie), odpowiednio po rzekach Gorajec, Wieprz i Tanew.

Podstawą znacznie rozbudowanej bazy jeździeckiej są stadniny konne, m.in. Ośrodek Jeździecki KARINO w Janowie Lubelskim, Stadnina Koni Małopolskich Tarka i Stajnia Rozalia w Wólce Wieprzeckiej, Stadnina „Pod Lasem” w Dąbrowie Tomaszowskiej, Stadnina „Rogowe Kopce” w Rabinówce, Stadnina „Turzyna” w Górnikach, Stadnina RPN we Floriancie, Stajnia „Makoń” – Andrzej Marynicz w Narolu Wsi, Ośrodek Hippychno-Rekreacyjny BRETANIA w Nowej Wsi (Roztocze Tomaszowskie), „Polanka” w Polance Horynieckiej (Roztocze Rawskie) (Brzezińska-Wójcik, Baranowska 2012).

W okresie zimowym funkcjonują ośrodki narciarstwa zjazdowego w Batorzu i Chrzanowie (Roztocze Gorajskie), Jacni, Szopowem i na Białej Górze k. Tomaszowa Lubelskiego (Roztocze Tomaszowskie), a trasy do uprawiania narciarstwa biegowego wykorzystywane są także w okresie letnim – do kolarstwa górskiego i biegów terenowych.

Na Roztoczu działa dziewięć punktów informacji turystycznej, zlokalizowanych w Janowie Lubelskim (Roztocze Gorajskie), Szczepieszynie (Roztocze Szczepieszynskie), Józefowie, Krasnobrodzie, Suścu, Tomaszowie Lubelskim, Zwierzyńcu (Roztocze Tomaszowskie), Horyńcu-Zdroju, Lubyczy Królewskiej (Roztocze Rawskie).

W regionie funkcjonują placówki edukacyjne zajmujące się głównie popularyzacją walorów środowiska przyrodniczego – Ośrodek Edukacyjno-

-Muzealny RPN w Zwierzyńcu oraz Ośrodek Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie. Najnowszą inicjatywą jest Park Rekreacji Zoom Natury k. Janowa Lubelskiego, udostępniony w 2015 roku.

5.4.5. Atrakcyjność turystyczna Roztocza

Wielkości liczbowe SMAT (0,064–0,333) pozwoliły na ranking gmin pod względem atrakcyjności turystycznej w czterech grupach: „bardzo atrakcyjne”, „atrakcyjne”, „przeciętnie atrakcyjne” i „mało atrakcyjne” (ryc. 19F; Brzezińska-Wójcik, Skowronek, Świeca 2016).

Gminy sklasyfikowane jako „bardzo atrakcyjne” (miasta i gminy: Zwierzyniec, Krasnobród i Józefów oraz gmina Bełzec) występują wyłącznie na Roztoczu Tomaszowskim. W tym subregionie pozycję lidera zajmuje miasto i gmina Zwierzyniec. Na najwyższą wielkość SMAT wpłynęły bardzo wysokie wartości uzyskane dla niemal wszystkich analizowanych elementów składowych (walorów przyrodniczych, kulturowych, bazy noclegowej i gastronomicznej), z wyjątkiem dostępności komunikacyjnej. W przypadku miasta i gminy Krasnobród decydującym czynnikiem wartościującym potencjał turystyczny były walory przyrodnicze, baza noclegowa i gastronomiczna oraz wysoko ocenione walory kulturowe i dostępność komunikacyjna. Miasto i gmina Józefów uzyskała najwyższy wskaźnik w zakresie bazy gastronomicznej, wszystkie pozostałe elementy też zostały ocenione wysoko. Tranzytowa gmina Bełzec uzyskała najwyższe wskaźniki we wszystkich kategoriach z wyjątkiem ocenionej na przeciętnym poziomie bazy noclegowej (ryc. 19A–F).

W klasie gmin „atrakcyjnych turystycznie” znalazło się 11 miast i gmin: Janów Lubelski, Frampol, Szczebrzeszyn, Tomaszów Lubelski, Narol, Horyniec, oraz gminy: Goraj, Batorz, Szastarka, Krynice, Susiec, spośród 30 objętych analizą. Występują one we wszystkich subregionach Roztocza. Na Roztoczu Gorajskim liderem jest miasto i gmina Janów Lubelski. Decydującą rolę w jego potencjale turystycznym odgrywa baza gastronomiczna i dobra dostępność komunikacyjna. W gminach Goraj, Batorz, Szastarka i Frampol najwyższe wskaźniki uzyskała dostępność komunikacyjna. Dodatkowo w mieście i gminie Goraj oraz w gminie Szastarka najwyżej oceniono walory kulturowe. Są one również ważną składową potencjału w pozostałych gminach subregionu. Na Roztoczu Szczebrzeszyńskim do grupy jednostek sklasyfikowanych jako atrakcyjne należy miasto i gmina Szczebrzeszyn. W jego granicach największy wpływ na wielkość wskaźnika SMAT mają walory kulturowe i baza gastronomiczna. Na Roztoczu Tomaszowskim występują trzy gminy „atrakcyjne turystycznie”. Najwyżej ocenioną jest miejsko-wiejska

gmina Tomaszów Lubelski. Wiodącą rolę w jej potencjale turystycznym odgrywają walory kulturowe i baza gastronomiczna. W pozostałych gminach na wielkość wskaźnika wpływają walory kulturowe i dostępność komunikacyjna (w Krynicach) oraz baza noclegowa (w Suścu).

Gminy „przeciętnie atrakcyjne turystycznie” (Radecznica, Zakrzew, Modliborzyce, Tarnawatka, Adamów i Lubycza Królewska) należą do trzech spośród czterech subregionów. Na Roztoczu Gorajskim są to obszary gmin: Radecznica, Zakrzew, Modliborzyce. Zadecydowały o tym względnie niskie mierniki syntetyczne walorów przyrodniczych i kulturowych oraz niski poziom zagospodarowania turystycznego (ryc. 19A–F). Na Roztoczu Tomaszowskim na pozycję gminy Tarnawatka wpłynęły bardzo niskie wskaźniki zagospodarowania turystycznego, a gminy Adamów – słaba dostępność komunikacyjna. Położoną na Roztoczu Rawskim gminę Lubycza Królewska wyróżnia niski poziom zagospodarowania turystycznego i dostępności komunikacyjnej.

Jednostki „mało atrakcyjne turystycznie” (Godziszów, Chrzanów, Turobin, Dzwola, Sułów, Biłgoraj, Tereszpól, Zamość, Jarczów) koncentrują się głównie w zachodniej części Roztocza. W subregionie gorajskim do tej grupy należą gminy: Godziszów, Chrzanów, Turobin i Dzwola, natomiast w szczebrzeszyńskim: Sułów, Biłgoraj i Tereszpól. Dwie gminy o małej atrakcyjności – Zamość i Jarczów – znajdują się na Roztoczu Tomaszowskim. O pozycji wymienionych jednostek zdecydowały niskie oceny walorów przyrodniczych i kulturowych oraz niski poziom zagospodarowania turystycznego (ryc. 19A–F).

5.4.6. Aktywność samorządów lokalnych na rzecz turystyki

Na Roztoczu, w świetle uzyskanych wielkości liczbowych tzw. wskaźnika funkcjonalnego rozwoju turystyki (uwzględniającego działalność samorządów i zarządzanie turystyką w gminie, promocję i informację oraz współpracę), „bardzo dużą” aktywność wykazują samorządy gmin Józefów i Janów Lubelski we wszystkich wyróżnionych kryteriach (tab. 8). W zakresie rozwoju gospodarki turystycznej zostały w nich uruchomione wszystkie instrumenty organizacyjno-promocyjne. Gminy współpracują też w ramach lokalnych organizacji (Tucki, Świeca 2008).

Grupę gmin, dla których określono „dużą aktywność” reprezentują Szczebrzeszyn, Zwierzyniec, Krasnobród i Susiec. „Przeciętnym poziomem aktywności”, w świetle wskaźnika, charakteryzują się gminy: Frampol, Lubycza Królewska, Tarnawatka i Bełżec. Najniższe wielkości wskaźnika – „brak aktywności” – określono w gminach: Tereszpól, Tomaszów Lubelski (miasto i gmina), Dzwola i Radecznica (tab. 8).

Tab. 8. Zróżnicowanie aktywności władz gminnych w świetle wielkości wskaźnika funkcjonalnego rozwoju turystyki

Subregiony	Stopnie aktywności władz gminnych							
	Bardzo duża aktywność		Duża aktywność		Przeciętna aktywność		Brak aktywności	
	Gmina	Wielkości wskaźnika	Gmina	Wielkości wskaźnika	Gmina	Wielkości wskaźnika	Gmina	Wielkości wskaźnika
Roztocze Gorajskie	Janów Lubelski	0,86			Frampol	0,39	Modliborzyce	0,25
							Radecznica	0,22
							Dzwola	0,16
Roztocze Szczebrzeszyńskie			Szczebrzeszyn	0,83			Tereszpol	0,08
Roztocze Tomaszowskie	Józefów	0,94	Zwierzyniec	0,72	Tarnawatka	0,39	Tomaszów Lubelski m.	0,16
			Krasnobród	0,64	Bełżec	0,27	Tomaszów Lubelski (gm.)	0,11
			Susiec	0,61				
Roztocze Rawskie					Lubycza Królewska	0,39		

Źródło: opracowanie własne, częściowo na podstawie: Tucki (2009a).

5.4.7. Natężenie ruchu turystycznego

Aktualnie na Roztoczu trudno jest zaprezentować rzeczywisty wymiar liczbowy i przestrzenny ruchu turystycznego. W związku z tym przeanalizowano przede wszystkim jego natężenie zarejestrowane w obiektach noclegowych turystyki (dane GUS), a także zewidencjonowane w RPN (sprzedaż biletów i czujniki pyroelektryczne). Przedstawiono również szacunki oparte na ewidencjach prowadzonych w urzędach gmin (Janów Lubelski, Radecznica, Szczebrzeszyn, Krasnobród, Józefów, Tomaszów Lubelski, Horyniec) i w muzeach (Guciów, Bełżec, Siedliska) oraz na informacjach uzyskanych od gestorów obiektów turystycznych (Chrzanów, Batorz, Jacnia) i danych LOT Roztocze.

Według danych statystycznych w 2014 roku w obiektach zbiorowego zakwaterowania zarejestrowano 81,5 tys. osób, co stanowiło ok. 0,3% ruchu turystycznego w obiektach zbiorowego zakwaterowania w Polsce. Małe było natężenie ruchu turystycznego generowanego przez cudzoziemców – ok. 2,8 tys. osób rocznie, tj. ok. 3,4% ogólnej liczby korzystających z noclegów (tab. 9).

Tab. 9. Natężenie ruchu turystycznego na Roztoczu w 2014 roku

Subregion turystyczny	Gmina	Wielkość ruchu turystycznego w obiektach zbiorowego zakwaterowania		Wielkość ruchu turystycznego w pozostałych miejscach ewidencji	
		Dane GUS (2014)		Muzea, RPN, inne źródła danych (2014)	
		Korzystający z noclegów ogółem	W tym turyści zagraniczni	Miejscowości/ miejsca w gminach	Szacunkowa liczba turystów
Roztocze Gorajskie	Batorz	b.d.	b.d.	Wyciągi narciarskie w Batorzu i w Chrzanowie	40 000
	Chrzanów	b.d.	b.d.		
	Janów Lubelski	18 192	401	Janów Lubelski	40 000
	Modliborzycze	1 596	78		b.d.
	Radecznica	b.d.	b.d.	Radecznica	11 000
	Zakrzew	96	0		b.d.
	Razem	19 884	479		91 000
Roztocze Szczebrzeszyńskie	Szczebrzeszyn	2 185	0	Szczebrzeszyn	6 000
	Tereszpol	50	0	Tereszpol	1 000
	Razem	2 235	0		7 000
Roztocze Tomaszowskie	Krasnobród	16 209	42	Krasnobród i Jacnia	120 000
	Zwierzyniec	8 034	51	Zwierzyniec	200 000
				Zagroda Guciów	15 000
	Susiec	7 145	1	Rez. Szumy nad Tanwią	80 000
	Tomaszów Lubelski	16 060	1 891	Bełżec, muzeum	30 000
				Centralny Szlak Rowerowy Roztocza	45 000
	Józefów	870	1	Józefów, rez. Czar-towe Pole	80 000
	Razem	48 318	1 986		570 000
Roztocze Rawskie	Horyniec	9 625	51	Horyniec-Zdrój	150 000
	Narol	1 008	5		
	Lubycza Królewska	432	293	Siedliska, muzeum	2 200
	Razem	11 065	349		152 200
Łącznie		81 502	2 814		820 200

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych LOT Roztocze; Świeca i in. (2015); Brzezińska-Wójcik, Skowronek, Świeca (2016).

Dane szacunkowe dotyczące ruchu turystycznego na Roztoczu w 2014 roku, pochodzące z różnych źródeł, pozwalają określić jego wielkość na ponad 800 tys. turystów rocznie (tab. 9). Jest to prawie 10-krotnie więcej od liczby korzystających z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania.

W świetle zestawionych danych (tab. 9) rozkład ruchu turystycznego na Roztoczu wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Największą jego koncentracją wyróżnia się Roztocze Tomaszowskie. W tym subregionie z obiektów noclegowych zbiorowego zakwaterowania w 2014 roku skorzystało ok. 48,3 tys. osób (59,3% ogółu korzystających z noclegów), a więc ok. 12-krotnie mniej od ruchu szacowanego w tym regionie (570 tys. osób). Ruch turystyczny koncentruje się głównie w Zwierzyńcu (niespełna 200 tys. osób) i w Roztoczańskim Parku Narodowym. Wielkość przeciętnego w ciągu roku ruchu turystycznego w Parku szacuje się na ok. 120 tys. osób (Świeca i in. 2013). W ciągu roku na ścieżkach prowadzących do stawów „Echo” i na stawach przebywa przeciętnie ok. 70 tys. osób. Ze ścieżki na Bukową Górę korzysta ok. 25 tys. osób, rowerami trasą Zwierzyniec – Florianka – Górecko Stare przemieszcza się również ok. 25 tys. turystów, zaś z oferty Ośrodka Edukacyjno-Muzealnego korzysta ok. 35 tys. osób. Zagrodę Guciów odwiedza ok. 15–20 tys. turystów. Rzeką Wieprz na odcinku Krasnobród – Guciów i Obrocz – Szczebrzeszyn spływa w sezonie ok. 20–25 tys. kajakarzy. Krasnobród i okolice odwiedza ok. 100 tys. osób rocznie. Ruch turystyczny jest skoncentrowany wokół zalewu na rzece Wieprz i wokół sanktuarium maryjnego. Z wyciągu narciarskiego, funkcjonującego w Jacni zimą, korzysta ok. 20 tys. osób. Na podstawie ewidencji wejść na wieżę widokową w kamieniołomie „Babia Dolina” w Józefowie (ok. 25 tys. osób) oraz wejść do rezerwatu „Czartowe Pole” w Hamerni (45–55 tys. osób) ruch szacuje się na 80 tys. turystów. Główną atrakcją okolic Suśca jest Rezerwat „Szumy nad Tanwią” – przebywa w nim przeciętnie w ciągu roku ok. 80–100 tys. turystów. Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełzcu odwiedza rocznie 30 tys. osób (tab. 9), spośród których ok. 30% stanowią turyści zagraniczni, głównie z Izraela.

Niezależnie od ruchu pieszego na Roztoczu Tomaszowskim rozwija się turystyka rowerowa. Zjawisku temu sprzyja obecność liniowych produktów turystycznych: Green Velo, Centralny Szlak Rowerowy Roztocza, „Wzgórze Polak – pogranicze regionów” oraz działalność Józefowskiej Kawalerii Rowerowej. Szacuje się, że trasami rowerowymi przemieszcza się ok. 40–50 tys. turystów (dane LOT Roztocze; Świeca i in. 2015).

W trzech pozostałych subregionach (rawskim, gorajskim i szczebrzeszyńskim) natężenie ruchu jest znacznie mniejsze niż w subregionie tomaszowskim (tab. 9).

W subregionie rawskim, w obiektach bazy noclegowej w 2014 roku, rejestrowanych było ok. 11 tys. osób (ok. 14% korzystających z noclegów), tj. 14-krotnie mniej od ruchu szacowanego na poziomie ok. 152 tys. odwiedzających w ciągu roku. Największą koncentracją charakteryzuje się Horyniec-Zdrój i okolice. Z usług noclegowych korzysta tam ok. 120–170 tys. osób, z czego ok. 90% przebywa w sanatorium. Wielokrotnie mniejsze natężenie ruchu notuje się w Siedliskach (Muzeum Skrzemieniałych Drzew – ok. 2–2,5 tys. odwiedzających).

Na Roztoczu Gorajskim z obiektów zakwaterowania zbiorowego skorzystało 19,9 tys. osób, co stanowi 24,4% łącznej liczby korzystających w całym regionie. Liczba turystów korzystających z tego rodzaju obiektów jest prawie 5-krotnie mniejsza od ruchu turystycznego szacowanego w tym subregionie na poziomie 91 tys. Dane wskazują, że najwięcej turystów przebywa w Janowie Lubelskim i okolicy (ok. 40 tys. osób). Zainteresowaniem cieszą się również atrakcje zimowe w Batorzu i Chrzanowie. W sezonie zimowym z wyciągów narciarskich korzysta tam ok. 40 tys. osób. Dużą rolę odgrywa też Radecznicza, dokąd corocznie przybywa kilkanaście tysięcy pielgrzymów (tab. 9).

Na Roztoczu Szczebrzeszyńskim z obiektów zbiorowego zakwaterowania w 2014 roku skorzystało tylko 2,2 tys. osób (2,7% ogółu). Jest to 3-krotnie mniej od wielkości ruchu turystycznego szacowanego na ok. 7 tys. rocznie. W Szczebrzeszynie, według szacunków przeprowadzonych na podstawie liczby grup zorganizowanych, przebywa ok. 6 tys. odwiedzających. W pozostałej części subregionu odnotowuje się zaledwie kilkaset osób (liczba noclegów udzielona w kwaterach agroturystycznych).

5.4.8. Najważniejsze obszary i miejscowości turystyczne Roztocza

W świetle dotychczasowych wyników badań oraz zamieszczonych powyżej wskaźników i danych, w geograficznej przestrzeni Roztocza wyraźnie zarysowują się cztery subregiony turystyczne pierwszego rzędu – gorajski, szczebrzeszyński, tomaszowski i rawski, nawiązujące do subregionów geomorfologicznych wydzielonych przez J. Buraczyńskiego (1995). W ich granicach wyróżniają się jednostki II rzędu – funkcjonalne i perspektywiczne obszary turystyczne z wiodącymi miejscowościami (ryc. 20). Szczegółowe zasady ich delimitacji zawiera opracowanie T. Brzezińskiej-Wójcik, E. Skowronek i A. Świecy (2016).

Zdecydowanie największą, uniwersalną atrakcyjnością turystyczną odznacza się **subregion tomaszowski**. Występują tu najcenniejsze walory przyrodnicze i kulturowe, najbardziej przydatne do rozwoju różnych form

turystyki (ryc. 19A–F, tab. 9). W tym subregionie najwcześniej rozpoczął się proces rozwoju zagospodarowania turystycznego i do dziś jest najbardziej zaawansowany. Występuje tu najszerszy inwentarz obiektów noclegowych i jego największe wykorzystanie. Jest on również najlepiej wyposażony w zaplecze gastronomiczne i infrastrukturę towarzyszącą pod względem liczby obiektów i urządzeń, ich pojemności i różnorodności. O jego najwyższej atrakcyjności decyduje też bardzo dobra dostępność komunikacyjna. W subregionie tomaszowskim koncentruje się przeważająca część ruchu turystycznego o najbardziej równomiernym rozkładzie przestrzennym i czasowym oraz największej różnorodności form, które są potwierdzone rejestrowanym ruchem turystycznym.

Lokalna społeczność jest pozytywnie nastawiona do rozwoju turystyki. Mieszkańcy są świadomi atrakcyjności i tradycji turystycznych subregionu, postrzegają rozwój turystyki jako źródło korzyści. Są także entuzjastycznie nastawieni do turystów, utrzymują z nimi bliskie kontakty i chętnie angażują się w usługi turystyczne (Tucki, Skowronek, Krukowska 2013). Lokalne władze również wykazują zaangażowanie w tworzenie infrastruktury i kreowanie oferty turystycznej subregionu (np. duża aktywność gmin Józefów, Zwierzyniec, Krasnobród, Susiec).

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, w subregionie tomaszowskim można wyróżnić pięć funkcjonalnych obszarów turystycznych: zwierzyniecki, krasnobrodzki, susiecki, józefowski i tomaszowski, wraz z wiodącymi miejscowościami.

Obszar zwierzyniecki wyróżnia turystyka całoroczna, przeważnie krótkopobytowa (jednodniowe wycieczki, turystyka weekendowa), wykorzystująca głównie kwatery prywatne i pensjonaty, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, edukacyjna (grupy szkolne w RPN), kulturowa, kwalifikowana (piesza, rowerowa, wodna, konna), wypoczynkowa i agroturystyka. Główną miejscowością turystyczną jest Zwierzyniec.

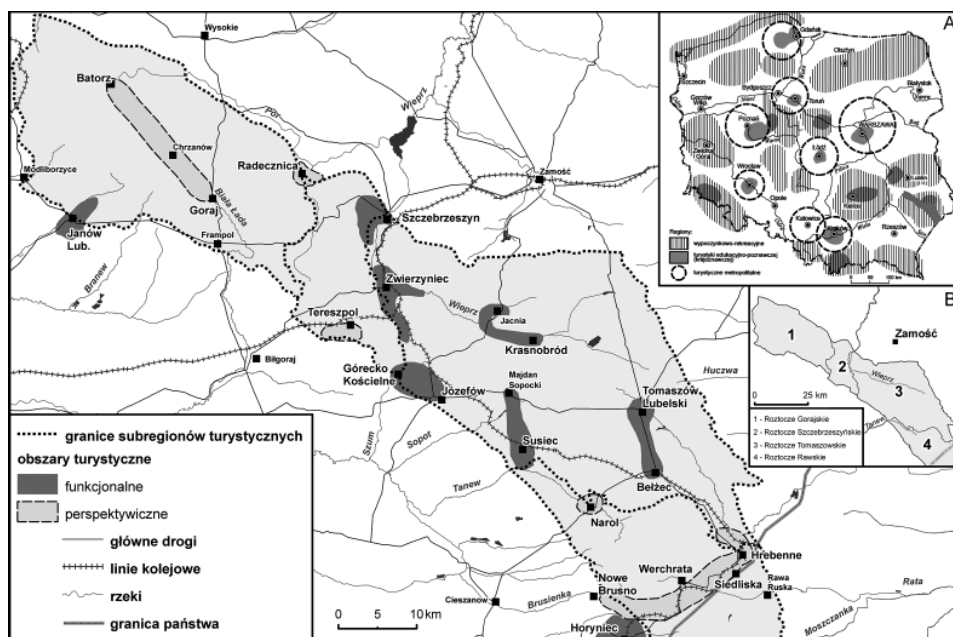
Na obszarze krasnobrodzkim przeważa turystyka sezonowa – letnia, długoterminowa, wykorzystująca głównie ośrodki wczasowe, krajowa. Wśród form, wynikających z zasobów i motywów przyjazdów, przeważa turystyka: krajoznawcza, wypoczynkowa i agroturystyka, kwalifikowana (piesza, rowerowa, wodna, narciarska), zdrowotna oraz kulturowa i pielgrzymkowa. Główną miejscowością turystyczną obszaru jest Krasnobród.

Na obszarze susieckim dominuje turystyka sezonowa – letnia, długoterminowa, wykorzystująca głównie ośrodki wczasowe i gospodarstwa agroturystyczne, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, wypoczynkowa i agroturystyka oraz kwalifikowana (piesza, rowerowa, wodna).

Najważniejszą miejscowością turystyczną jest Susiec. Duże znaczenie ma również Majdan Sopocki.

Na obszarze józefowskim dominuje turystyka sezonowa – letnia, krótkopobytowa, wykorzystująca głównie kwatery prywatne i gospodarstwa agroturystyczne, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, wypoczynkowa, kwalifikowana (piesza, rowerowa, wodna, narciarska), agroturystyka, edukacyjna (grupy szkolne, Pawilon Geoturystyczny) oraz turystyka kulturowa i religijna (Górecko Kościelne). Najważniejszą miejscowością turystyczną jest Józefów.

Obszar tomaszowski wyróżnia turystyka całoroczna, krótkopobytowa, wykorzystująca głównie pensjonaty i hotele, międzynarodowa. Dominuje turystyka tranzytowa. Z pozostałych form rozwija się turystyka: krajoznawcza, kulturowa, kwalifikowana (piesza, rowerowa, narciarska) i agroturystyka. Najważniejszą miejscowością turystyczną jest Tomaszów Lubelski, istotną rolę odgrywa także Bełżec.

Ryc. 20. Subregiony, obszary i miejscowości turystyczne na Roztoczu

A) Położenie Roztocza na tle regionów turystycznych Polski według S. Liszewskiego (2009)

B) Podział Roztocza na subregiony geomorfologiczne według J. Buraczyńskiego (1995)

Źródło: opracowanie własne.

Obszarem o bardzo cennych w skali kraju walorach przyrodniczych i kulturowych jest **subregion rawski**. Mimo dużego potencjału jego zasoby są niedostatecznie wykorzystywane, na co wpływa słaba promocja i nieznamość obszaru. Turystyczne walory predestynują subregion do rozwoju turystyki: zdrowotnej, krajoznawczej, kulturowej, kwalifikowanej i agroturystyki. Poza Horyńcem tradycje turystyczne są tu bardzo krótkie. Bazę turystyczną i komunikacyjną cechuje wyraźny niedorozwój ilościowy i jakościowy oraz silna koncentracja przestrzenna. Niemal wszystkie obiekty i urządzenia infrastruktury koncentrują się w Horyńcu i Narolu. Ruch turystyczny w tym subregionie wyróżnia nierównomierny rozkład przestrzenny. W ostatnich latach obserwuje się rosnącą aktywność społeczności lokalnej w tworzeniu oferty turystycznej, przykładem jest Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach.

W subregionie rawskim można wyróżnić jeden funkcjonalny obszar turystyczny – horyniecki, oraz dwa perspektywiczne: narolski i przygraniczny.

W obszarze horynieckim przeważa turystyka: całoroczna, długoterminowa, krajowa. Turyści korzystają głównie z bazy noclegowej Horyńca-Zdroju, kwater prywatnych i pensjonatów. Wśród form przeważa turystyka: zdrowotna, krajoznawcza i kwalifikowana. Główną miejscowością turystyczną jest Horyniec-Zdrój.

W perspektywnym obszarze narolskim rozwija się turystyka: sezonowa, krótkopobytowa, wykorzystująca głównie kwatery prywatne, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, kwalifikowana (piesza, rowerowa), kulturowa i agroturystyka. Wspomniane formy są tutaj dopiero w inicjalnej fazie rozwoju. Najważniejszą miejscowością turystyczną jest Narol.

W perspektywnym obszarze przygranicznym ważną rolę odgrywa turystyka: całoroczna, krótkopobytowa, wykorzystująca głównie nieliczne jeszcze kwatery prywatne, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, kulturowa (dziedzictwo wielokulturowe, linia Mołotowa), edukacyjna (muzeum w Siedliskach), kwalifikowana (piesza, rowerowa) i agroturystyka. Zarówno wspomniane formy turystyki, jak i infrastruktura są w początkowej fazie rozwoju. Do najważniejszych miejscowości z punktu widzenia rozwoju turystyki należą: Siedliska, Hrebenne, Brusno, Dziewięcierz i Werchrata.

W **subregionie gorajskim** występuje znaczące nagromadzenie słabo dotychczas wykorzystywanych walorów turystycznych. Predestynują one subregion do rozwoju turystyki krajoznawczej i kwalifikowanej. Największą aktywność w tworzeniu infrastruktury i kreowaniu oferty turystycznej wykazuje gmina Janów Lubelski. Baza turystyczna jest słabo rozbudowana i skupiona głównie w Janowie Lubelskim. W ostatnich latach znacznie poprawiła się dostępność komunikacyjna subregionu.

Z punktu widzenia stopnia rozwoju infrastruktury turystycznej, natężenia ruchu turystycznego i sposobu wykorzystania zasobów można wyróżnić jeden funkcjonalny obszar turystyczny – janowski, oraz dwa perspektywiczne – radecznicki i gorajsko-batorski.

Na obszarze janowskim przeważa turystyka całoroczna, krótkopobytowa, wykorzystująca głównie hotele i kwatery prywatne, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, edukacyjna (grupy szkolne, ZOOM Natury), kwalifikowana (piesza, rowerowa, wodna), wypoczynkowa i agroturystyka. Najważniejszą miejscowością turystyczną jest Janów Lubelski z własnym zapleczem poznawczym i wypoczynkowym.

Na potencjalnym obszarze radecznickim przeważa turystyka sezonowa, krótkopobytowa, krajowa. Obszar charakteryzuje inicjalna faza rozwoju bazy noclegowej i gastronomicznej. Wśród form występuje turystyka: pielgrzymkowa, krajoznawcza, kwalifikowana (piesza, rowerowa). Najważniejszą miejscowością turystyczną jest Radeczna.

W początkowej fazie rozwoju jest obszar gorajsko-batorski, w granicach którego obserwuje się aktualnie turystykę sezonową, krótkopobytową, krajową. Wykorzystuje ona nieliczne kwatery prywatne i jest związana z ośrodkami narciarskimi (Batorz, Chrzanów). Obszar ma predyspozycje do rozwoju form turystyki: kwalifikowanej (narciarska, piesza, rowerowa), agroturystyki i turystyki krajoznawczej.

W **subregionie szczebrzeszyńskim** największe znaczenie mają krajoznawcze walory przyrodnicze i kulturowe. Wysoka wartość zasobów turystycznych predestynuje subregion dla turystyki krajoznawczej, kwalifikowanej i agroturystyki. Niemal wszystkie obiekty i urządzenia bazy noclegowej, żywieniowej i towarzyszącej koncentrują się w Szczebrzeszynie i jego najbliższym otoczeniu. Subregion ma dobrą dostępność komunikacyjną. W ostatnich latach władze lokalne (głównie Szczebrzeszyn) wykazują zaangażowanie w tworzeniu infrastruktury i kreowaniu oferty turystycznej.

W tym subregionie można wyróżnić jeden funkcjonalny obszar turystyczny – szczebrzeszyński, w którym przeważają formy turystyki: całoroczna, krótkopobytowa, wykorzystująca głównie hotele i kwatery prywatne, krajowa. Wśród form przeważa turystyka: krajoznawcza, kulturowa i kwalifikowana (piesza, rowerowa, wodna). Główną miejscowością turystyczną jest Szczebrzeszyn. Aktualnie zarysowuje się drugi obszar – potencjalny – tereszpolski, z funkcjami: agroturystyczną i kwalifikowaną (pieszą i rowerową).

5.5. Podsumowanie

Roztocze jest wyraźnie wyodrębniającym się regionem na międzyrzeczu Wisły i Bugu w lubelskim pasie wyżynnym. Zróżnicowanie warunków przyrodniczych w jego granicach stanowiło podstawę opracowywania wielu regionalizacji opartych o różne kryteria: przyrodnicze, geomorfologiczne, fizjograficzne, fizycznogeograficzne, geograficzne i turystyczne. Było ono również powodem dyskusji nad nazewnictwem poszczególnych jego części.

Wieloletnie badania prowadzone w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turyzmu zaowocowały wydzieleniami i podziałami Rostocza w różnych ujęciach – fizjograficznym, geomorfologicznym i turystycznym. Podstawę szczegółowej regionalizacji fizjograficznej stanowiły elementy składowe środowiska geograficznego, takie jak: budowa geologiczna, hipsometria, rzeźba, hydrografia, klimat, gleby, roślinność, prowadząc do wyróżnienia części zwanych Rostoczem Zachodnim, Środkowym i Południowym.

Rostocze jako region geomorfologiczny wyróżniano początkowo na podstawie jego cech hipsometrycznych, a następnie także w oparciu o wyniki badań terenowych. W konsekwencji wydzielono cztery subregiony – Rostocze Gorajskie, Rostocze Szczebrzeszyńskie, Rostocze Tomaszowskie, Rostocze Rawskie.

Koncepcja ta, najlepiej odzwierciedlająca zróżnicowanie cech środowiska przyrodniczego, okazała się użyteczna podczas conceptualizowania kolejnej regionalizacji – turystycznej. Wyznaczone subregiony – przy uwzględnieniu zasobów przyrodniczych, kulturowych, stanu zagospodarowania, wielkości ruchu turystycznego i aktywności społeczności lokalnych – dały podstawy do wyróżnienia obszarów turystycznych funkcjonalnych i perspektywicznych. Potwierdza to ugruntowane w literaturze przedmiotu założenie, że atrakcyjność środowiska przyrodniczego w dużym stopniu warunkuje rozwój funkcji turystycznej Rostocza.

Literatura

- Aario L. (ed.) 1960. *Suomen Kartasto. Atlas of Finland (Atlas över Finland)*. Kustannus-sosakeyhtiö Helsinki, Otava.
- Anasiewicz A. 2002. *Turystyka w Roztoczańskim Parku Narodowym*. [w:] J. Partyka (red.), *Użytkowanie turystyczne Parków Narodowych*. Instytut Ochrony Przyrody PAN i Ojcowski Park Narodowy, Ojców.
- Areń B. 1962. *Miocen Roztocza Lubelskiego między Sanną i Tanwią*. Prace Inst. Geol. 30 (3): 5–86.
- Armand D.L. 1980. *Nauka o krajobrazie*. PWN, Warszawa.
- Bajcar A. 1969. *Regiony turystyczne Polski*. Geografia w Szkole 4: 202–210.
- Balon J. 2009. *Porządki przestrzenne – syntetyczna wizja krajobrazu*. [w:] J. Balon, M. Jodłowski (red.), *Ekologia krajobrazu – problemy badawcze i uytylitarne*. Problemy Ekologii Krajobrazu 23.
- Balytsky O., Bilyk M., Bovt Y., Brzezińska-Wójcik T., Drożdziel L., Flaga M., Grabowski T., Kałamucka W., Kałamucki K., Kozieł M., Lubynets I., Shemelynets I., Skowronek E., Soroka M., Stachyra P., Stryamets G., Urbańska A., Zinko J. 2015. *Transboundary Biosphere Reserve „Roztocze”*. Wyd. RPN, Zwierzyniec.
- Bank Danych Lokalnych. <http://stat.gov.pl/bdl> (dostęp: 20.03.2015).
- Bański J., Stola W. 2002. *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*. Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bar R., Doliński A. 1974. *Geografia turystyczna Polski*. Polskie Tow. Ekonomiczne, Warszawa.
- Barbag J. (red.) 1966. *Metodyka nauczania geografii*. WSiP, Warszawa.
- Bartkowski T. 1982. *Podstawowe elementy teorii regionalizacji turystycznej*. [w:] *Regionalizacja turystyczna Polski*. Monografie AWF 201, Poznań.
- Basałykas A., Sleinite O. 1965. *Zagadnienia mikroregionalizacji i typizacji „miestności” w warunkach rzeźby glacialnej*. Prz. Zagran. Liter. Geogr. 4.
- Baudelle G., Ozouf-Marignier M.-V., Robic M.-C. (eds.) 2001. *L'établissement de la géographie universitaire. Le terrain, le livre, la cité. Géographes en pratiques*. P.U. de Rennes.
- Berg L.S. 1947–1952. *Geograficzeskije zony Sowjetskogo Sojuza*. Moskwa.
- Berry B.J.L., Conkling E.C., Ray D.M. 1976. *The Geography of Economic Systems*. Prentice-Hall Inc. Engewood Cliffs.

- Biała A., Krukowska R. 2011. „*Spanie na sianie*” – nowy produkt turystyczny Roztocza. Zeszyty Nauk. WSSP 12: 181–192.
- Bielecka M. 1967. *Trzeciorzęd południowo-zachodniej części Wyżyny Lubelskiej*. Biul. Inst. Geol. 206: 115–188.
- Błazejczyk K., Kunert A. 2011. *Bioklimatyczne uwarunkowania rekreacji i turystyki w Polsce*. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa.
- Borkowski Z., Turczyński M. 1992. *Obszar Chronionego Krajobrazu „Kozi Bór”*. [w:] T. Wilgat (red.), *System obszarów chronionych województwa lubelskiego*. Wyd. UMCS, Lublin: 397–422.
- Brzezińska-Wójcik T. 1989/1990. *Elementy morfostrukturalne okolic Lubyczy Królewskiej (Roztocze Rawskie)*. Annales UMCS, Lublin, B, 44/45, 6: 119–130.
- Brzezińska-Wójcik T. 1995. *Czwartorzędowa aktywność tektoniczna w dorzeczu Tanwi na Roztoczu*. Annales UMCS, Lublin, B, 48 (1993): 25–43.
- Brzezińska-Wójcik T. 1998. *Roztocze jako makroregion*. [w:] R. Dębicki, J. Wojtanowicz (red.), *Metody badań terenowych w naukach przyrodniczych*. Przew. Sesji Terenowej Rady Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UMCS, Lublin: 7–16.
- Brzezińska-Wójcik T. 1999. *Aktywność tektoniczna w północno-wschodniej strefie krawędziowej Roztocza Tomaszowskiego w świetle wskaźników morfometrycznych*. Prz. Geol. 47, 9: 840–845.
- Brzezińska-Wójcik T. 2010. *Koryta rzek z progami skalnymi jako ważne obiekty dydaktyczne w geoturystyce strefy krawędziowej Roztocza*. Zeszyty Nauk. WSSP 9: 153–172.
- Brzezińska-Wójcik T. 2012. *Produkty geoturystyczne w województwie lubelskim jako przykład działań innowacyjnych, poszerzających dotychczasową ofertę turystyczną regionu*. [w:] D. Jegorow, A. Niedużak (red.), *Wpływ sektora B+R na wzrost polskiej konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*. T. I. Wyd. CIVIS, Chełm: 127–148.
- Brzezińska-Wójcik T. 2013. *Morfotektonika w annopolsko-lwowskim segmencie pasa wyżynnego w świetle analizy cyfrowego modelu wysokościowego oraz wskaźników morfometrycznych*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Brzezińska-Wójcik T. (red.) 2013. *Neotektonika Polski w świetle dotychczasowych badań. Perspektywy rozwoju. X Ogólnopolska Konferencja z cyklu „Neotektonika Polski”*. Lublin, 27–28.09.2013. Materiały konferencyjne. UMCS, Komitet Badań Czwartorzędu PAN, Lublin.
- Brzezińska-Wójcik T. 2014. *Jaka jest rola czynnika strukturalnego w rozwoju dolin asymetrycznych na Roztoczu?*. [w:] W. Margielewski, J. Urban, L. Jankowski, K. Buczek (red.), *Strukturalne i litofacjalne uwarunkowania rozwoju rzeźby Roztocza w aspekcie historii tektoniczno-basenowej Karpat i zapadliska przedkarpackiego*. V Warsztaty Geomorfologii Strukturalnej, Zwierzyniec–Józefów–Horyniec, 24–26 września 2014 r.: 32–34.
- Brzezińska-Wójcik T. 2015. *Strategia hands-on activity w kreowaniu geoproduktów w kontekście edukacji, interpretacji i promocji geodziezictwa na Roztoczu (środkowowschodnia Polska)*, Zeszyty Nauk. Uniw. Szczecińskiego nr 847, Ekonomiczne Problemy Turystyki 29 (1): 169–193.
- Brzezińska-Wójcik T. 2016. *Roztocze – Przedpole Karpat. Charakterystyczne cechy środowiska przyrodniczego*. [w:] B. Czarnecka (red.), *Na międzyrzeczu Wisły i Bugu. Krajobrazy roślinne i dziedzictwo kulturowe środkowo-wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy*. Wyd. POLIHYMNIA Sp. z o.o., Lublin: 167–188.

- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E. 1995. *Topolineamenty wschodniej części Roztocza Gorajskiego*. Annales UMCS, Lublin, B, 48 (1993): 45–57.
- Brzezińska-Wójcik T., Kociuba W. 2001. *Transformacja roztoczańskiego odcinka doliny Wieprza w plejstocenie*. Prz. Geol. 49, 3: 257–266.
- Brzezińska-Wójcik T., Kociuba W., Superson J. 2001. *Przejawy młodej tektoniki w dolinie górnego Wieprza na Roztoczu SE Polska*. [w:] W. Zuchiewicz (red.), *Neotektonika Polski: neotektonika, morfotektonika, sejsmotektonika – stan badań i perspektywy rozwoju*. Materiały IV Ogólnopol. Konf. Komisja Neotekt. Kom. Bad. Czwart. PAN, ING UJ, Kraków: 20–22.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Świeca A., Zielonka R. 2003. *Geografia regionalna w ośrodku lubelskim – przeszłość, stan obecny i perspektywy*. [w:] *Suczasińskie problemy i tendencje rozwoju geograficznej nauki*. Lwów: 309–311.
- Brzezińska-Wójcik T., Bartoszewski S. 2004. *Roztocze jako region geograficzny*. [w:] R. Dobrowolski, S. Terpiłowski (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*. Wyd. UMCS, Lublin: 79–98.
- Brzezińska-Wójcik T., Superson J. 2004. *Neotectonic conditions of sedimentation and erosion in small fluvial basins of the Roztocze Tomaszowski (south-eastern Poland)*. Zeitschrift f. Geomorphologie 48, 2: 167–184.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M. 2006. *Natural environment of the Roztocze region*. [w:] E. Skowronek, W. Wołoszyn, T. Speck, K.M. Born (eds.), *Cultural Landscapes of the Lublin Upland and Roztocze*. Wyd. Kartpol s.c., Lublin: 59–80.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., Kociuba W. 2007. *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju turystyki na Roztoczu*. [w:] M. Żabka, R. Kowalski (red.), *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce*. Wyd. Akadem. Podl., Siedlce: 13–34.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M. 2009a. *Dziedzictwo geologiczne Roztocza – problemy ochrony i udostępnienia turystycznego*. [w:] R. Reszel, T. Grabowski (red.), *Roztocze – region pogranicza przyrodniczo-kulturowego*. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej „35 lat ochrony dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego Roztocza – regionu pogranicza”. Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec: 27–42.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M. 2009b. *Tektoniczne i litologiczne uwarunkowania rozwoju form krasowych na Roztoczu*. [w:] *Materiały 43. Sympozjum Speleologicznego. Sekcja Speleologiczna Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika*. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków: 14–17.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E. 2009. *Potencjał turystyczny Roztocza Tomaszowskiego na przykładzie gminy miejsko-wiejskiej Krasnobród*. Annales UMCS, Lublin, B, 64 (1): 171–199.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., Buczek-Kowalik M. 2009. *Geografia regionalna i geografia turystyki w Instytucie Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie – przeszłość, stan obecny i perspektywy*. Geographia Cassoviensis, R. III, 2 Košice, Słowacja: 172–177.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., Tucki A. 2009. *Możliwości rozwoju turystyki w województwach wschodniej Polski*. Polish Journal of Sport and Tourism 16 (2): 65–84.
- Brzezińska-Wójcik T., Gawrysiak L., Chabudziński Ł. 2010. *Przegląd metod morfometrycznych stosowanych dotychczas w badaniach geomorfologicznych w regionie lubelskim*. Landform Analysis 12: 7–22.
- Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł. 2011. *Debrza w Paarach*, Karta Dokumentacyjna Geostanowiska, Numer KDG: 2176, <http://geopark.krei.pl/geopark/2176.pdf> (dostęp: 20.03.2015).

- Brzezińska-Wójcik T., Grabowski T., Moskal A., Pawłowski A., Wiechowska I. 2011. *Szlak geoturystyczny Roztocza Środkowego. Informator – mapa turystyczna. 1:50 000*. Część opisowa, Wyd. KARTPOL, Lublin.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A. 2011a. *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju turystyki w wybranych gminach Wyniosłości Giełczewskiej (środkowowschodnia Polska)*. Problemy Ekologii Krajobrazu 27: 217–223.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A. 2011b. *Potencjał turystyczny Wyniosłości Giełczewskiej (środkowowschodnia Polska)*. Polish Journal of Sport and Tourism 18: 244–255.
- Brzezińska-Wójcik T., Baranowska M. 2012. *Stan turystyki konnej w województwie lubelskim w kontekście uwarunkowań przyrodniczych*. Polish Journal of Sport and Tourism 19 (4): 263–270.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M. 2013a. *Park na Roztoczu – regionie pogranicza*. [w:] R. Reszel, T. Grądział (red.), *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 11–17.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M. 2013b. *Budowa geologiczna i rzeźba terenu*. [w:] R. Reszel, T. Grądział (red.), *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 41–48.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M., Krukowski M. 2013a. 3.1. *Geologia. Utwory powierzchniowe*. [w:] K. Kałamucki, T. Grabowski (red.), *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek. Monografia kartograficzna*. Wyd. RPN, Zwierzyniec.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M., Krukowski M. 2013b. 3.2. *Geomorfologia. Formy rzeźby*. [w:] K. Kałamucki, T. Grabowski (red.), *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek. Monografia kartograficzna*. Wyd. RPN, Zwierzyniec.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Świeca A., Jóźwik M.J. 2014. *Stan badań nad turystyką w regionie lubelskim*. [w:] B. Krakowiak, J. Latosińska (red.), *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość turystyki*. Warsztaty z Geografii Turyzmu, t. 5. Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź: 51–64.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A. 2014a. *The current state and perspectives of development of tourism products in Roztocze in the context of environmental and educational tourism*. University of Szczecin, Scientific Journal 836, Economic Problems of Tourism 28 (4): 379–399.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A. 2014b. *Stan i perspektywy edukacyjnej turystyki przyrodniczej na Roztoczu w kontekście strategii aktywnego uczestnictwa*. Barometr Regionalny 12 (4): 123–132.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M., Wysocka A., Bogutskii A. 2015. *Budowa geologiczna*. [w:] T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy (red.), *Roztocze – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 55–74.
- Brzezińska-Wójcik T., Hnatiuk R. 2015. *Rzeźba terenu*. [w:] T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy (red.), *Roztocze – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 75–91.
- Brzezińska-Wójcik T., Jóźwik M.J., Świeca A. 2015. *Geografia turystyki oraz turystyka i rekreacja w lubelskim ośrodku geograficznym*. Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace, Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki, 14 – Rozwój badań geograficznych nad turystyką: 75–89.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E. 2015. *Atrakcyjność turystyczna Krasnobrodu*. [w:] M. Flaga, P. Mroczek (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski. II*. Wyd. Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział Lubelski, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS, Lublin: 95–110.

- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Świeca A. 2016 [w druku]. *Roztocze jako region turystyczny*. Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Buache P. 1752. *Essai de géographie physique où l'on propose des vues générales sur l'espèce de charpente du globe, composée de montagnes, qui traversent les mers, comme les terres...* Mémoires de l'Académie royale des science: 399–416.
- Buhalis D. 2000. *Marketing the competitive destination of the future*. Tourism Management 21 (1): 97–116.
- Buraczyński J. 1965. *Les entailles d'érosion récentes (ravins) du Roztocze Occidental*. Biul. Lubel. Tow. Nauk. D, 3–4: 23–26.
- Buraczyński J. 1968. *Typy dolin Roztocza Zachodniego*. Annales UMCS, Lublin, B, 23: 47–86.
- Buraczyński J. 1975. *Erozja wąwozowa na Roztoczu – międzyrzecze Gorajca i Wieprza*. Folia Societatis Scientiarum Lublinensis, Geografia 17 (1–2): 13–19.
- Buraczyński J. 1976. *Zarys geomorfologii Roztocza Rawskiego*. Annales UMCS, Lublin, B 29 (1974): 47–76.
- Buraczyński J. 1984. *Wpływ tektoniki na rozwój dolin strefy krawędziowej Roztocza*. Roczn. PT Geol. 54 (1/2): 209–225.
- Buraczyński J. 1986. *Zasięg łądolodu Odry (Saalian) we wschodniej Polsce*. Prz. Geol. 34 (12): 684–689.
- Buraczyński J. 1993. *Rozwój procesów eolicznych piętra Wisły na Roztoczu i w Kotlinie Sandomierskiej*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Buraczyński J. (red.) 1993. *Aniela Chałubińska. Geograf, nauczyciel i wychowawca. Doctor honoris causa*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Buraczyński J. 1995. *Regiony geomorfologiczne Roztocza*. Annales UMCS, Lublin, B, 48 (1993): 59–73.
- Buraczyński J. 1996. *Ewolucja doliny górnego Wieprza na Roztoczu w piętrach wisły i holocenu*. Annales UMCS, Lublin, B, 51: 117–139.
- Buraczyński J. 1997. *Roztocze. Budowa – rzeźba – krajobraz*. ZGR UMCS, Lublin.
- Buraczyński J. 2000. *Funkcjonowanie chronionych obiektów na Roztoczu*. [w:] Problemy i perspektywy rozwoju przyrodookronnych obiektów na Roztoczu. Shklo, 6–7 lipnia 2000, Lviv: 76–80.
- Buraczyński J. (red.) 2002. *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*. Wyd. Lubelskie, Lublin.
- Buraczyński J. 2008. *Roztocze. Dzieje osadnictwa*. WSSP im. W. Pola w Lublinie, Lublin.
- Buraczyński J. 2011. *Roztocze. Dzieje osadnictwa*. Wyd. II rozszerzone. WSSP im. W. Pola w Lublinie, Lublin.
- Buraczyński J., Wojtanowicz J. 1982. *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski*. Arkusz Kołacze. Wyd. Geol., Warszawa.
- Buraczyński J., Krzowski Z., 1994. *Middle Eocene in the Solokija graben on Roztocze Upland*. Kwart. Geol. 38 (4): 739–753.
- Buraczyński J., Brzezińska-Wójcik T., Superson J. 1997. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Tomaszów Lubelski (928)*. Państw. Inst. Geol. (2002), Warszawa.
- Buraczyński J., Superson J. 1997. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, ark. Komarów (895)*. Wyd. Państw. Inst. Geol. (2002), Warszawa.
- Buraczyński J., Henkiel A., Szwajgier W. 2005. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Nałęczów*. Państw. Inst. Geol., Warszawa.
- Carol H. 1956. *Zur Diskussion um Landschaft und Geographie*. Geographia Helvetica XI: 111–133.
- Chabot G. 1950. *Les conceptions françaises de la science géographique*. Norsk Geografisk Tidsskrift 12 (3–4): 309–321.

- Chabot J. 1948. *Les villes, aperçu de géographie urbaine*. Armand Colin, Paris.
- Chabudziński Ł., Brzezińska-Wójcik T. 2013. Zastosowanie ArcNEO do oceny przejawów neotektoniki na przykładzie zlewni górnego Wieprza (Roztocze, środkowo-wschodnia Polska). *Landform Analysis* 24: 11–22.
- Chałubińska A. 1959. *Różne drogi nauczania geografii*. PZWS, Warszawa.
- Chałubińska A. 1969. *Ignacy Domeyko i jego wkład do geografii Polski*. PWN, Warszawa.
- Chałubińska A. 1995. *Aniela Chałubińska. Refleksje o sklerozie – mądrości żydowskiej – Tallinie – twórczości – i wstydy*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Chałubińska A., Kęsik A., Maruszczak H., Wilgat T. 1954. *Przewodnik wycieczki po Roztoczu*. Przew. V Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Lublin: 87–124.
- Chałubińska A., Wilgat T. 1954. *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego*. Przew. V Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Lublin: 3–44.
- Chałubińska A., Przesmycka E. 1963. *Wskaźnik urzeźbienia województwa lubelskiego*. *Annales UMCS, Lublin, B*, 18 (5): 117–125.
- Chmiel S., Michalczyk Z., Turczyński M. 1997. *Ocena jakości wód podziemnych i powierzchniowych Roztocza*. *Annales UMCS, Lublin, B*, 52: 77–102.
- Chmiel S., Głowacki S., Michalczyk Z., Zielińska B. 2001. *Źródła „święte” oraz wypływy z wodami uznawanymi za lecznicze*. [w:] Z. Michalczyk (red.), *Źródła Wyżyny Lubelskiej i Roztocza*. Wyd. UMCS, Lublin: 253–257.
- Chojnicki Z. 1988. *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. *Prz. Geogr.* 60: 491–510.
- Chojnicki Z. 1996. *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*. [w:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań: 7–44.
- Chojnicki Z. 1999. *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Cholley A. 1940. *Régions naturelles et régions humaines*. *L'Information Géographique* 4 (2): 40–42.
- Cholley A. 1951. *La géographie: guide de l'étudiant*. 2. ed. PUF, Paris.
- Ciesliński S., Wyrwicka K. 1970. *Kreda obszaru lubelskiego*. [w:] Przew. XLII Zjazdu Pol. Tow. Geol., Lublin, 3–5 września 1970: 56–74.
- Ciesliński S., Kubica B., Rzechowski J. 1996. *Mapa geologiczna Polski. 1:200 000. Tomaszów Lubelski, Dołhobyczów. B – Mapa bez utworów czwartorzędowych*. Wyd. Kartogr. Polskiej Agencji Ekologicznej S.A., Warszawa.
- Ciężkowski W., Porwisz B., Zuber A. 2003. *Geneza i wiek wód siarczkowych Horyńca Zdroju i Ratoszyna*. [w:] B. Kozerski, B. Jaworska-Szulc (red.), *Współczesne Problemy Hydrogeologii* 9 (2): 95–102.
- Claval P. 1987. *The region as a geographical, economic and cultural concept*. *International Social Science Journal* 39 (2): 159–172.
- Claval P. 2006. *Géographie régionale. De la région au territoire*. Armand Colin, Paris.
- Claval P. 2007. *Regional geography: past and present (a review of ideas/concepts, approaches and goals)*. *Geographia Polonica* 80 (1): 25–42.
- Contel F.B. 2015. *Concepts of region and regionalization: aspects of its evolution and possible uses to health regionalization*. *Saúde Soc. São Paulo* 24 (2): 447–459.
- Czepe Z., Flis J., Mochnacki R. 1966. *Geografia fizyczna świata*. PWN, Warszawa.
- Czerny M., Kaczmarek T., Lisocka-Jaegermann B., Matykowski R. 1999. *Region w badaniach geografii społeczno-ekonomicznej*. [w:] R. Domański, W. Widacki (red.), *Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia*. Instytut Geografii UJ, Kraków: 167–182.
- De Martonne E. 1919. *Traité de géographie physique*. Armand Colin, Paris.
- De Martonne E. 1931. *Europe Centrale*. [w:] P.V. De la Blache, L. Gallois (eds.), *Géographie Universelle*. Tome. IV, 2. partie. Armand Colin, Paris: 381–845.

- Degórski M., Ostaszewska K., Richling A., Solon J. 2014. *Współczesne kierunki badań krajobrazowych w kontekście wdrażania Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*. Prz. Geogr. 86 (3): 295–316.
- Deja W. 1982. *Problemy regionalizacji turystycznej*. [w:] *Regionalizacja turystyczna Polski*. Monografie nr 201, AWF, Poznań: 39–49.
- Derek M. 2008. *Funkcja turystyczna jako czynnik rozwoju lokalnego w Polsce*. Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Kowalczyka, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa, www.zripl.uw.edu.pl/uploads/f_turyzm/1_pdfsam_doktorat%20w%20pdf.pdf (dostęp: 22.01.2016).
- Dickinson R.E. 1947. *City Region and Regionalism*. Kegan Paul, London.
- Dobrowolski R. 1998. *Strukturalne uwarunkowania rozwoju współczesnej rzeźby krasowej na międzyrzeczu środkowego Wieprza i Bugu*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Dobrowolski R. 2006. *Glacialna i peryglacialna transformacja rzeźby krasowej północnego przedpola wyżyn lubelsko-wołyńskich (Polska SE, Ukraina NW)*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Dobrynin B. 1956. *Geografia fizyczna ZSRR*. PWN, Warszawa.
- Dokumentacja geologiczna w KAT. „B” złoża torfu „MAJDAN WIELKI” w Majdanie Wielkim*, 2000. Balenoprojekt, Warszawa.
- Domański R. 1990. *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*. PWN, Warszawa–Poznań.
- Durydiwka M. 2012. *Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce*. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Durydiwka M., Kowalczyk A. 2003. *Region turystyczny a procesy globalizacji*. Turyzm 13 (1): 21–42.
- Dylikowa A. 1973. *Geografia Polski. Krainy geograficzne*. PZWS, Warszawa: 11–816.
- Dziewoński K. 1957. *Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce*. Prz. Geogr. 29: 719–739.
- Dziewoński K. 1967. *Teoria regionu ekonomicznego*. Prz. Geogr. 39 (I): 33–50.
- Ernst J. 1932. *Regiony geograficzno-rolnicze Polski*. Czas. Geogr. 4: 143–168.
- Fijałkowski D. 1963. *Szata roślinna Polesia Lubelskiego*. [w:] T. Wilgat (red.), *Polesie Lubelskie*. Wyd. Lubelskie, Lublin: 65–88.
- Fijałkowski D., Kseniak M. 1982. *Parki wiejskie Lubelszczyzny*. PWN, Warszawa.
- Fijałkowski D., Izdebski K. 2008. *Szata roślinna*. [w:] S. Uziak, R. Turski (red.), *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lubelskie Tow. Nauk., Lublin: 317–327.
- Fischbach J. 1989. *Funkcja turystyczna jednostek przestrzennych i program jej badania*. Acta Univ. Lodz., Turyzm 5: 7–26.
- Flis J. 1939. *Sądecka i jej granice*. Miejska Biblioteka im. J. Szujskiego w Nowym Sączu, Nowy Sącz.
- Fornal M. 2002. *Krajobraz kulturowy Roztocza – problematyka ochrony na wybranych przykładach*. Roztoczańskie spotkania 3. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 171–182.
- Gallois L. 1908. *Régions naturelles et noms de pays*. Armand Colin, Paris.
- Garbula M. 2000. *Zagospodarowanie turystyczne Roztocza*. Turyzm 1: 93–109.
- Gawlik J., Dembek W. 2002. *Ekosystemy torfowiskowe Polesia (rodzaje i przemiany strukturalne)*. Acta Agrophysica 66: 121–145.
- Gilewska S. 1986. *Podział Polski na jednostki geomorfologiczne*. Prz. Geogr. LVIII (1–2): 15–40.
- Gocłowski A. 1973. *Wybrane zagadnienia z geografii Australii*. Wydział BiNoZ UMCS, Lublin.
- Golec B., Nowak M., Przesmycka E. 1987. *Geografia: Europa, Azja: podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*. WSiP, Warszawa.

- Golian S. 2015. *Stan i perspektywy rozwoju agroturystyki na Roztoczu*. Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr. hab. Bogusława Sawickiego oraz dr hab. Ewy Skowronek, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS, Lublin.
- Gołębowski G. (red.) 1999. *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*. PWN, Warszawa–Poznań.
- Grabowski T., Kotuła Z., Kałamucki K. 2004. *Obszary chronione stymulatorem rozwoju turystyki na przykładzie Roztoczańskiego Parku Narodowego*. [w:] Z. Michalczyk (red.), *Badania geograficzne w poznawaniu środowiska*. Wyd. UMCS, Lublin: 665–672.
- Gregory D. 1978. *Ideology, Science and Human Geography*. Hutchison, London.
- Grigg D. 1967. *Regions, models and classes*. [w:] R.J. Chorley, P. Hagget (eds.), *Models in Geography*. Methuen & Co Ltd London: 461–501.
- Gumiński R. 1948. *Próba wydzielenia dzielnic rolniczo-klimatycznych w Polsce*. Prz. Meteorol. i Hydrol. 1: 7–20.
- Gwozdiecki N., Żuczkowa W. 1968. *Fizycznogeograficzna regionalizacja ZSRR. Problemy regionalizacji fizycznogeograficznej*. Prace Geogr. 69: 43–54.
- Haase G. 1979. *Das Geomals regionischer Normtyp der Naturraumgliederung*. Potsdamer Forschungen B, 15.
- Hadzik A., Tucki A. 2014. *Promotion as an instrument of marketing support for the development of health tourism product in Lublin region*. [w:] J. Marak, J. Wyrzykowski, M. Szymczyk (eds.), *Tourism Role in the Regional Economy. Health, Wellness&Spa Tourism as the Regional Tourism Product – Theory and Practice*. WSH, Wrocław: 150–165.
- Hagget P. 1983. *Geography: A Modern Syntesis*. Harper and Row, New York.
- Harasimiuk M. 1974. *Warunki rozwoju zjawisk krasowych na pograniczu Polesia i Pagórów Chełmskich*. [w:] Przew. XII Ogólnopolskiego Zjazdu PTG. UMCS, Lublin: 89–95.
- Harasimiuk M. 1980. *Rzeźba strukturalna Wyżyny Lubelskiej i Roztocza*. Lublin.
- Harasimiuk M., Wojtanowicz J. 1998. *Budowa geologiczna i rzeźba Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] M. Harasimiuk, Z. Michalczyk, M. Turczyński (red.), *Jeziora łęczyńsko-włodawskie. Monografia przyrodnicza*. UMCS, PIOŚ, Lublin: 41–53.
- Harasimiuk M., Gazda L. 2000. *Geologia, geomorfologia i gleby*. [w:] T.J. Chmielewski (red.), *Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Polesie Zachodnie” Projekt harmonizacji przyrody i kultury*. PPN, Wojewoda Lubelski, Lublin–Urszulin: 21–28.
- Harasimiuk M., Świeca A. 2006. *Natural environment of the Lublin region*. [w:] E. Skowronek, W. Wołoszyn, T. Speck, K.M. Born (eds.), *Cultural Landscapes of the Lublin Upland and Roztocze*. Kartpol s.c., Lublin: 9–22.
- Harasimiuk M., Brzezińska-Wójcik T., Dobrowolski R., Mroczek P., Warowna J. (red.), 2007. *Budowa geologiczna regionu lubelskiego i problemy ochrony litosfery*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Harasimiuk M., Świeca A., Krukowska R., Tucki A. 2007. *Potencjały i uwarunkowania rozwoju funkcji turystycznych i rekreacyjnych w gminie Sosnowica*. [w:] *Opracowanie innowacyjnego planu rozwoju Gminy Sosnowica opartego na posiadanym potencjale i czynnym wykorzystaniu wiedzy*. Maszynopis, Lublin.
- Harasimiuk M., Nowak J., Superson J., 2008. *Budowa geologiczna i rzeźba terenu*. [w:] S. Uziak, R. Turski (red.), *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lub. Tow. Nauk., Lublin: 13–73.
- Harasimiuk K., Harasimiuk M., Skowronek E. 2015. *Z dziejów geografii na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej*. [w:] E. Skowronek, E. Kardaszewska, M. Flaga (red.), *70 lat ośrodka geograficznego w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*. Wyd. UMCS, Lublin: 9–31.
- Hartshorne R. 1939. *The nature of geography*. Annales Assoc. Amer. Geogr. 29: 173–658.

- Herbertson A.J. 1905. *The major natural regions: An essay in systematic geography*. Geogr. Journal 25 (3): 300–310.
- Hettner A. 1927. *Die Geographie – ihre Geschichte, ihr Wasen wid ihre Metiwden*. Ferdinand Hirt, Breslau.
- Isard W. 1960. *Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Science*. The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts.
- Iwanicki G., Brzezińska-Wójcik T., Widz M., Lachowska D., Grabowski T. 2015. *Metody badawcze w kreowaniu produktu astroturystycznego Park Ciemnego Nieba „Roztocze”*. [w:] M. Makowska-Iskierka (red.), *Badania nad turystyką. Jeden cel, różne podejścia*. Warsztaty z Geografii Turyzmu, t. 6: 47–63.
- Izdebski K. 2002. *Szata roślinna*. [w:] J. Buraczyński (red.), *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*. Wyd. Lubelskie, Lublin: 272–327.
- Izdebski K., Grądział T. 1971. *Roztocze*. WP, Warszawa.
- Jackowski A., Warszńska J. (red.) 1981. *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Instytut Nauk o Ziemi. Wykaz prac z zakresu geografii turystyki*. Prace Geogr. 54, Prace Inst. Geogr. UJ 76: 37–40.
- Jafari J. (ed.) 2001. *Encyclopedia of Tourism*. Routledge, London–New York.
- Jahn A. 1954. *Zarys morfologii Wyżyny Lubelskiej*. [w:] Przew. V Ogólnop. Zj. Pol. Tow. Geogr. Lublin: 45–65.
- Jahn A. 1956. *Wyżyna Lubelska. Rzeźba i czwartorzęd*. Prace Geogr. IG PAN 7: 1–453.
- James P.E., Jones C.F. 1954. *American Geography: Inventory and Prospect*. University of Syracuse Press, Syracuse, New York.
- Janiszewski M. 1959. *Regiony geograficzne Polski*. PZWS, Warszawa.
- Janiszewski M. 1960. *Geograficzny atlas Polski*. PPWK, Warszawa.
- Janiszewski M. 1982. *Typologia położenia geograficznego stolic europejskich*. Geografia w Szkole 35 (2): 62–67.
- Janiszewski M. 1983. *Typologia położenia geograficznego stolic pozaeuropejskich*. Geografia w Szkole 36 (3): 127–132.
- Janiszewski M. 1991. *Geograficzne warunki powstawania miast polskich*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Jankowski L., Margielewski W. 2015. *Pozycja tektoniczna Roztocza w świetle historii rozwoju zapadliska przedkarpackiego*. Biuletyn Państw. Inst. Geol. 462: 7–28.
- Jarosewski W. 1977. *Sedymentacyjne przejawy mioceńskiej ruchliwości tektonicznej na Roztoczu Środkowym*. Prz. Geol. 15 (8–9): 418–427.
- Jefferies D. 2001. *Governments and Tourism*. Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Jędrzejczyk D. 1993. *Region ekonomiczny jako system*. [w:] D. Jędrzejczyk, W. Kuciński (red.), *Studia z historii i metodologii geografii ekonomicznej*. Uniw. Warszawski, Warszawa: 57–78.
- Johnston R. 2003. *Geography and the social science tradition*. [w:] *Key Concepts in Geography*. London–Thosand Oaks–New Dehli.
- Jóźwik Z., Kardaszewska E., Nowak M. (red.) 1995. *Księga Pamiątkowa Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, Wyd. UMCS, Lublin.
- Jóźwik Z., Kardaszewska E., Nowak M. (red.), 2005. *Wydział Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, Wyd. UMCS, Lublin.
- Juillard E. 1962. *La region: Essai de definition*. Annals de Geographie 387: 483–499.
- Kardaszewska E. (red.) 2015. *70 lat Lubelskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Geograficznego 1945–2015*. PTG Lublin.
- Karolczak M. 2002. *Przestrzeń turystyczno-wypoczynkowa Roztocza*. Turyzm 1: 5–36.

- Kasiński J.R., Piwocki M. 1994. *Neogene-coal forming sedimentation in the Carpathian Foredeep, southern Poland*. Geol. Quart. 38 (3): 527–552.
- Kaszewski B.M. 2008. *Klimat*. [w:] S. Uziak, R. Turski (red.), *Środowisko Przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lubelskie Tow. Nauk., Lublin: 75–111.
- Kaszewski B.M., Mrugała S., Warakowski W. 1995. *Klimat, temperatura powietrza i opady atmosferyczne na obszarze Lubelszczyzny (1951–1990)*. LTN, Lublin.
- Kaszewski B.M., Bilik A. 2006. *Ocena warunków biometeorologicznych Zwierzyńca za pomocą wskaźnika Humidex*. [w:] A. Świeca, K. Kałamucki (red.), *Turystyka aktywna i jej rozwój na Roztoczu – regionie pogranicza*. Kartpol s.c., Lublin: 173–181.
- Kaszewski B.M., Siwek K., Gluza A., Shuber P. 2015. *Klimat*. [w:] T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy (red.), *Roztocze – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 123–135.
- Klimaszewski M., 1946. *Podział morfologiczny południowej Polski*. Czas. Geogr. 17 (3–4): 253–265.
- Kłusek M. 2006. *Fossil wood from the Roztocze region (Miocene, SE Poland) – a tool for palaeoenvironmental reconstruction*. Geol. Quarterly 50 (4): 465–474.
- Knox P.L. 1998. *Places and Regions in Global Context*. Prentice-Hall, Upper Saddle River.
- Kociuba W. 1995. *Cechy teksturalne wybranych rumowisk płatowych w Tatrach Wysokich*. [w:] *Peryglacjalne procesy, osady i formy północnej części Jury Polskiej oraz przyległych terenów wyżynnych*. Materiały z Konferencji Geomorfologicznej, Łódź–Potok Żłoty: 15–16.
- Kociuba W. 2014. *Application of Terrestrial Laser Scanning in the assessment of the role of small debris flow in river sediment supply in the cold climate environment*. Annales UMCS, Lublin, B, 69 (1): 79–91.
- Kociuba W. 2015. *Mechanizm dostawy rumowiska oraz transportu fluwialnego w zlewni glacialnej*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Kociuba W. 2016a. *Effective method for continuous measurement of bedload transport rates by means of River Bedload Trap (RBT) in a small glacial high arctic gravel-bed river*. [w:] P. Rowiński, A. Marion (eds.), *Hydrodynamic and Mass Transport at Freshwater Aquatic Interfaces*. GeoPlanet: Earth Planetary Scien., Springer: 279–292.
- Kociuba W. 2016b. *Measurements of bedload flux in a High Arctic environment*. [w:] A.A. Beylich, J.C. Dixon, Z. Zwoliński (eds.), *Source-to-Sink-Fluxes in Undisturbed Cold Environments*. Cambridge University Press, Cambridge: 116–132.
- Kociuba W., Janicki G., Siwek K. 2010. *Dynamics of changes of bed load outflow from a small glacial catchment (West Spitsbergen)*. [w:] D. de Wrachien, C.A. Brebbia (eds.), *Monitoring, Simulation, Prevention and Remediation of Dense and Debris Flows III*. University of Milan, Italy: 261–270.
- Kociuba W., Janicki G. 2013. *Fluvial processes*. [w:] P. Zagórski, M. Harasimiuk, J. Rodzik (eds.), *The Geographical Environment of NW Part of Wedel Jarlsberg Land (Spitsbergen, Svalbard)*. Wyd. UMCS, Lublin: 192–211.
- Kociuba W., Janicki G. 2014. *Continuous measurements of bedload transport rates in a small glacial river catchment in the summer season (Spitsbergen)*. Geomorphology 212: 58–71.
- Kociuba W., Kubisz W., Zagórski P. 2014. *Use of terrestrial laser scanning (TLS) for monitoring and modelling of geomorphic processes and phenomena at a small and medium spatial scale in Polar environment (Scott River — Spitsbergen)*. Geomorphology 212: 84–96.

- Kociuba W., Janicki G. 2015a. *Changeability of movable bed-surface particles in natural, gravel-bed channels and its relation to bedload grain size distribution (Scott River, Svalbard)*. Geografiska Annaler A, Physical Geography 97 (3): 507–521.
- Kociuba W., Janicki G. 2015b. *Spatiotemporal variability of the channel pattern of High Arctic proglacial rivers*. [w:] N. Duncan (ed.), *Fluvial Geomorphology and Riparian Vegetation: Environmental Importance, Functions and Effects on Climate Change*. Nova Science Publishers, Inc., New York: 53–80.
- Kociuba W., Janicki G., Rodzik J., Stępniewski K. 2015 [w druku]. *Comparison of volumetric and remote sensing methods (TLS) for assessing the development of a permanent forested loess gully*. Natural Hazards 79 (1): 139–158.
- Kociuba W., Krzastek P., Superson J. 2016. *Combining GPS-RTK and rephotographic methodologies for the assessment of transformations of the ephemeral landforms of the near foreland of a valley glacier (Scottbreen, Svalbard)*. Zeitschrift für Geomorphologie.
- Kondracki J. 1955. *Problematyka fizycznogeograficznej regionalizacji Polski*. Prz. Geogr. 27: 289–309.
- Kondracki J. 1960. *Typy krajobrazu naturalnego w Polsce*. Prz. Geogr. 32: 23–33.
- Kondracki J. 1961. *W sprawie terminologii i taksonomii jednostek regionalnych w geografii fizycznej Polski*. Prz. Geogr. 33: 23–38.
- Kondracki J. 1967. *Geografia fizyczna Polski*. PWN, Warszawa.
- Kondracki J. 1968. *Fizycznogeograficzna regionalizacja Polski i krajów sąsiednich w systemie dziesiętnym*. Prace Geograficzne, IG PAN, 69: 13–42.
- Kondracki J. 1969. *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*. PWN, Warszawa.
- Kondracki J. 1988. *Geografia fizyczna Polski*. PWN, Warszawa.
- Kondracki J. 1994. *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Wyd. I. PWN, Warszawa.
- Kondracki J. 2000. *Geografia regionalna Polski*. PWN, Warszawa.
- Kondracki J., Richling A. 1994. *Regiony fizycznogeograficzne*, plansza 53.3. [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Kornak A.S., Rapacz A. 2001. *Zarządzanie turystyką i jej podmiotami w miejscowości i regionie*. Wyd. Akad. Ekonom. im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Kowalczyk A. 2000. *Geografia turystyki*. PWN, Warszawa.
- Kozłowska-Szczęsna T. 1991. *Antropoklimat Polski (próba syntezy)*. Zesz. IGiPZ PAN, 1 (1), 265 s.
- Kral V. 1968. *Stan aktualny fizycznogeograficznej regionalizacji Czechosłowacji*. Problem regionalizacji fizycznogeograficznej. Prace Geogr. 69: 55–62.
- Krąpiec M., Jankowski L., Margielewski W., Krąpiec P. 2010. *Mapa Geologiczno-Turystyczna Roztoczańskiego Parku Narodowego w skali 1:30 000*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.
- Krąpiec M., Jankowski L., Margielewski W., Buraczynski J., Krąpiec P., Urban J., Wysocka A., Danek M., Szychowska-Krąpiec E., Bolka M., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński L., Waśkowska A. 2011. *„GEOPARK KAMIENNY LAS NA ROZTOCZU” koncepcja geoochrony wraz z wykonaniem dokumentacji i badań naukowych niezbędnych dla funkcjonowania tej formy ochrony*. Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie, Wydział Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska, Kraków.
- Kristof L.K.D. 1959. *The nature of frontiers and boundaries*. Annals Ass. of Amer. Geogr. 49: 269–282.
- Kruczek Z. 2002. *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*. Proksenia, Kraków.
- Kruczek Z. 2003. *Regiony turystyczne Polski. Problemy ich delimitacji i funkcjonowania*. Problemy Turystyki i Hotelarstwa 4 (8): 6–14.

- Kruczek Z. 2009. *Region turystyczny jako podmiot edukacji*. Folia Turistica 21: 51–70.
- Kruczek Z., Sacha S. 1977. *Geografia atrakcji turystycznych Polski*. Ostoja – Oficyna Wydawnicza, Kraków.
- Kruczek Z., Zmyślony P. 2010. *Regiony turystyczne*. Proksenia, Kraków.
- Krukowska R. 2004. *Krasnobród – uzdrowisko i miejscowość wypoczynkowa*. [w:] R. Dobrowolski, S. Terpiłowski (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*. Wyd. UMCS, Lublin: 159–163.
- Krukowska R. 2007. *Użytkowanie turystyczne jezior Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] W. Kurek, R. Faracik (red.), *Studia nad turystyką*. Prace geograficzne i regionalne. Geograficzne, ekonomiczne i społeczne aspekty turystyki. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków: 77–84.
- Krukowska R. 2009a. *Walory kulturowe jako podstawa rozwoju turystyki we Włodawie*. Polish Journal of Sport and Tourism 16 (3): 143–151.
- Krukowska R. 2009b. *Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie – funkcja turystyczna regionu*. Folia Turistica 21: 165–184.
- Krukowska R. 2010. *Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie – funkcja turystyczna regionu*. Folia Touristica 21: 165–184.
- Krukowska R. 2011a. *Przestrzeń turystyczna Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna – czynniki, różnorodność, zmiany*. Wyd. UW, Warszawa: 271–278.
- Krukowska R. 2011b. *Tworzenie sieciowych produktów turystycznych na przykładzie „Sielskiej krainy” w Krainie Lessowych Wąwozów*. [w:] Nauka <=> Biznes. Zbiór raportów badawczych opracowanych przez pracowników naukowych i naukowo-dydaktycznych – przedstawicieli lubelskiego środowiska naukowego. Chełmskie Stowarzyszenie Rozwoju Społeczno-Gospodarczego CIVIS, Chełm: 415–449.
- Krukowska R. 2012. *Innowacyjne działania promocyjne w zakresie rozwoju turystyki aktywnej w województwie lubelskim*. [w:] D. Jegorow, A. Niedużak (red.), *Wpływ sektora B+R na wzrost polskiej konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*. T. I. Wyd. CIVIS, Chełm: 83–97.
- Krukowska R., Skowronek E., Krukowski M. 2003. *Zmiany w krajobrazie gminy Włodawa zachodzące pod wpływem użytkowania rekreacyjnego*. [w:] M. Pietrzak (red.), *Krajobraz – turystyka – ekologia*. Problemy Ekologii Krajobrazu 11: 45–54.
- Krukowska R., Józwik M.J. 2004. *Walory turystyczne Zwierzyńca i okolic*. [w:] R. Dobrowolski, S. Terpiłowski (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*. Wyd. UMCS, Lublin: 147–152.
- Krukowska R., Świeca A. 2008a. *Osadnictwo lotniskowe jako jedna z form wykorzystania turystycznego obszarów wypoczynkowych na przykładzie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] J. Wyrzykowski (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*. T. 10: *Turystyka w środowisku geograficznym*. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniw. Wrocławskiego, Wrocław: 187–196.
- Krukowska R., Świeca A. 2008b. *The development of second homes as a form of using recreational areas for tourist purposes as exemplified by the Łęczna-Włodawa Lake District*. [w:] *Conditions of the foreign tourism development in Central and Eastern Europe*. Tourism in Geographical Environment 10: 175–184.
- Krukowska R., Krukowski M. 2009. *Ocena atrakcyjności turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. Annales UMCS, Lublin, B, LXIV (1): 77–96.
- Krukowska R., Skowronek E. 2009. *Walory przyrodnicze jako podstawa rozwoju turystyki w gminie Włodawa*. Polish Journal of Sport and Tourism 16 (1): 15–22.

- Krukowska R., Skowronek E., Krukowski M. 2010. *Wpływ użytkowania rekreacyjnego na przemianę krajobrazu gminy Włodawa w latach 1980–2005*. [w:] A. Richling (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*. Problemy Ekologii Krajobrazu 27: 217–225.
- Krukowska R., Krukowski M. 2012a. *Zagospodarowanie turystyczne Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego a atrakcyjność walorów przyrodniczych*. Problemy Ekologii Krajobrazu XXXIV: 133–140.
- Krukowska R., Krukowski M. 2012b. *Spatial differentiation of tourist infrastructure in the riparian zone of the Białe Lake (Middle-East Poland)*. Polish Journal of Natural Sciences 28 (1): 81–89.
- Krukowska R., Świeca A. 2012. *Tourism and recreation in the Łęczyńsko-Włodawskie Lake District (Middle-East Poland) survey results*. Polish Journal of Natural Sciences 27 (4): 393–405.
- Krukowska R., Skowronek E., Tucki A. 2013. *Działania innowacyjne branży turystycznej województwa lubelskiego w zakresie rozwoju oferty turystycznej*. Prace Nauk. Uniw. Ekonomicznego we Wrocławiu 303: 166–173.
- Krukowska R., Krukowski M. 2014. *Zróżnicowanie atrakcyjności turystycznej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i jej ocena przez turystów*. [w:] R. Dobrowolski, P. Mroczek (red.), *Potencjał przyrodniczy a zrównoważony rozwój powiatów Polesia Lubelskiego*. Star. Pow. we Włodawie, Star. Pow. w Łęcznej, UG Włodawa, WNoZiGP UMCS w Lublinie: 63–83.
- Krukowska R., Świeca A. 2014. *Ocena stopnia atrakcyjności jezior i możliwości wypoczynku na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim*. [w:] A. Hakuć-Błażowska, G. Furgała-Selezniow, A. Skrzypczak (red.), *Problemy turystyki i rekreacji wodnej*. Wyd. Uniw. Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn: 91–102.
- Krukowska R., Świeca A., Tucki A. 2016 [w druku]. *Kim jest turysta w parku narodowym? Wyniki badań ankietowych z Roztoczańskiego Parku Narodowego*. Warsztaty badawcze z geografii turystyki. Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź.
- Krzowski Z., Harasimiuk M., Brzezińska-Wójcik T., Michalczyk Z., Rzechowski J., Superson J. (red.) 1998. *LXIX Zjazd Naukowy Polskiego Towarzystwa Geologicznego „Budowa geologiczna Rostocza (100-lecie badań polskich geologów)”*, Krasnobród, 23–26.09.1998. Wyd. UMCS, Lublin.
- Krzymska-Kostrowicka A. 1999. *Geoekologia turystyki i wypoczynku*. PWN, Warszawa.
- Kuczmarski M. 1984. *Możliwości wykorzystania usłonecznienia do celów helioterapii w Polsce*. Dokumentacja Geogr. 1–2: 117–137.
- Kula S. 2012. *Percepcja i wykorzystanie walorów turystycznych Rostocza przez osoby odwiedzające region*. [w:] D. Jęgorow, A. Niedużak (red.), *Wpływ sektora B+R na wzrost polskiej konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*. T. I. Wyd. CIVIS, Chełm 2012: 55–65.
- Kwaśniewski K. 1993. *Regionalizacja i regionalizm a podział administracyjny*. [w:] M. Latoszek (red.), *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*. WG, Gdańsk.
- Lang S. 1960. *Einteilung Ungarns in physisch-geographische Landschaften und Wirtschaftsbezirke*. Acta Geographica Szeged, IV, fasc. 1–4.
- Latoszek M. 1993. *Regionalizm w procesie przemian – wprowadzenie do zagadnienia*. [w:] M. Latoszek (red.), *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*. WG, Gdańsk.

- Lemańska J. 2008. *Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej*. [w:] K. Nowacki, R. Russano (red.), *Prawne problemy regionalizacji w Europie*. Wrocław: 133–157.
- Lencewicz S. 1922. *Kurs geografii Polski*. Warszawa.
- Lencewicz S. 1937. *Polska*. [w:] *Wielka Geografia Powszechna*. Nakładem Trzaski, Eberta i Michalskiego Sp. Akc., Warszawa.
- Lencewicz S. 1955. *Geografia fizyczna Polski*. PWN, Warszawa.
- Lencewicz S. 1958. *Regiony geograficzne*. Prz. Geogr. 30: 489–494.
- Leszczycki S. 1937. *Les régions de l'industrie balnéaire et touristique en Pologne. Bilan du tourisme des villes de cure en Pologne*. Acta Balneol. Polon. I (2): 20–25.
- Leszczycki S. 1962. *Rozwój myśli geograficznej*. [w:] A. Malicki, F. Uhorczak (red.), *Ziemia – środowisko naturalne człowieka*. Geografia Powszechna. T. I. PWN, Warszawa: 20–56.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J. 1985. *Geografia turystyki Polski*. PWE, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J. 2002. *Geografia turystyki Polski*. PWE, Warszawa.
- Liszewski S. 1995. *Przestrzeń turystyczna*. Turyzm 5 (2): 87–103.
- Liszewski S. 2002. *Przestrzeń turystyczna i osadnictwo turystyczne*. [w:] G. Gołębski (red.), *Kompendium wiedzy o mieście*. PWN, Warszawa–Poznań: 77–103.
- Liszewski S. 2003. *Region turystyczny*. Turyzm 13 (1): 43–54.
- Liszewski S. 2005. *Metropolitalny region turystyczno-wypoczynkowy. Przykład miasta Łodzi*. Turyzm 15 (1–2): 121–138.
- Liszewski S. 2008. *Ewolucja poglądów na temat regionu turystycznego. Od regionu krajoznawczego po funkcjonalny*. [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*. Akademia Ekonomiczna, Poznań: 127–135.
- Liszewski S. 2009. *Przestrzeń turystyczna Polski. Koncepcja regionalizacji turystycznej*. Folia Turistica 21: 17–30.
- Łanczont M., Świeca A., Brzezińska-Wójcik T. (red.) 2009. *Annales UMCS*, Lublin, B, LXV (2).
- Łomnicki A.M. 1887. *Materiały do geologii okolic Żółkwi*. Kosmos XII: 361–402.
- Łukasik A., Kałamucki K. 2006. *Przestrzenne zróżnicowanie ruchu turystycznego w Roztoczańskim Parku Narodowym na podstawie pilotażowych badań ankietowych*. [w:] A. Świeca, K. Kałamucki (red.), *Turystyka aktywna i jej rozwój na Roztoczu – regionie pogranicza*. Kartpol s.c., Lublin: 145–152.
- Marszałek S., Małek M., Drzymała J. 1995. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, ark. Szczeczeszyn*. Wyd. Geol., Warszawa.
- Maruszczak H. 1966. *Zjawiska krasowe w skałach górnokredowych międzyrzecza Wisły i Bugu. Typ krasu kredy piszącej*. Prz. Geogr. XXXVIII (3): 339–370.
- Maruszczak H. 1972. *Wyżyny lubelsko-wołyńskie*. [w:] M. Klimaszewski (red.), *Geomorfologia Polski, 1*. Warszawa: 340–383.
- Maruszczak H. 1974a. *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny w czasach prahistorycznych. Dzieje Lubelszczyzny*. T. I, Warszawa: 23–68.
- Maruszczak H. 1974b. *Zarys rozwoju znajomości geograficznej regionu lubelskiego*. [w:] Przew. XII Ogólnop. Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Lublin, 28–31.08.1974: 7–58.
- Maruszczak H. 1991. *Zróżnicowanie stratygraficzne lessów polskich*. [w:] H. Maruszczak (red.), *Podstawowe profile lessów w Polsce*. Wyd. UMCS, Lublin: 13–35.

- Maruszczak H., Wilgat T. 1956. *Rzeźba strefy krawędziowej Rostocza Środkowego*. Annales UMCS, Lublin, B, X: 1–109.
- Maruszczak H., Uhorcza F., Wilgat T. 1974. *Słowo wstępne*. [w:] Przew. XII Ogólnop. Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Lublin, 28–31.08.1974: 3–6.
- Maruszczak H., Sirenko I. 1992. *Problemy regionalizacji geomorfologicznej wschodniej części wału metakarpackiego*. Annales UMCS, Lublin, B 44/45 (1989/1990): 37–65.
- Massalski E. 1930. *O zasadach wydzielania regionów*. Ziemia, 15 (2): 21–23.
- Mazurkiewicz L. 2012. *O teorii regionu turystycznego*. [w:] L. Mazurkiewicz (red.), *Wybrane teorie oraz metody badawcze turystyki*. Wyd. AWF, Warszawa: 57–79.
- Mazurski K.R. 2000. *Ekonomiczne aspekty regionalistyki. Zarys problematyki*. Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Mazurski K.R. 2009. *Region turystyczny jako pojęcie*. Folia Turistica 21: 7–15.
- Michalczyk J. 1990. *Gustaw Wuttke jako dydaktyk*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Michalczyk Z. 1986. *Warunki występowania i krążenia wód na obszarze Wyżyny Lubelskiej i Rostocza*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Michalczyk Z. 1996. *Charakterystyka warunków terenowych i klimatycznych obiegu wody*. [w:] Z. Michalczyk (red.), *Źródła Rostocza. Monografia hydrograficzna*. Wyd. UMCS, Lublin: 13–30.
- Michalczyk Z. (red.) 1996. *Źródła Rostocza. Monografia hydrograficzna*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Michalczyk Z. 1998. *Stosunki wodne Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] M. Harasimiuk, Z. Michalczyk, M. Turczyński (red.), *Jeziora łęczyńsko-włodawskie. Monografia przyrodnicza*. UMCS, PIOŚ, Lublin: 55–71.
- Michalczyk Z. 2000. *Stosunki wodne*. [w:] T.J. Chmielewski (red.), *Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Polesie Zachodnie”. Projekt harmonizacji przyrody i kultury*. PPN, Wojewoda Lubelski, Lublin–Urszulin: 32–38.
- Michalczyk Z., Turczyński M. 1998. *Przekształcenia i zagrożenia hydrosfery*. [w:] M. Harasimiuk, Z. Michalczyk, M. Turczyński (red.), *Jeziora łęczyńsko-włodawskie. Monografia przyrodnicza*. UMCS, PIOŚ, Lublin: 157–164.
- Michalczyk Z., Wilgat T. 1998. *Stosunki wodne Lubelszczyzny*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Michalczyk Z., Kowalcuk I. 2002. *Stosunki wodne*. [w:] J. Buraczyński (red.), *Rostocze. Środowisko przyrodnicze*. Wyd. Lubelskie, Lublin: 227–258.
- Michalczyk Z., Wilgat T. 2008. *Wody*. [w:] S. Uziak, R. Turski (red.), *Środowisko Przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lubelskie Tow. Nauk., Lublin: 117–209.
- Mikos von Rohrscheidt A. 2008. *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. GWSHM Milenium, Gniezno.
- Mikułowski B. 1976. *Wstępna ocena walorów krajoznawczych*. Czas. Geogr. 47 (3): 237–253.
- Mikułowski B., Wyrzykowski J. 1993. *Klasyfikacja atrakcyjności turystycznej obszarów, miejscowości i obiektów turystycznych Polski na potrzeby zagranicznej turystyki przyjazdowej*. [w:] *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej, zeszyt 2*. Wyd. Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Mileska M.I. 1963. *Regiony turystyczne Polski. Stan obecny i potencjalne warunki rozwoju*. Prace Geogr. 43: 7–156.
- Młeczek T. 2009. *Jaskinie Rostocza Południowego – stan rozpoznania*. [w:] M. Szelerewicz, J. Urban, R. Dobrowolski (red.), *Materiały 43. Sympozjum Speleologicznego*. Sekcja Speleologiczna Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, Zamość: 24–25.

- Mojski J.E. 1972. *Polesie Lubelskie*. [w:] R. Galon (red.), *Geomorfologia Polski*. T. II: *Niż Polski*. PWN, Warszawa.
- Molas R. 1984. *Pseudoterasy w korycie rzeki Szelif*. Czas. Geogr. 55 (2): 258–260.
- Monographia geographica a Republicii Popolare Romme*. I. Geografia fizica, Bucuresti, 1960.
- Musiał T. 1987. *Miocen Roztocza (Polska południowo-wschodnia)*. Biul. Geol. 31: 5–140.
- Nałkowski W. 1887. *Polska (Obraz geograficzny Polski historycznej)*. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. T. VIII, Warszawa: 601–651.
- Nałkowski W. 1911. *Co to jest geografia?* Warszawa.
- Nałkowski W. 1913. *Materiały do geografii ziem dawnej Polski*. Pol. Tow. Krajozn., Warszawa.
- Neef E. 1963. *Topologische und chorologische Arbeitsweise in der Landschaftsforschung*. Pet. Mitt. 107, S: 249–259.
- Ney R. 1969. *Miocen południowego Roztocza między Horyńcem a Łowczą i przyległego obszaru zapadliska przedkarpackiego*. Prace Geol. PAN Oddz. Krakowski 60: 1–94.
- Nowa Encyklopedia PWN*, 1996. PWN, Warszawa.
- Nowak E. 1999. *Różne koncepcje regionów w jednoczącej się Europie*. Geografia w Szkole 2: 75–79.
- Nowak J. 1927. *Zarys tektoniki Polski*. II Zjazd Stow. Geogr. i Etnogr. w Polsce, Kraków.
- Nowak M. 1974. *Eugeniusz Romer jako współautor szkolnego podręcznika geografii regionalnej*. Biul. LTN, Geografia 15: 109–115.
- Nowak M. 2002. *Dydaktyka geografii w UMCS. Przeszłość i teraźniejszość*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Nowak M., Nowak J. (oprac. red.) 1986. *Bibliografia prac doc. M. Janiszewskiego*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Nowak M., Nowak J. (oprac. red.) 1994. *Bibliografia podmiotowa i przedmiotowa prof. dr Anieli Chałubińskiej wraz ze spisem wykonanych pod Jej kierunkiem prac doktorskich i magisterskich*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Orain O. 2006. *La géographie comme science: Quand « faire école » cède le pas au pluralisme*. [w:] M.-C. Robic (ed.), *Couvrir le monde. Un grand XXe siècle de géographie française*. ADPF/La documentation française: 90–123.
- Orłowska E. 2000. *Geografia regionalna w kulturze muzulmańskiej (VIII–XIV)*. Wyd. Silesia, Wrocław.
- Ostaszewska K. 2002. *Geografia krajobrazu*. PWN, Warszawa.
- Ostrowski J. 2014. *Rok 2014 czasem licznych ważnych rocznic w polskiej kartografii*. Polski Prz. Kartograf: 197–199.
- Palang H., Printsmann A., Konkoly Gyuró E., Urbanc M., Skowronek E., Wołoszyn W. 2006. *The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe*. Landscape Ecology 21 (3): 347–357.
- Palmer A., Bejou D. 1995. *Tourism destination marketing alliances*. Annals of Tourism Research 22 (3): 616–629.
- Passarge S. 1923. *Die Landschaftsgürtel der Erde*. Breslau.
- Pawłowski S. [b.d.w.]. *Geografia Polski*. Wyd. II. Lwów, 1918 (?).
- Pawłowski S. 1938a. *Charakterystyka morfologiczna południowej krawędzi Wyżyny Lubelskiej*. Bull. Intern. de L'Ac. Pol. et de Lettr. Cl. de Sc. Mat. et Nat. Serie A. (Sc. Mat.), Cracovie 1–2A: 366–372.
- Pawłowski S. 1938b. *Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce*. [w:] S. Pawłowski, *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*. Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa.

- Pietkiewicz S. 1947. *Podział morfologiczny Polski północnej i południowej*. Czas. Geogr. 18: 123–168.
- Pioś K., Skoczylas K., Brzezińska-Wójcik T. 2014. *Aktualny stan i możliwości rozwoju turystyki festiwalowej w województwie lubelskim*. Polish Journal of Sport and Tourism 21 (2): 119–134.
- Platt R.S. 1935. *Field approach to regions*. Annals Assoc. Amer. Geogr. 25: 153–174.
- Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie. *Walory przyrodnicze i kulturowe. Mapa w skali 1:50 000*. PTG, Lublin, 2004.
- Pol W. 1876. *Północny wschód Europy i hydrografia Polski*. Lwów.
- Popielski W. 1992. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski, arkusz Teresopol (893), 1:50 000*. Wyd. PIG (1996), Warszawa.
- Potocki I. 1975. *Horyniec Zdrój*. Problemy Uzdrawiskowe, cz. II, 4 (92): 81–84.
- Pożaryski W. 1974. *Obszar świętokrzysko-lubelski*. Budowa geologiczna Polski, IV, Tektonika, cz. 1, Warszawa: 314–363.
- Przybyszewska-Gudelis R., Grabiszewski M.A., Iwicki S. 1979. *Problematyka waloryzacji i zagospodarowania turystycznych miejscowości krajoznawczych w Polsce*. IT, Warszawa.
- Radwan S. 2000. *Ekosystemy wodne*. [w:] T.J. Chmielewski (red.), *Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Polesie Zachodnie”. Projekt harmonizacji przyrody i kultury*. PPN, Wojewoda Lubelski, Lublin–Urszulin: 39–42.
- Ramans K. 1965. *Zagadnienie klasyfikacji i typologii krajobrazów...* (1953). Prz. Zagran. Liter. Geogr. 4.
- Rehman A. 1895–1904. *Ziemia dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym*. Cz. 1: Karpaty (1895), Cz. 2: Niżowa Polska (1904). Lwów.
- Richie J.R.B. 1993. *Crafting a destination vision: putting the concept of resident-responsive tourism into practice*. Tourism Management 14 (5): 379–389.
- Robic M.-C. 1993. *L'invention de la « géographie humaine » au tournant des années 1900: les Vidalien et l'écologie*. [w:] P. Claval (ed.), *Autour de Vidal de la Blache. La formation de l'école française de géographie*. Paris, CNRS éditions: 137–147.
- Rodzoń J. 2012. *Profesor Aniela Chałubińska (1902–1998) niezapomniany nauczyciel i wychowawca*. Annales UMCS, Lublin, B, LXVII (2): 139–142.
- Rolska-Boruch I. 2002. *Z przeszłości kulturowej Lubelszczyzny. Inwentarz topograficzno-rzeczowy zabytków województwa lubelskiego*. Wyd. Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”, Lublin.
- Romer E. 1901. *Rola rzek w historii i geografii narodów*. Lwów.
- Romer E. 1924. *Atlas Polski współczesnej. Zeszyt pierwszy*. Lwów.
- Romer E. 1928. *Powszechny atlas geograficzny* (wydanie z 1934 roku), Lwów.
- Romer E. 1948. *Rozważania na tematy regionalne*. Czas. Geogr. 19 (1–4): 3–38.
- Rosiecka S. 1947. *Regiony morfologiczne Wyżyny Lubelskiej w świetle mapy hipsometrycznej, wysokości względnych, wysokości średnich, górnych poziomów denudacyjnych, dolnych poziomów denudacyjnych*. [rękopis], Wrocław.
- Runge J. 1999. *Region, regionalizacja oraz świadomość i tożsamość regionalna w świetle badań geograficznych*. [w:] A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby*. Łódź–Ciechanów.
- Rykiel Z. 1990. *Koncepcje granic w badaniach regionalnych*. Prz. Geogr. LXII (1–2): 23–35.
- Rykiel Z. 1991. *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*. Prace Habilitacyjne IG i PZ PAN, Ossolineum, Wrocław.

- Rykiel Z. 2001. *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*. Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Sawicki L. 1922. *Polskie słownictwo geograficzne*. Kraków.
- Schmithüsen J. 1948. „*Fliesengefüge der Landschaft*“ und „*Ökotope*“: Vorschläge zur begrifflichen Ordnung und zur Nomenklatur in der Landschaftsforschung. *Berichte zur Deutschen Landeskunde* (Bad Godesberg) 5: 74–83.
- Siemiradzki J. 1910. *Roztocze Lwowsko-Tomaszowskie*. *Ziemia* 1: 145–148.
- Skoczylas K. 2014. *Znaczenie atmosfery miejsca przyrodniczo cennego w organizacji imprezy turystycznej. Przykład Letniej Akademii Filmowej w Zwierzyńcu*. *Barometr Regionalny* 12 (4): 133–144.
- Skoczylas K., Brzezińska-Wójcik T. 2015. *Natężenie ruchu turystycznego na wybranych festiwalach – pozytywne i negatywne aspekty jego wpływu na system społeczno-gospodarczy Lublina w opinii mieszkańców miasta*. *Ekonomiczne Problemy Turystyki* 35 (3): 109–121.
- Skowronek E. 1994. *Historia ochrony przyrody na Rztoczcu*. *Chrońmy Przyrodę Ojczyzn* L (3): 5–14.
- Skowronek E. 1996. *Rozwój osadnictwa na Wyżynie Lubelskiej i Rztoczcu*. *Czas. Geogr.* 67 (2): 209–225.
- Skowronek E. 1997. *Antropogeniczne zmiany krajobrazu naturalnego na Rztoczcu Gorajskim na przykładzie wsi Bononia i Huta Turobińska*. [w:] *Przemiany krajobrazu naturalnego Polski Środkowej*. Materiały z Konferencji Naukowej, Łódź: 37–39.
- Skowronek E. 1998a. *Zmiany krajobrazu w dorzeczu Białej Łądy pod wpływem działalności człowieka w ostatnim tysiącleciu*. *Annales UMCS, Lublin, B*, 52: 185–202.
- Skowronek E. 1998b. *Antropogeniczne zmiany krajobrazu naturalnego na Rztoczcu Gorajskim (na przykładzie wsi Bononia i Huta Turobińska)*. *Acta Geogr. Lodz.* 74: 207–213.
- Skowronek E. 2001. *Zmiany krajobrazu w dorzeczu górnego Wieprza pod wpływem działalności człowieka w ostatnim tysiącleciu*. *Annales UMCS, Lublin, B*, LIV, 14: 279–295.
- Skowronek E. (red.) 2005. *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesny dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Skowronek E. 2005. *Wpływ działalności gospodarczej Ordynacji Zamojskiej na kształt dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego Zamojszczyzny*. [w:] E. Skowronek (red.), *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesny dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*. Wyd. UMCS, Lublin: 19–37.
- Skowronek E. 2009. *Uwarunkowania rozwoju i kierunki przemian krajobrazu kulturowego Rztocza*. [w:] R. Reszel, T. Grabowski (red.), *Rztocze – region pogranicza przyrodniczo-kulturowego*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 183–194.
- Skowronek E. 2011. *Uwarunkowania rozwoju oferty turystycznej Krainy Lessowych Wąwozów na przykładzie produktu „Kraina Zdrowia”*. [w:] *Nauka <=> Biznes. Zbiór raportów badawczych opracowanych przez pracowników naukowych i naukowo-dydaktycznych – przedstawicieli lubelskiego środowiska naukowego*. Chełmskie Stowarzyszenie Rozwoju Społeczno-Gospodarczego CIVIS, Chełm: 62–92.
- Skowronek E. 2012. *Budowanie innowacyjności oferty turystycznej województwa lubelskiego w zakresie turystyki kulturowej*. [w:] D. Jegorow, A. Niedużak (red.), *Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*. T. I. Chełmskie Stowarzyszenie Rozwoju Społeczno-Gospodarczego CIVIS, Chełm: 99–126.

- Skowronek E. 2013. *Transformacje krajobrazu kulturowego Roztocza na tle przemian politycznych i społeczno-gospodarczych (w średniowieczu, czasach nowożytnych i najnowszych)*. Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu UMCS, Lublin.
- Skowronek E. 2015. *Klaster jako forma współpracy w turystyce*. Europa Regionum 24: 129–140.
- Skowronek E., Krukowska R., Świeca A. 2003. *Transformations of cultural landscape: the case of the Polish-Ukrainian borderland*. [w:] H. Palang, G.L.A. Fry (eds.), *Monographs in Landscape Ecology: Landscape Interfaces, Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht Harbound: 71–91.
- Skowronek E., Krukowska R., Świeca A., Tucki A. 2005. *The evolution of rural landscapes in mid-eastern Poland as exemplified by selected villages*. Landscape and Urban Planning 70: 45–56.
- Skowronek E., Furtak T. 2006. *Uwarunkowania rozwoju i kierunki przemian krajobrazu kulturowego pogranicza polsko-ukraińskiego na przykładzie Roztocza Rawskiego*. [w:] W. Wołoszyn (red.), *Krajobraz kulturowy. Cechy – walory – ochrona*. Problemy Ekologii Krajobrazu XVIII: 357–369.
- Skowronek E., Wołoszyn W. 2006. *Socio-economic factors on the cultural landscapes development of the Roztocze region*. [w:] E. Skowronek, W. Wołoszyn, T. Speck, K.M. Born (eds.), *Cultural Landscapes of the Lublin Upland and Roztocze*. Kartpol s.c., Lublin: 81–97.
- Skowronek E., Wołoszyn W., Speck T., Born K.M. (eds.) 2006. *Cultural Landscapes of the Lublin Upland and Roztocze*. Kartpol s.c., Lublin.
- Skowronek E., Świeca A., Tucki A., Krukowska R. 2007. *Rola parków narodowych regionu lubelskiego w rozwoju ruchu turystycznego na obszarach pogranicza polsko-ukraińskiego*. [w:] M. Żabka, R. Kowalski (red.), *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce*. Akademia Podlaska, Siedlce: 35–52.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Krukowska R. 2008. *Przestrzeń turystyczna Lublina w ocenie mieszkańców*. [w:] M. Dziekanowska, J. Styk (red.), *Region w koncepcjach teoretycznych i diagnozach empirycznych*. Wyd. Perfekta info, Lublin: 211–230.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T. 2009. *Kształcenie w zakresie krajoznawstwa w szkolenictwie wyższym*. Zeszyty Nauk. WSSP 7: 41–59.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Krukowska R. 2009a. *Przestrzeń Lublina w ocenie mieszkańców*. [w:] J. Styk, A. Świeca (red.), *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*. T. VIII. Wyd. UMCS, Lublin: 93–107.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Krukowska R. 2009b. *Przestrzeń Lublina w ocenie turystów*. [w:] J. Styk, A. Świeca (red.), *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*. T. VIII. Wyd. UMCS, Lublin: 109–121.
- Skowronek E., Furtak T. 2009. *Determinants of Change in the Landscape of the Polish-Ukrainian Borderland as exemplified by Rawa Roztocze*. Journal of Borderlands Studies 24 (2): 106–122.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Krukowska R. 2011. *Oceny przestrzeni społecznej Lublina*. [w:] J. Styk (red.), *Przestrzeń antropogeniczna miasta Lublina. Waloryzacja, wytwarzanie, użytkowanie*. *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*. T. VIII. Wyd. UMCS, Lublin: 81–93.
- Skowronek E., Krukowska R., Tucki A. 2011. *Wpływ społeczności lokalnych na rozwój obszarów wiejskich Lubelszczyzny na przykładzie Krainy Rumianku*. Prace Nauk. Uniw. Ekonomicznego we Wrocławiu 157: 525–534.

- Skowronek E., Krukowska R., Tucki A. 2012. *Innowacyjność i rozwój oferty uzdrowiska Nałęczów S.A. jako odpowiedź na zapotrzebowanie rynku turystyki zdrowotnej*. Zeszyty Nauk. Uniw. Szczecińskiego 698, Ekonomiczne Problemy Usług 83: 495–508.
- Skowronek E., Jóźwik M.J., Tucki A. 2013. *Krajobraz turystyczny – koncepcja teoretyczna. Nowe – stare formy turystyki w przestrzeni*. Warsztaty z Geografii Turyzmu, T. III. Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź: 63–77.
- Skowronek E., Jóźwik M.J., Tucki A. 2014. *Struktura i percepcja krajobrazu turystycznego Zwierzyńca*. Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy 12, 4: 61–70.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T. 2015a. *Szczeczeszyn jako miasto na pograniczu regionów*. [w:] M. Flaga, P. Mroczek (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski. II*. Wyd. Polskie Tow. Geogr. Oddział Lubelski, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS, Lublin: 111–126.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T. 2015b. *Zwierzyniec – tradycje ochrony przyrody na Rostoczu: od zwierzyńca ordynackiego do europejskiej sieci obszarów chronionych*. [w:] M. Flaga, P. Mroczek (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski. II*. Wyd. Polskie Tow. Geogr. Oddział Lubelski, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS, Lublin: 127–140.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M., Rutkowski T., Karolina S., Świeca A., Czerniec W. 2015. *Projekt zintegrowanego produktu turystycznego „Szlak zdrowia i urody – spotkanie z naturą” w świetle geograficznych uwarunkowań Obszaru Funkcjonalnego Powiśle*. Europa Regionum 23: 119–136.
- Skowronek E., Kardaszewska E., Flaga M. (red.) 2015. *70 lat ośrodka geograficznego w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Skowronek E., Kondraciuk P., Bilska-Kosyć L. 2015. *Materiałne dziedzictwo kulturowe*. [w:] T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy (red.), *Rostocze – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 293–310.
- Skowronek E., Tucki A., Jóźwik M.J. 2015. *Krajobraz turystyczny jako element kształtowania wizerunku i atrakcyjności obszaru. Percepcja krajobrazu turystycznego na przykładzie Zwierzyńca*. Zeszyty Nauk. Uniw. Szczecińskiego 853, Ekonomiczne Problemy Turystyki 30 (2): 183–198.
- Skowronek E., Tucki A., Huijbens E., Jóźwik M.J. 2016 [w druku]. *What is the tourist landscape? Aspects and features of the concept*. Acta Geographica Slovenica.
- Sobolewska A., Sztanke M., Pasternak K. 2007. *Składniki borowiny i jej właściwości lecznicze*. Baln. Pol. XLIX, 2: 93–98.
- Sobotka S. 2014. *Próba wyznaczenia obszarów o najwyższym stopniu wykorzystania turystycznego jako przesłanki do regionalizacji turystycznej Polski*. Turyzm 24 (2): 35–43.
- Soszyński D., Tucki A. 2012. *Stan i perspektywy rozwoju turystyki na obszarze wsi opuszczonych Polesia Zachodniego*. Problemy Ekologii Krajobrazu XXXIV: 223–228.
- Stamp L.D. 1948. *The Land of Britain: Its Use and Misuse*. Longmans, London.
- Staszewski J. 1966. *Historia nauki o Ziemi w zarysie*. PWN, Warszawa.
- Strojna H. 1951. *Wysokości względne województwa lubelskiego*. Maszynopis w Zakładzie Geografii Fizycznej i Paleogeografii UMCS, Lublin.
- Stworzyński M. 1834. *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej*. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej, rękopis (mps – zbiory APL w Lublinie).
- Suliborski A. 2003a. *Region w nauczaniu geografii*. Przegląd Edukacyjny 39 (2): 2–12.
- Suliborski A. 2003b. *Region w syntezie i edukacji geograficznej*. [w:] E. Orłowska, J. Klementowski (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i re-*

- gionalne. Polskie Tow. Geogr., Oddział Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniw. Wrocławskiego, Wrocław: 51–63.
- Superson J. 1996. *Funkcjonowanie systemu fluwialnego wyżynnej części dorzecza Wieprza w zlodowaceniu wistły*. Rozpr. hab. 52, Wyd. BiNoZ UMCS, Lublin.
- Superson J., Gębica P., Brzezińska-Wójcik T. 2010. *Origin of deformation structures in periglacial sediments of the Wiśłok valley, south-east Poland*. Permafrost and Periglacial Processes 21: 301–314.
- Superson J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudzińska B., Skulska A. 2013. *Funkcja turystyczna Zamościa w świetle analizy wybranych elementów zagospodarowania turystycznego i natężenia ruchu turystycznego w latach 1999–2011*. Folia Turistica 29: 165–188.
- Superson J., Brzezińska-Wójcik T., Gębica P. 2013. *Uwarunkowania rozwoju pogrązków w aluwialnych dolinach Wiśłoka w okolicach Rzeszowa (południowo-wschodnia Polska)*. Prz. Geol. 61 (2): 127–132.
- Supino P. 1959. *Elementi di una tipologia del paesaggio*. L'Universo, 39.
- Susłow S. 1961. *Geografia fizyczna azjatyckiej części ZSRR*. PWN, Warszawa.
- Świeca A. 1998. *Wpływ czynników antropogenicznych na rzeczny odpływ roztworów i zawiesin na międzyrzeczu Wisły i Bugu*. UMCS, Lublin.
- Świeca A. (red.) 2004. *Przyrodnicze uwarunkowania dynamiki obiegu wody i natężenia transportu fluwialnego w zlewni górnego Wieprza*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Świeca A. 2006. *Aktywne formy wypoczynku – wyzwaniem współczesnego człowieka*. [w:] A. Świeca, K. Kałamucki (red.), *Turystyka aktywna i jej rozwój na Roztoczu – regionie pogranicza*. Kartpol s.c., Lublin: 13–20.
- Świeca A. (b.r.w.). *Potencjał turystyczny regionu lubelskiego*. www.kil.lubelskie.pl/wp-content/uploads/2013/08/Potencja%C5%82-turystyczny-regionu-lubelskiego-Prof.-dr-hab.-Andrzej-%C5%9Awieca.pdf [dostęp: 10.08.2015].
- Świeca A., Zielonka R. 2000. *Regionalne zróżnicowanie geosystemów zlewni w dorzeczu Wieprza w świetle badań odpływu roztworów*. [w:] *Dorobek i pozycja polskiej geomorfologii u progu XXI wieku*. Materiały z V Zjazdu Geomorfologów Polskich. Toruń: 128–130.
- Świeca A., Zielonka R., Józwick M.J. 2000. *Zróżnicowanie przestrzenne i zmienność stanu czystości wód Wieprza w latach 1981–1997*. [w:] J. Burchard (red.), *Stan i antropogeniczne zmiany jakości wód w Polsce*. Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź: 163–170.
- Świeca A., Kociuba W., Zielonka R., Józwick M.J. 2001a. *Ocena chemizmu i stan czystości wód rzecznych w dorzeczu Wieprza w warunkach poprawy w gospodarce wodno-ściekowej, Część I*. Gospodarka Wodna 6: 246–250.
- Świeca A., Kociuba W., Zielonka R., Józwick M.J. 2001b. *Ocena chemizmu i stan czystości wód rzecznych w dorzeczu Wieprza w warunkach poprawy w gospodarce wodno-ściekowej, Część II*. Gospodarka Wodna 7: 296–305.
- Świeca A., Krukowska R. 2002. *Ocena stanu zanieczyszczenia wód rzecznych w parkach narodowych Lubelszczyzny*. [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – bilans dokonań*. Rzeszów: 137–155.
- Świeca A., Kociuba W., Krukowska R., Józwick M.J. 2002a. *Ocena chemizmu i stanu czystości wód rzecznych granicznego odcinka Bugu i jego polskich dopływów (w warunkach poprawy w gospodarce wodno-ściekowej)*. Gospodarka Wodna 9 (645): 376–386.
- Świeca A., Krukowska R., Józwick M.J., Tucki A. 2002b. *Zróżnicowanie przestrzenne i zmienność stanu czystości wód Bugu w latach 1981–1997*. [w:] J. Burchard (red.), *Stan i antropogeniczne zmiany jakości wód w Polsce*. T. II. Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź: 105–112.

- Świecia A., Krukowska R., Tucki A. 2002. *Wielkość i charakterystyka ładunku azotu mineralnego w wodach rzecznych dorzecza Wieprza*. *Fragmenta Agronomica* 2 (74): 104–117.
- Świecia A., Tucki A. 2002. *The character and concentration of the fluvial transport in the karst area of Lublin Upland*. [w:] *Erosion and Sediment Transport Measurement in Rivers Technological and Methodological Advances*. Volume of Extended Abstracts from the International Workshop. Oslo, Norway: 179–183.
- Świecia A., Jóźwik M.J., Kociuba W., Tucki A. 2003. *Tendencje zmian chemizmu i stanu czystości wód „przełomowego” odcinka Wisły na tle wód rzecznych zachodniej i południowej Lubelszczyzny*. *Gospodarka Wodna* 6 (654): 252–264.
- Świecia A., Jóźwik M.J., Kociuba W. 2005. *Wielkość i charakterystyka ładunku azotu mineralnego w wodach rzecznych granicznego odcinka Bugu i jego polskich dopływów*. [w:] J. Burchard (red.), *Stan i antropogeniczne zmiany jakości wód w Polsce*. T. III. Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź: 109–120.
- Świecia A., Kałamucki K. (red.) 2006. *Turystyka aktywna i jej rozwój na Roztoczu – regionie pogranicza*. Kartpol s.c., Lublin.
- Świecia A., Kociuba W. 2007. *Environmental determinants of the character and intensity of fluvial transport in the upland areas of central eastern Poland*. *Quaestiones Geographicae* 26A: 67–75.
- Świecia A., Krukowska R., Tucki A. 2007. *Possibilities for the Development of Tourism in the Lublin Region*. [w:] G. Godlewski, M. Bochenek (eds.), *Tourism. Theory – Conditions – Experiences*. Biała Podlaska: 69–98.
- Świecia A., Tucki A. 2007. *Uwarunkowania geograficzne i perspektywy rozwoju turystyki na przykładzie wybranego obszaru Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] J. Bergier, M. Stelmach (red.), *Kierunki rozwoju turystyki w województwie lubelskim*. Wyd. PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska: 91–110.
- Świecia A., Brzezińska-Wójcik T. 2008. *Region w ujęciu geograficznym*. [w:] M. Dziekanowska, J. Styk (red.), *Region w koncepcjach teoretycznych i diagnozach empirycznych*. Wyd. UMCS, Lublin: 15–40.
- Świecia A., Brzezińska-Wójcik T. 2009. *Zasoby turystyczne i możliwości ich wykorzystania na obszarze miasta i gminy Nałęczów oraz gminy Wojciechów*. *Annales UMCS, Lublin, B*, 64 (1): 145–170.
- Świecia A., Brzezińska-Wójcik T. (red.) 2009. *Annales UMCS, Lublin, B*, LXV (1).
- Świecia A., Brzezińska-Wójcik T., Romańska M. 2009. *Miasto Lublin w ocenie studentów*. [w:] J. Styk, A. Świecia (red.), *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*. T. VIII. Wyd. UMCS, Lublin: 123–138.
- Świecia A., Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Krukowska R. 2009. *Ocena przestrzeni turystycznej Lublina przez turystów i mieszkańców*. *Polish Journal of Sport and Tourism* 16 (4): 239–250.
- Świecia A., Brzezińska-Wójcik T. 2010. *Nauka i dydaktyka w „geografii turystyki” oraz w „turystyce i rekreacji” w lubelskim ośrodku geograficznym*. [w:] S. Tanaś (red.), *Nauka i dydaktyka w turystyce i rekreacji*. Łódzkie Tow. Nauk., Łódź: 201–212.
- Świecia A., Brzezińska-Wójcik T. 2011. *Zróźnicowanie przestrzeni turystycznej miasta Lublina*. [w:] B. Włodarczyk (red.), *Turystyka. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*. Wyd. UŁ, Łódź: 231–244.
- Świecia A., Krukowska R., Tucki A., Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Kociuba W., Jóźwik M. 2012. *Possibilities of tourist use of natural and cultural resources in the Lublin Region – case study*. *Annales UMCS, Lublin, B*, LXVII (1): 219–245.

- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T. 2013a. *Przestrzeń turystyczno-rekreacyjna Lubelszczyzny w świetle dotychczasowych opracowań geograficznego ośrodka lubelskiego*. [w:] R. Pawlusiński (red.), *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*. Prace IGiGP UJ, Kraków: 315–328.
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T. 2013b. *Metodyczne i teoretyczne aspekty w badaniach nad turystyką w geograficznym ośrodku lubelskim*. [w:] L. Butowski (red.), *Badania naukowe w turystyce – stan i perspektywy rozwoju*. Seria Monografie, Instytut Turystyki, Warszawa: 153–174.
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T., Grabowski T., Kałamucki K., Krukowska R., Tucki A. 2013. *Turystyka i edukacja w Roztoczańskim Parku Narodowym i w jego otulinie*. [w:] R. Reszel, T. Grądział (red.), *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 219–230.
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T., Jóźwik M.J., Krukowska R., Skowronek E., Tucki A. 2014. *Wybrane aspekty przestrzeni turystycznej Lubelszczyzny (studia przypadków)*. Turyzm 24(1): 91–98.
- Świeca A., Krukowska R., Tucki A. 2014. *Tourist potential of the Łęczna-Włodawa Lake-land and its application in the context of the functioning of the Polesie National Park*. Polish Journal of Sport and Tourism 21 (4): 200–217.
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Krukowska R., Tucki A., Grabowski T., Malska M., Zinko J., Brusak V., Pandiak I., Shevchuk O. 2015. *Turystyka na Roztoczu*. [w:] T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy (red.), *Roztocze – przyroda i człowiek*. Wyd. RPN, Zwierzyniec: 389–427.
- Świeca A., Kociuba W., Brzezińska-Wójcik T. 2015. *Hydroclimatic and geological conditions of the variability of fluvial transport rate in the upper part of the Wieprz river catchment*. Quaestiones Geographicae 34 (1): 5–14.
- Świeca A., Skrzypek B. 2015. *Usługi SPA w obiektach hotelowych województwa lubelskiego*. Polish Journal of Sport and Tourism 22 (2): 118–133.
- Świeca A., Krukowska R., Tucki A., Grabowski T. 2016. *Wybrane aspekty rozwoju ruchu turystycznego w Roztoczańskim Parku Narodowym*. Ekonomiczne Problemy Turystyki 3 (35): 123–134.
- Troll C. 1950. *Die Geographische Landschaft und ihre Erforschung*. Studium Generale, 3, Bonn. (wznowienie: Darmstadt 1967).
- Tucki A. 2003. *Próba oceny środowiska przyrodniczego dla potrzeb turystyki na przykładzie gmin powiatu łęczyńskiego*. Annales UMCS, Lublin, B, LVIII (6): 139–155.
- Tucki A. 2004. *Próba oceny atrakcyjności turystycznej obszaru, na przykładzie gminy Ludwin*. [w:] Z. Michalczyk (red.), *Badania geograficzne w poznaniu środowiska*. Wyd. UMCS, Lublin: 714–719.
- Tucki A. 2006. *Walory turystyczne Lubelszczyzny w świetle regionalizacji turystycznych Polski*. Zesz. Nauk. WSSP 1: 133–140.
- Tucki A. 2007a. *Regionalne aspekty rozwoju turystyki na przykładzie województwa lubelskiego*. [w:] W. Kurek, R. Faracik (red.), *Studia nad turystyką. Prace geograficzne i regionalne. Geograficzne, ekonomiczne i społeczne aspekty turystyki*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków: 271–284.
- Tucki A. 2007b. *Uwarunkowania funkcjonalne rozwoju gospodarki turystycznej w regionie lubelskim*. [w:] J. Wyrzykowski (red.), *Rola turystyki w gospodarce regionu*. WSH, Wrocław: 68–79.

- Tucki A. 2007c. *Aktywność władz lokalnych gmin regionu lubelskiego w dziedzinie turystyki*. [w:] M. Żabka, R. Kowalski (red.), *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce*. Wyd. Akademii Podlaskiej, Siedlce: 345–360.
- Tucki A. 2009a. *Potencjał turystyczny regionu lubelskiego*. Annales UMCS, Lublin, B, 64 (1): 11–31.
- Tucki A. 2009b. *Propozycja regionalizacji turystycznej województwa lubelskiego*. Folia Turistica 21: 145–164.
- Tucki A. 2010. *Zastosowanie Internet Technology jako narzędzia promocji na przykładzie wybranych gmin województwa lubelskiego*. Zeszyty Nauk. Uniw. Szczecińskiego 591, Ekonomiczne Problemy Usług 53: 359–363.
- Tucki A. 2011. *Ocena atrakcyjności turystycznej Rostocza*. Zeszyty Nauk. WSSP 9: 219–232.
- Tucki A. 2012. *Rola przywódcy w regionie turystycznym. Przykład Lokalnej Organizacji Turystycznej „Rostocze”*. [w:] B. Sawicki, A. Nizioł, M. Obodyński (red.), *Rola organizacji pozarządowych w rozwoju i promocji turystyki*. Wyd. Uniw. Rzeszowskiego, Rzeszów: 193–203.
- Tucki A. 2013. *Wizerunek i atrakcyjność turystyczna Lublina. Raport z badania przeprowadzonego na terenie Lublina w dniach 15.06.–09.09.2013 r.* Lublin.
- Tucki A., Świeca A. 2008. *Rola samorządów lokalnych w rozwoju turystyki na przykładzie regionu lubelskiego*. [w:] J. Wyrzykowski (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*. T. X: *Turystyka w środowisku geograficznym*. Inst. Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniw. Wrocławskiego, Wrocław: 497–512.
- Tucki A., Skowronek E., Krukowska R., Świeca A. 2011. *Rola lokalnych organizacji w rozwoju przedsiębiorczości i gospodarki turystycznej na przykładzie LOT „Kraina Lessowych Wąwozów”*. Prace Nauk. Uniw. Ekonomicznego we Wrocławiu 157: 535–544.
- Tucki A., Skowronek E. 2012. *Analiza popytu na turystykę społeczną w Polsce na przykładzie projektu Europe Senior Tourism realizowanego w lubelskim biurze podróży*. Prace Nauk. Uniw. Ekonomicznego we Wrocławiu 259: 35–42.
- Tucki A., Skowronek E., Krukowska R. 2012. *Wielkość i zróżnicowanie bazy noclegowej jako determinanta popytu turystycznego w regionie lubelskim*. Zeszyty Nauk. Uniw. Szczecińskiego nr 699, Ekonomiczne Problemy Usług 84: 395–407.
- Tucki A., Soszyński D. 2012. *Postawy społeczności lokalnej miasta Kazimierz Dolny wobec rozwoju turystyki*. Problemy Ekologii Krajobrazu XXXIV: 245–252.
- Tucki A., Hadzik A. 2013. *Analiza możliwości rozwoju turystyki zdrowotnej w województwie lubelskim w kontekście zintensyfikowanej inteligentnej specjalizacji regionu w dziedzinie usług medycznych i prozdrowotnych*. Raport końcowy z badania dziecinowego, Prefekta info, Lublin.
- Tucki A., Skowronek E., Krukowska R. 2013. *Ocena postaw społeczności lokalnej do rozwoju turystyki na przykładzie Zwierzyńca*. Prace Nauk. Uniw. Ekonomicznego we Wrocławiu 304: 347–357.
- Tucki A., Świeca A. 2013. *Policy and tourism development as exemplified by the Lublin region (southeast Poland)*. Tourism Review International 17 (2): 131–135.
- Tucki A., Vargas-Sanches A. 2013. *Residents attitude to tourism and their quality of life*. [w:] *Linking Wellness Tourism to Ecosystem Services: Towards a Research Agenda*. Book of Abstracts, COST Action TOBeWELL, First Seminar Wageningen, Netherlands 3–5 September 2013.
- Tucki A., Cleave P. 2014. *Medical tourism – new growing industry on a concealed market*. European Journal of Medical Technologies 4 (5): 38–46.

- Tucki A., Hadzik A. 2014. *Programowanie rozwoju regionu lubelskiego – usługi i turystyka zdrowotna*. Rozprawy Nauk. Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu 46: 197–203.
- Tucki A., Skrzypek B. 2014. *Spa tourism in the Lublin voivodeship*. [w:] J. Marak, J. Wyrzykowski, M. Szymczyk (red.), *Tourism Role in the Regional Economy. Health, Wellness&Spa Tourism as the Regional Tourism Product – Theory and Practice*. WSH, Wrocław: 264–275.
- Tucki A., Skowronek E. 2015. *Rozwój turystyki a społeczność lokalna. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*. [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystanie*. WGSR UW, Warszawa: 39–52.
- Turczyński M., Michalczyk Z., Bartoszewski S. 2000. *Geograficzne aspekty ochrony i użytkowania hydrosfery Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*. [w:] S. Radwan, Z. Lorkiewicz (red.), *Problemy ochrony i użytkowania obszarów wiejskich o dużych walorach przyrodniczych*. Wyd. UMCS, Lublin: 57–61.
- Turski R., Uziak S., Zawadzki S. 1993. *Gleby*. [w:] *Środowisko Przyrodnicze Lubelszczyzny*. Wyd. Lubelskie Tow. Nauk., Lublin.
- Turski R., Uziak S., Zawadzki S. 2008. *Gleby*. [w:] S. Uziak, R. Turski (red.), *Środowisko Przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lubelskie Tow. Nauk., Lublin: 211–315.
- Turystyka w 2014 r.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 2015.
- Turystyka w województwie lubelskim w 2014 r.* Urząd Statystyczny w Lublinie, 2015.
- Uhorczak F., Strojna H. 1972. *Mapa wysokości względnych województwa lubelskiego*. [w:] K. Miękus, S. Tabin, P. Szewczyk, F. Uhorczak (red.), *Projekt rejonizacji produkcji rolniczej w województwie lubelskim*. Lublin, 2.
- Urbanc M., Printsman A., Palang H., Skowronek E., Wołoszyn W., Konkoly Gyuró E. 2004. *Comprehension of rapidly transforming landscapes of Central and Eastern Europe in the 20th century*. Acta Geographica Slovenica, 44–2: 101–123.
- Vidal de la Blache P. 1903a. *La géographie humaine: ses rapports avec la géographie de la vie*. Revue de synthèse historique: 219–240.
- Vidal de la Blache P. 1903b. *Tableau de la Géographie de la France*. Paris.
- Wallis A. 1990. *Socjologia przestrzeni*. Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Warszyńska J. 1985. *Funkcja turystyczna Karpat Polskich*. Folia Geogr., ser. Geogr.-Oecon. 18: 79–104.
- Warszyńska J., Jackowski A. 1978. *Podstawy geografii turystyki*. PWN, Warszawa.
- Wdowiak A., Tucki A. (red.) 2015. *Aspekty środowiskowo-rekreacyjne i prawne zdrowia człowieka*. Wyd. Międzynarodowe Nauk. Tow. Wspierania i Rozwoju Technologii Medycznych, Włodawa.
- Wernli O. 1958. *Die neuere Entwicklung des Landschaftsbegriffes*. Geographia Helvetica XII.
- Whittlesey D. 1954. *The regional concept and the regional method*. [w:] *American Geography: Inventory and Prospect*. University of Syracuse Press, Syracuse, N.Y.: 26–37.
- Więckowski M. 2010. *Turystyka na obszarach przygranicznych Polski*. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego PAN, Warszawa.
- Wilczyński W. 1997. *Ewolucja pojęcia regionu w literaturze geograficznej*. Rocznik Świętokrzyski, B, Nauki Przyrodnicze 24.
- Wilgat T. 1956. *Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jako teren wycieczek geograficznych*. Czas. Geogr. XXVII: 99–118.
- Wilgat T. 1963. *Budowa geologiczna, rzeźba i wody Polesia Lubelskiego*. [w:] T. Wilgat (red.), *Polesie Lubelskie*. Wyd. Lubelskie, Lublin: 9–30.

- Wilgat T., Michalczyk Z., Turczyński M., Wojciechowski K.H. 1991. *Jeziora łączyńsko-włodawskie*. Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej PAN O/Kraków XIX: 23–140.
- Wilgatowa K. 1975. *Krajobrazy Kanady*. WSiP, Warszawa.
- Wiśliński A. 1985. *Lodowczyki otoczenia Morskiego Oka w Tatrach*. Annales UMCS, Lublin, B, 40: 55–76.
- Wiśliński A. 1991a. *Płaty firnu i lodu w Tatrach Polskich*. Tatry 2: 12–13.
- Wiśliński A. 1991b. *Mięguszwieckie patches. Fluctuations of Glaciers*. World Glacier Monitoring Service 6. Zurich.
- Włodarczyk B. 2009. *Przestrzeń turystyczna – istota, koncepcje, determinanty rozwoju*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Wojciechowski K.H. 1992. *Geography of Tourism in Lublin*. Prace Geograficzne 86, Prace Instytutu Geograficznego UJ 108: 83–88.
- Wojciechowski K.H. 2011. *Perspektywy powstania wielofunkcyjnego regionu turystycznego Roztocza*. Zeszyty Nauk. WSSP 12: 33–40.
- Wojtanowicz J. 1984. *Klimatyczne cykle rozwoju rzeźby Wyżyny Lubelskiej i jej północnego przedpola w dolnym i środkowym plejstocenie*. [w:] H. Maruszczak (red.), *Przewodnik Ogólnopolskiego Zjazdu PT Geogr.*, cz. I. Lublin: 93–95.
- Wojtanowicz J. 2008. *Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Wolnicz-Pawłowska E., Markowski A., Zych M., Kacprzak J., Brzezińska-Wójcik T., Czerny A., Gołaski J., Huszcza R., Kaciszczenko S., Kalisiewicz D., Karp A., Ostrowski J., Pietrow J., Pietruszka J., Pisowicz A., Więclaw B., Wites T., Zagórski B.R. 2015. *Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata*. Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa.
- Wołoszyn W., Skowronek E. 2007. *Tourism Planning and Management in Kazimierz Landscape Park, Poland*. [w:] Z. Roca, T. Spek, T. Terkenli, T. Plieninger, F. Höchtl (eds.), *European Landscapes and Lifestyles: The Mediterranean and Beyond*. Edições Universitárias Lusófonas, Lisbon: 375–383.
- Woś B. 2005. *Rozwój regionów i polityka regionalna w Unii Europejskiej oraz w Polsce*. Wrocław: 44–45.
- Woś A. 2010. *Klimat Polski w drugiej połowie XX wieku*. Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- Wójcik M., 2012. *Koncepcja „nowej” geografii regionalnej*. [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*. T. VI: *Geografia regionalna – scalenie i synteza wiedzy geograficznej*: 53–71.
- Wróbel A. 1962. *Regional Science Association*. Prace Geogr. 34 (2): 357–363.
- Wróbel A. 1965. *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*. Prace Geogr. 48.
- Wróbel A. 1967. *Pojęcie regionu a metoda regionalna*. Prz. Geogr. 39 (I): 73–84.
- www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/lista-swiatowego-dziedzictwa (dostęp: 13.01.2016).
- Wyrwicka K. 1980. *Stratygrafia, facje i tektonika masyfów zachodniej części Wyżyny Lubelskiej*. Kwart. Geol. 24 (4): 805–819.
- Wyrzykowski J. 1975. *Walory wypoczynkowe środowiska przyrodniczego Polski w świetle aktualnego stanu badań*. Zeszyty Naukowe Instytutu Turystyki 2–3: 25–44.
- Wyrzykowski J. 1984. *Optymalne okresy użytkowania turystycznego waleń wypoczynkowych środowiska przyrodniczego Polski*. Acta Univ. Wratisl. 656, Studia Geograficzne 44: 123–134.
- Wyrzykowski J. 1986. *Geograficzne uwarunkowania rozwoju urlopowej turystyki wypoczynkowej w Polsce*. Acta Univ. Wratisl. 935, Studia Geogr. 44.

- Zgłobicki W., Brzezińska-Wójcik T., Gawrysiak L., Harasimiuk M. 2007. *Stanowiska geomorfologiczne regionu lubelskiego jako narzędzie rozwoju geoturystyki*. [w:] M. Harasimiuk, T. Brzezińska-Wójcik, R. Dobrowolski, P. Mroczek, J. Warowna (red.), *Budowa geologiczna regionu lubelskiego i problemy ochrony litosfery*. Wyd. UMCS, Lublin: 271–277.
- Zinkiewicz W., Zinkiewicz A. 1975. *Atlas klimatyczny województwa lubelskiego 1951–1960*. LTN, Lublin.
- Zipser T. 1997. *Rzeki a kształtowanie się regionów*. [w:] J. Kołtuniak (red.), *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia*. T. „Śląsk” Sp. z o.o., Katowice: 107–123.
- Złonkiewicz Z. 1990. *Zabytki skałkowe Roztocza*. *Ochrona Przyrody* 47: 309–333.
- Zmyślony P. 2003. *Region turystyczny w ujęciu ekonomicznym*. *Turyzm* 13 (1): 105–115.
- Zmyślony P. 2009. *Rachunek zysków bez strat: identyfikacja ekonomicznych korzyści współdziałania kultury z turystyką*. [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka – wspólnie zyskać!* Wyd. WSTH, Łódź: 7–23.
- Żelazny W. 1997. *Region w Unii Europejskiej*. *Przegląd Zachodni* 1.
- Żółtowska J.E. 2010. *Pojęcie regionu w naukach geograficznych*. *Zarządzanie i Edukacja* 70/71: 5–26.
- Żuchowski W. 1983. *Wybrane zagadnienia z geografii Półwyspu Indyjskiego*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Żywień A. 1999. *Fundusze strukturalne Unii Europejskiej szansą rozwoju polskich regionów*. [w:] *Gospodarka Przestrzenna II*. Oficyna Wyd. Sudety, Wrocław.

Opracowanie *Od regionu geograficznego do regionu turystycznego. Lubelszczyzna – implikacje historyczne, teoretyczne, naukowo-badawcze, edukacyjne* można traktować jako monografię tematyczną, w której głównemu, przewodniemu wątkowi tematycznemu podporządkowano opracowane przez różnych autorów części całości – dwie wstępne o charakterze bardzo ogólnym, syntetycznym i dalsze, traktujące jako „studia przypadku” trzy krainy w obrębie szeroko pojętego regionu lubelskiego, które mogą być rozpatrywane także jako regiony turystyczne. [...] opracowanie odznacza się bardzo wysoką jakością jako publikacja naukowa, [...] szczególnie [...] przeznaczona do użytku dydaktycznego jako bardzo cenne źródło informacji i wzorzec [...] dla studentów geografii, turystyki, gospodarki przestrzennej i innych pokrewnych kierunków.

Z recenzji prof. dr. hab. Krzysztofa H. Wojciechowskiego

